

**Міністерство освіти і науки України
Державний заклад „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
Науково-дослідний центр з проблем
соціальної педагогіки і соціальної роботи
Національної академії педагогічних наук України**

РЕІНТЕГРАЦІЯ ДІТЕЙ З АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ ДОГЛЯДУ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ

Методичний посібник

**Київ
Талком
2020**

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
(протокол № 11 від 26 червня 2020 року)*

Рецензенти:

- Курінна С. М.* доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри дошкільної освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ).
- Трубавіна І. М.* доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії національної гвардії України (м. Харків).

Автори – упорядники:

К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко, Н. А. Литвинова, Т. В. Федотова, Я. І. Юрків;
за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я.

Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до
р35 біологічних сімей: методичний посібник / автори-упорядники
К.О. Дуванська, Л. В. Кальченко, Н. А. Литвинова, та ін.; за заг.
ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. – К. : Талком, 2020. – 292 с.
ISBN 978-617-7832-72-9

Методичний посібник розкриває концептуальні, психологічні і методичні засади процесу реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей та суб'єктність громади у забезпеченні й захисті прав та інтересів дітей у процесі реінтеграції.

Для фахівців соціальної сфери, соціальних працівників і педагогів, спеціалістів інтернатних закладів, батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, представників територіальних громад, які працюють з дітьми та сім'ями у складних життєвих обставинах

УДК 364(072)

Видання підготовлене за підсумками участі у реалізації міжнародного проекту «Спільно. Соціальні послуги для сімей у громаді» (за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) і Німецького банку розвитку та Громадської спілки «Українська Мережа за права дитини» (Консорціум благодійних та громадських організацій України орієнтованих на захист прав та інтересів дітей) спільно з фахівцями Луганського обласного відділення Міжнародної благодійної організації «SOS Children's Villages International» (м. Сєверодонецьк, Луганська обл.).

© К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко,
Н. А. Литвинова та ін., 2020

ISBN 978-617-7832-72-9

©ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ З АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ ДОГЛЯДУ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ	
1.1. Міжнародні стандарти та вітчизняний досвід нормативно- правового забезпечення прав дитини та підтримки сімей з дітьми.....	5
1.2. Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, види, специфіка, рівні та принципи.....	15
1.3. Особливості сімей, діти яких перебувають в альтернативних формах догляду.....	24
1.4. Алгоритм соціальної реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей.....	43
<i>Література до розділу 1.....</i>	<i>66</i>
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ	
2.1. Травма, її наслідки.....	71
2.2. Психокорекційна робота з батьками.....	84
2.3. Психокорекційна робота з дитиною.....	94
2.4. Психологічна допомога дітям та батькам у процесі реінтеграції: діагностика, методи, інструментарій.....	106
<i>Література до розділу 2.....</i>	<i>119</i>
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ	
3.1. Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія у процесі реінтеграції.....	122
3.2. Форми та методи роботи з сім'єю у процесі реінтеграції.....	137
3.3. Робота з соціальним оточенням сім'ї.....	147
<i>Література до розділу 3.....</i>	<i>155</i>
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДА ЯК СУБ'ЄКТ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ	
4.1. Громада: критерії успішності та фактори вразливості сім'ї.....	158
4.2. Громада дружна до дитини: відповідальність громади за забезпечення прав дитини.....	188
4.3. Активізація громади в процесі реінтеграції дітей до біологічних сімей.....	196
<i>Література до розділу 4.....</i>	<i>220</i>
ДОДАТКИ.....	223

ПЕРЕДМОВА

За інформацією Міністерства соціальної політики, близько 100 тисяч дітей перебувають в інтернатних закладах. Із них лише 6-8 тисяч – діти-сироти та позбавлені батьківської опіки. Тобто решта – це діти, в яких не розірвані стосунки із біологічними батьками. Дослідження та практична діяльність за останні шість десятиліть доводять шкідливість процесу інституціалізації для дітей. Оптимальною умовою для зростання і розвитку дитини є надійна сім'я, в якій вона відчуває себе у безпеці. Саме тому дане видання присвячено актуальній сьогодні, у зв'язку із реформою деінституціалізації дитинства, проблемі реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей.

Методичний посібник складається з чотирьох розділів, кожен з яких відрізняється відповідною логікою та змістом; розкриває конкретний аспект процесу реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей.

Перший розділ присвячений розкриттю концептуальних засад реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей і охоплює аналіз міжнародного й вітчизняного досвіду нормативно-правового забезпечення прав дитини та підтримки сімей з дітьми, сутність та зміст процесу соціальної реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду, особливості сімей, діти з яких потрапили до альтернативних форм догляду. У другому розділі розглядаються психологічні засади процесу реінтеграції. Третій розділ висвітлює методичні засади реінтеграції дітей до біологічних сімей, розкриває механізми, форми та методи роботи з сім'єю та її соціальним оточенням у процесі реінтеграції. Четвертий розділ присвячений розкриттю ролі громади як суб'єкта реінтеграції дітей до біологічних сімей.

До всіх розділів методичного посібника дається список використаної літератури та додатки, які суттєво доповнюють і узагальнюють представлені теоретико-методичні положення практичним матеріалом.

Методичний посібник розроблений для фахівців соціальної сфери, соціальних працівників і педагогів, спеціалістів інтернатних закладів, батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, представників територіальних громад, які працюють з дітьми та сім'ями у складних життєвих обставинах.

Колектив авторів не претендує на вичерпне висвітлення усіх окреслених проблем реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей і висловлює сподівання на подальше творче опрацювання читачами викладеного матеріалу, з метою покращення життя дітей та сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах.

Колектив авторів-упорядників

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ З АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ ДОГЛЯДУ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ

1.1. Міжнародні стандарти та вітчизняний досвід нормативно-правового забезпечення прав дитини та підтримки сімей з дітьми

На сучасному етапі розвитку України пріоритети державної політики вибудовуються відповідно до міжнародних стандартів, орієнтирів та з урахуванням реальної ситуації в країні щодо становища сімей та дітей.

Відповідно до міжнародного досвіду соціальної роботи, першочерговим завданням діяльності соціальних працівників/фахівців із соціальної роботи є створення умов для збереження сім'ї для дитини. Оскільки гармонійний розвиток дитини не можливий поза сім'єю, батьки мають уміти створювати сприятливе сімейне середовище (атмосферу щастя, любові і розуміння). Це стрижневе положення Конвенції ООН про права дитини, винесене в преамбулу документа, підкреслює важливість побудови системи соціальної підтримки сімей таким чином, щоб гарантувати, з-поміж інших прав, право дитини на сім'ю.

Ще у 60-х роках XX століття у США було доведено, що зусилля (соціальні послуги), спрямовані на батьків, ідуть на користь також дітям, покращують їх добробут, сприяють соціальному розвитку і мають позитивний вплив на наступні покоління. У зв'язку з цим увага держави, громадськості має бути зосереджена на соціальній підтримці біологічної сім'ї, підвищенні її спроможності виховувати дитину за одночасного вдосконалення батьківської компетентності.

Процес входження України до ЄС передбачає упровадження європейських стандартів та підходів до забезпечення прав дитини і підтримки вразливих сімей. Означені стандарти відображені в різноманітних міжнародних документах, зокрема:

- ✚ Постанові Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010);

- ✚ Постанові Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013);

- ✚ Загальноєвропейських рекомендаціях щодо переходу від інституційної системи догляду до системи, яка ґрунтується на послугах у сім'ї та громаді;

- ✚ Керівних принципах ООН щодо альтернативного догляду за дітьми (2010).

У Постанові Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей [7], наголошено на фундаментальних принципах, яких мають дотримуватись уряди, розвиваючи послуги для дітей та сімей:

- ✓ дії в найкращих інтересах дитини;
- ✓ сімейно орієнтований підхід;
- ✓ участь дитини та її батьків у житті суспільства;
- ✓ комплексність, інтеграція та взаємодія надавачів послуг під час ведення випадку.

У меті Рекомендацій Ради Європи щодо прав дитини та соціальних послуг, дружніх до сімей з дітьми, зокрема, зазначено:

... рекомендації спрямовані на врахування прав дитини у процесі планування, надання та оцінки соціальних послуг, які мають бути адаптовані відповідно до потреб як дитини, так і її сім'ї;

... рекомендації стосуються абсолютно всіх дітей без жодної дискримінації: за будь-яких умов, обставин та причин діти мають змогу звернутися до соціальних служб, навіть стосовно будь-яких рішень, прийнятих соціальною службою, які можуть прямо або опосередковано вплинути на життя дитини;

... рекомендації мають на меті гарантувати надання соціальних послуг відповідно до індивідуальної оцінки потреб дитини та її сім'ї, зважаючи на власні погляди дитини та з огляду на її вік, рівень фізичного і розумового розвитку.

Ці тези ґрунтуються на принципі врахування найкращих інтересів дитини та її праві на участь в ухваленні рішень.

У Загальноєвропейських рекомендаціях щодо переходу від інституційної системи догляду до системи, яка ґрунтується на послугах у сім'ї та громаді, зазначено: *для того, аби всі діти мали можливість зростати у своїх сім'ях і щоб усі люди, які потребують підтримки, могли жити незалежно та брати активну участь у житті суспільства, держави повинні перейти від інституційної (інтернатної) системи захисту дітей до системи підтримки на основі послуг на базі сім'ї та послуг на рівні громади.*

Цей складний процес передбачає:

- ✓ першочерговий розвиток якісних соціальних послуг на рівні громади;
- ✓ планомірне закриття інтернатних закладів;
- ✓ передання ресурсів інституційної системи новим службам, за одночасного забезпечення стійкості змін.

У міжнародній практиці уже не перший рік упевнено розвивається **оцінка потреб** як базова технологія соціальної і соціально-педагогічної роботи. Форвардами цього процесу є Велика Британія, Швеція, США,

Польща, Німеччина, Латвія, Литва, Нідерланди та інші країни світу. Певні успіхи впровадження оцінки потреб клієнта мають Молдова, Литва, Грузія, Білорусія. У більшості країн (Велика Британія, Швеція, Латвія, Литва) оцінка здійснюється державними організаціями за місцем проживання клієнта. Проте, наприклад, у Німеччині оцінка потреб осіб похилого віку та дорослих інвалідів проводиться експертними групами, створеними при медичних касах страхового фонду з догляду (для застрахованих осіб). В інших випадках поширена практика оцінки потреб клієнта незалежними недержавними організаціями – надавачами послуг.

Кращий міжнародний досвід країн світу засвідчив докорінну необхідність уніфікації та міжвідомчої інтеграції процесів та інструментарію оцінки потреб. Інакше дублювання функцій, неефективності дій і розбіжностей у професійних позиціях уникнути не вдасться. Доведено, що лише спільна командна робота фахівців, які опікуються питаннями дитини та її сім'ї на рівні громади, дасть змогу гарантувати ґрунтовність та об'єктивність оцінки.

Згідно з міжнародними стандартами, особливого значення набуває процес ведення випадку. Зокрема, Національною асоціацією соціальних працівників США (NASW) розроблено Загальні стандарти ведення випадку, які є обов'язковими для виконання в усіх штатах. Крім того, кожен штат може розробити свої додаткові стандарти, які регулюватимуть ведення випадку, надання допомоги та підтримки вразливим категоріям населення. Згадані стандарти поділяють на три умовні групи: стандарти стосовно роботи з клієнтом; стандарти втручання на рівні системи, включаючи взаємодію з іншими організаціями; стандарти професійної кваліфікації. Окрім цього, заслуговує на увагу досвід США та Великобританії щодо поділу (градації) випадків відповідно до рівня складності для дитини/особи, виявлених за результатами початкової оцінки.

Важливим складником державної політики України є удосконалення законодавчого механізму забезпечення прав дитини і підтримки сімей з дітьми, а саме: закріплення правил і норм організації життєдіяльності дитини в її найкращих інтересах; покращення наявних або створення нових шляхів реалізації усіх нормативних положень, визначених у чинному законодавстві.

Нормативно-правові засади забезпечення прав дитини та підтримки сімей з дітьми окреслено у Конституції України, кодексах, законах України; механізми реалізації державної політики відображено у підзаконних актах (постановах Кабінету Міністрів України, наказах міністерств і відомств щодо відповідних інструкцій, порядку дій тощо).

Основним гарантом прав дитини є **Конституція України** [26]. Згідно з цим документом, стрижнем забезпечення прав дитини у нашої

державі є принцип, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Окрім цього, Конституція гарантує: правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства і дитинства (стаття 24); охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства державою (стаття 51); переслідування за законом будь-якого насильства над дитиною та її експлуатації; утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (стаття 52); право на освіту (стаття 53) та ін.

Базовими кодексами забезпечення прав сімей з дітьми, а також дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, є Сімейний (СК), Кримінальний (КК), Цивільний (ЦК) кодекси України; **основними законами** – Закони України «Про охорону дитинства» [18], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [16], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [14], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [21], «Про соціальні послуги» [20] тощо.

Положення щодо регулювання сімейних відносин, захисту сімейних прав та інтересів, обов'язків подружжя; влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; прав й обов'язків батьків і дітей; положення, які гарантують захист дитини від жорстокого поводження та насильства, закріплені в **Сімейному кодексі України. Цивільний кодекс України** містить положення щодо захисту цивільних прав та інтересів особи, сім'ї; опіки та піклування; майнових прав; представництва інтересів тощо.

Закон України «Про охорону дитинства» [18] встановлює основні засади державної політики у сфері охорони дитинства в Україні, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини. Зокрема, у цьому Законі визначено: ключові поняття («забезпечення найкращих інтересів дитини», «діти, які перебувають у складних життєвих обставинах», «контакт з дітьми» та ін.), що дає змогу планувати і здійснювати заходи з охорони дитинства в Україні відповідно до міжнародних стандартів; основні принципи охорони дитинства, заходи з її організації; права та свободи дитини; особливості забезпечення прав дітей, потребують особливого захисту держави; відповідальність за порушення законодавства про охорону дитинства; принципи міжнародного співробітництва у цій сфері.

Дієвим кроком протидії насильству в сім'ях з дітьми став **Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»** [19], яким визначено види насильства – фізичне, сексуальне, психологічне, економічне, а також засоби запобігання їм чи реагування на виявлені факти. Певним інструментом реалізації положень вищезазначеного закону став Порядок

розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (наказ Міністерства соціальної політики, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2014 р. № 564/836/945/577).

Засади державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відображено в **Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»** [14]. Положення закону розкривають сутність державного забезпечення дітей цієї групи, їх влаштування і соціального супроводу; гарантування прав вихованців і випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Серед визначених у законі орієнтирів державної політики: створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї; виховання та утримання дітей за принципом родинності; надання пріоритету сімейним формам влаштування дітей; забезпечення державних мінімальних соціальних стандартів і нормативів для кожної дитини; профілактика соціального сирітства.

Для соціальної роботи із вразливими категоріями населення основним є **Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»** [21].

Цим нормативним документом визначено суб'єктів соціальної роботи, їх завдання, права та обов'язки; окреслено основні принципи, сфери та рівні здійснення соціальної роботи, напрями державної політики у галузі соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; закріплено термін «оцінка потреб» тощо.

Певним кроком уперед щодо розвитку системи соціальних послуг для вразливих категорій населення стала підготовка нової редакції Закону України «Про соціальні послуги», реєстраційний номер 4607 від 06.05.2016. Зокрема, проєкт закону визначає основні організаційно-правові засади функціонування системи соціальних послуг та їх спрямованість на профілактику виникнення складних життєвих обставин, сприяння їх подоланню чи мінімізації. Проєкт закріплює низку нових термінів (у тому числі «ведення випадку», «вразливі групи населення», «мінімальний базовий комплекс соціальних послуг» «державний стандарт соціальної послуги», «соціальне замовлення», «супервізія» тощо), а також містить положення щодо цілей і принципів системи надання соціальних послуг, прав та обов'язків отримувачів і надавачів соціальних послуг, процедури та порядку надання таких послуг.

Нові виклики, пов'язані з анексією Криму, подіями на сході України, вимушеним переміщенням значної частини населення, та інші

проблеми потребували розроблення і термінового запровадження законодавчих норм щодо гарантування безпеки дітей, запобігання їх участі у збройному конфлікті, здійснення заходів соціального захисту, діяльності органів опіки та піклування тощо. Частково ці питання були врегульовані завдяки ухваленню **Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»** [15], відповідних постанов КМУ, відомчих наказів. Однак деякі питання потребують подальшого опрацювання та нормативно-правового врегулювання.

Розпочата реформа з децентралізації передбачає посилення відповідальності територіальних громад за становище своїх громадян, зокрема за розвиток послуг щодо захисту дітей, соціальне забезпечення та підтримку вразливих категорій громадян; поступовий перехід від інституційних послуг до послуг на рівні громади; фінансування послуг, а не закладів.

Формат соціальної роботи із вразливими сім'ями з дітьми в умовах децентралізації

За нинішніх умов розвитку України важливим завданням стає відпрацювання **нової моделі соціальної роботи** із вразливими сім'ями з дітьми. Така модель покликана:

- найбільше відповідати потребам вразливих сімей з дітьми і враховувати можливості суспільства;
- максимально та ефективно інтегрувати потенціал і зусилля спеціалістів громади (соціальних працівників, учителів, вихователів, психологів, соціальних педагогів, медиків, працівників служб у справах дітей, органів МВС) для підтримки вразливих сімей з дітьми;
- бути спрямованою на профілактику сімейного неблагополуччя, партнерство із сім'ями та дитиною, сприяти підвищенню відповідальності батьків та спеціалістів за становище дітей;
- відповідно до міжнародних стандартів, передбачати реальні механізми забезпечення прав дитини, вразливих громадян у разі порушення таких прав.

Новий формат соціальної роботи із вразливими сім'ями з дітьми має бути спрямований на забезпечення їх потреб, профілактику сімейного неблагополуччя, а не на боротьбу з наслідками поширення тих чи інших негативних чинників. У зв'язку з цим варто взяти до уваги три групи факторів, наявність яких за несвоєчасного втручання призводять до виникнення складних життєвих обставин, які сім'я не в змозі самотійно подолати:

1. *Кризові явища в соціально-економічній сфері* (падіння життєвого рівня, зростання бідності сімей і погіршення умов утримання дітей;

скорочення соціальної інфраструктури дитинства і різке зниження рівня соціальних гарантій для дітей та сімей; невирішені житлові проблеми; вплив асоціальних груп у мікросередовищі життєдіяльності сім'ї/дитини).

2. *Психолого-педагогічні фактори* (проблеми, пов'язані з внутрішньосімейними стосунками і вихованням дітей у сім'ї: самоусунення батьків від виховання, нехтування потребами дітей, відчуження поколінь тощо).

3. *Фактори біологічного характеру* (фізичні або психічні хвороби батьків, різні форми залежності у батьків, погана спадковість у дітей, наявність у сім'ї дітей з інвалідністю тощо).

Гострота цих проблем зумовлена, у тому числі, й невизнанням у державній соціальній політиці пріоритетності забезпечення права дитини жити і виховуватися в рідній сім'ї.

Ідея збереження сім'ї як основного інституту успішної, позитивної соціалізації дитини як особистості повинна стати найважливішою частиною загальнонаціональної ідеї, спроможною консолідувати суспільство, стимулювати його відродження.

Держава має заохочувати сім'ю до продовження свого роду, підтримувати її зусилля щодо виховання дитини, формування свідомих, активних і відповідальних громадян-патріотів, здатних працювати на благо суспільства, народу. Саме це найбільшою мірою сприятиме забезпеченню благополуччя дітей і сімей загалом.

Відтак, основним критерієм ефективності тих чи інших рішень на державному чи місцевому рівні має стати їх позитивний вплив на стан благополуччя дитини, сім'ї, на її здатність виховувати дитину, долати труднощі, підтримувати найбільш вразливих членів родини.

В основу стратегічних підходів до подальшого розвитку сімейної політики слід покласти концепцію партнерства із сім'єю, утвердження сімейних цінностей, формування засад усвідомленого батьківства, взаємоповаги, усвідомлення причетності до підтримки літніх членів сім'ї, інвалідів, хворих, тих, хто опинився у складних життєвих обставинах.

Для комплексної підтримки сімей з дітьми (осіб) у СЖО, узгоджених дій усіх надавачів послуг, ефективного використання ресурсів доцільно застосовувати **інтегрований підхід**, відповідно до якого суб'єкти соціальної роботи громади мають виробити та прийняти спільні стратегічні цілі. Такими цілями, наприклад, можуть бути: «гарантування безпечного та сприятливого середовища для реалізації потенціалу кожного члена громади», «створення дружнього та сприятливого середовища для сімей і дітей».

Основним об'єктом та одночасно суб'єктом соціальної роботи має стати не окрема особа, а сім'я, яка опинилася у складних життєвих

обставинах, або сім'я, в якій проживає особа, що опинилася в складних життєвих обставинах.

Зважаючи на це, необхідно:

- мінімізувати будь-які інституційні форми догляду за дітьми та іншими особами (інвалідами, людьми похилого віку). Ці процеси в Україні вже розпочалися, оскільки послуги на базі сім'ї, громади – ефективніші і дешевші;
- сприяти розвитку ринку соціальних послуг, запровадженню реальних механізмів соціального замовлення на рівні громади, що дасть змогу розширити коло надавачів соціальних послуг, створити конкурентне середовище, яке, своєю чергою, сприятиме підвищенню якості надання послуг;
- забезпечити доступність послуг на рівні громади; перелік та види необхідних послуг мають визначатися за результатами вивчення потреб жителів громади;
- запровадити такі підходи у роботі з отримувачами послуг, які б гарантували взаємодію систем державної грошової допомоги та соціальних послуг і сприяли швидшому подоланню складних життєвих обставин;
- з урахуванням факту зростання вразливості сімей передбачати, щоб базовий пакет послуг охопив послуги не тільки з медичної допомоги та освіти, а й щодо підтримки батьківства; індивідуальної підтримки та реабілітації тих, хто потрапив у складні життєві обставини; раннього виявлення проблем; сімейних форм виховання тощо;
- увести в кожній громаді посаду фахівця із соціальної роботи, відповідального за виявлення складних життєвих обставин, організацію і координування надання допомоги та підтримки вразливим особам/сім'ям з дітьми.

Сімейно орієнтований підхід передбачає об'єднання можливостей працівників соціальної сфери і громадськості для запровадження на партнерській основі комплексу інтегрованих послуг, спрямованих на соціалізацію дітей та молоді, забезпечення їх потреб, зміцнення інституту сім'ї, формування засад відповідального батьківства, підтримку найбільш вразливих громадян.

Сімейно орієнтований підхід ґрунтується на визнанні того, що оптимальний шлях до захисту дитини пролягає через збереження і зміцнення її сім'ї.

Відповідно, базовим завданням є гарантування права дитини на безпеку, стабільність і постійність перебування її в рідній сім'ї.

Цінностями сімейно орієнтованого підходу є:

- визнання *унікальності кожної сім'ї, особистості;*

- повага до прав членів сім'ї жити відповідно до своєї культурної спадщини, ідентичності;
- право сім'ї на *самовизначення*.

Обґрунтування такого підходу ґрунтується на визнанні сумісності й взаємодоповнюваності прав батьків і прав дитини. Одним із найбільш важливих завдань фахівців у сфері соціальної роботи із сім'ями з дітьми, відповідно до сімейно орієнтованого підходу, є встановлення рівноваги між правом дитини на мінімальний рівень турботи, захисту від шкоди і правом батьків на піклування, вплив на власну дитину, відповідальністю за неї.

У разі використання сімейно орієнтованого підходу забезпечується захист дитини з мінімальним втручанням у справи сім'ї та з мінімальним обмеженням батьківських прав; залучаються всі ресурси для того, щоб захистити дітей і водночас підтримати сім'ї, у яких вони проживають, надати родинам усі можливості для належного виконання ними своїх обов'язків щодо догляду за дітьми і їх захисту. Тобто, найбільш ефективним способом надання допомоги дітям є зміцнення і підтримання їх сімей таким чином, щоб члени сім'ї могли самостійно забезпечити безпеку дитини і догляд за нею.

Сімейно орієнтований підхід не обмежується рамками біологічної сім'ї. Наше завдання – гарантувати безпечне проживання дитини у стабільній сім'ї незалежно від того, хто входить до її складу. Якщо возз'єднання із біологічною сім'єю виявляється неможливим з огляду на безпеку дитини, ми повинні у короткий термін знайти для дитини іншу постійну сім'ю, належним чином підготувавши її членів до появи дитини. Саме тому працівники соціальної сфери мають сприяти розвитку альтернативних сімейних форм виховання у своїх громадах, підтримувати сім'ї опікунів, піклувальників, усиновлювачів, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу (далі ДБСТ).

З досвіду роботи

Яскравим прикладом застосування сімейно орієнтованого підходу є досвід соціальної роботи Швеції щодо запровадження **програми Активної підтримки батьків**, спрямованої на забезпечення права сім'ї бути відповідальною за виховання дітей, яке раніше значною мірою належало державі. Програма ґрунтується на концептуальній позиції, що сім'ї починають усвідомлювати свою відповідальність не за вказівкою зверху, а завдяки знанням, умінням та батьківським навичкам, які формуються шляхом продуманої системної роботи в громадах.

Програма Активної підтримки батьків охоплює всі сім'ї. Основними формами та видами діяльності є різноманітні *клубні об'єднання для сімей* (тих, хто очікує народження дитини, виховує дитину перших років життя, дошкільнят, першокласників та молодших школярів, підлітків) *та об'єднання сімей за інтересами* (туристи, філателісти, любителі футболу

тощо). Зміст діяльності таких об'єднань – навчання батьківства, розуміння потреб дитини та застосування форм взаємодії з дитиною.

Програма ґрунтується на семи ключових принципах:

1. Упевнений старт (передбачає організовану профілактичну роботу на ранніх стадіях (бажано з першого відвідання вагітною жіночої консультації). Таке раннє втручання в соціальні обставини сім'ї допомагає зробити перший досвід взаємодії дитини з батьками максимально комфортним).

2. Для всіх (означає надання соціальних послуг усім сім'ям, а не тільки тим, хто потрапив у складні життєві обставини. Зосередження уваги тільки на проблемних сім'ях створює помилкове враження, що здорова сім'я не є цінністю суспільства).

3. Знання (має на меті доступ до знань, формування на кожному заході нових умінь щодо батьківства, сімейних стосунків, соціальних контактів).

4. Співпраця (розглядається у двох аспектах – взаємодія між сім'ями і міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія спеціалістів соціальної сфери. Перша взаємодія сприяє виникненню груп взаємодопомоги; друга – командній роботі фахівців для вирішення проблеми, навчання батьківства, супроводу сімей).

5. Рівноправ'я (ще раз підтверджує, що ця програма для всіх (і насамперед для обох батьків – батька та матері, які на рівних виконують обов'язки щодо догляду та виховання дитини). Рівноправ'я також означає рівність доступу до послуг для повних, багатодітних і неповних сімей; успішних і досвідчених батьків та тих, у яких виникають проблеми з вихованням дітей, вразливих і тих, хто вже втратив надію на краще життя, тощо).

6. Наступність та послідовність (передбачає підтримку батьків та дітей на кожному етапі розвитку сім'ї. Розвиток дитини пов'язують зі зростанням батьківської компетентності).

7. Родинне та соціальне оточення (вважається, що таке оточення страхує та підтримує сім'ю в кризові періоди її розвитку, передає досвід, знання, ділиться в разі потреби матеріальними ресурсами. Родинне та соціальне оточення використовується з метою надання підтримки як у межах групи, так й індивідуально).

Отже, сімейно орієнтований підхід передбачає забезпечення найкращих інтересів дитини; посилення співпраці із сім'ями; формування батьківської компетентності; створення у громадах безпечних та комфортних умов для зростання дітей та зміцнення сімей; раннє виявлення сімей з дітьми, які потребують підтримки, шляхом використання технології оцінки потреб дитини та її сім'ї; розвиток послуг та сімейних форм виховання.

1.2. Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, види, специфіка, рівні та принципи

Загальновизнаним є той факт, що оптимальною умовою для зростання і розвитку дитини є сім'я, в якій вона відчуває себе в безпеці (Преамбула Конвенції ООН про права дитини, 1989). Але, на жаль, у світі сьогодні існують мільйони дітей, які залишилися без опіки і змушені жити окремо від своїх сімей через бідність, збройні конфлікти, відсутність можливостей для навчання, жорстоке поводження і непорозуміння з батьками.

У вересні 2015 року Організацією Об'єднаних Націй була прийнята нова глобальна Програма сталого розвитку на період до 2030 року, благородною метою якої є забезпечення майбутнього дітей без страху і насильства, шляхом створення сприятливих умов для повної реалізації їх прав і можливостей. Враховуючи це, курс України на європейську інтеграцію, у свою чергу, вимагає перегляду пріоритетів державної соціальної політики у сфері охорони дитинства та впровадження успішних підходів світової практики захисту прав дітей, що базуються на забезпеченні рівних прав і найкращих інтересів дитини, спрямовуються на підтримку сім'ї, створення умов для виховання та розвитку дітей у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного, так званих – сімейних форм альтернативного догляду.

Відповідно до міжнародних документів, **альтернативний догляд** – це форма неформального та формального догляду усіх дітей, які з будь-яких причин і за будь-яких обставин не перебувають під цілодобовою опікою принаймні одного із батьків [33].

Неформальний догляд (піклування) – будь-яка форма приватного догляду, що надається у сімейному середовищі, в якому про дитину піклуються на постійній чи безстроковій основі родичі або друзі, або інші особи за власним бажанням без рішення суду чи органу опіки. **Формальний догляд** – усі види догляду, що надаються у сімейному середовищі за рішенням компетентного адміністративного чи судового органу, а також усі види догляду, що надають заклади інтернатного типу, у тому числі приватні [38, с. 13].

Форми альтернативного догляду – усі види догляду, влаштування, що забезпечуються дітям, які з будь-яких причин та за будь-яких обставин не перебувають під цілодобовою опікою принаймні одного з батьків; це завжди тимчасові заходи, необхідні на період пошуку постійного життєустрою дитини. Метою таких заходів є надання дітям безпечних і сприятливих умов на той час, поки не буде знайдений постійний будинок [33; 35, с. 46].

До альтернативних форм догляду відносяться:

➤ усі види догляду, що надається в сімейному оточенні, – опіка, піклування, влаштування у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, родини патронатних вихователів (авт.) та інші форми влаштування дітей на базі сім'ї;

➤ догляд у закладах підтриманого проживання, стаціонарного (цілодобового) типу, насамперед таких, умови проживання і виховання в яких максимально наближені до сімейних (Малий груповий будинок [13, с. 42; 22, с. 3; 31]).

Основні положення альтернативного догляду:

1. Рішення стосовно дітей необхідно приймати з урахуванням важливості забезпечення дітям стабільності влаштування, підтримки безпечного та стійкого зв'язку з батьками, вихователями, опікунами (піклувальниками).

2. Слід поважати гідність дітей; вони повинні бути надійно захищені від жорстокого поводження, нехтування та усіх форм експлуатації як з боку тих, хто забезпечує догляд, так і з боку однолітків.

3. Вилучення дитини з сім'ї має розглядатися як крайній засіб і бути, якщо це можливо, тимчасовим і нетривалим. Рішення щодо вилучення необхідно регулярно переглядати.

4. Повернення дитини під батьківське піклування після подолання причин вилучення має відповідати найкращим інтересам дитини і здійснюватися за результатами оцінки її потреб.

5. Фінансова неспроможність, матеріальна бідність або умови, що виникли внаслідок бідності, не повинні вважатися єдиною підставою для вилучення дитини з-під батьківської опіки чи бути завадою для її реінтеграції, однак мають розглядатися як сигнал про необхідність надання сім'ї відповідної допомоги.

6. Альтернативний догляд дітей у віці до 3 років повинен надаватися виключно в сімейному середовищі [38, с. 13].

У зв'язку із цим, активізація процесів деінституціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розвиток сімейних форм альтернативного догляду дітей, реінтеграція їх до біологічних сімей є актуальними запитами сучасної суспільної практики України, що потребують дієвих практичних механізмів їх розв'язання.

Розкриваючи сутність реінтеграції, варто зазначити, що у нормативно-правових актах України термін **«реінтеграція»** зустрічається лише в Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» і трактується як: «...процес повернення бездомних осіб і безпритульних дітей до життя в суспільстві як повноправних його членів» [17].

У міжнародних документах **«реінтеграція»** – це процес, при якому дитина, розлучена зі своєю сім'єю, передається назад рідним, близьким чи

далеким родичам, в громаду (зазвичай, вихідцем якої вона є), задля забезпечення їй захисту і турботи, а також набуття нею почуття приналежності до певної сім'ї та подальшого досягнення дитиною власних цілей у всіх сферах життєдіяльності» [2; 35, с. 48].

Відповідно до існуючих у науковій теорії визначень, **реінтеграція** (з латинської – повторна, відтворювана дія, відновлення, набуття цілісності) розглядається як процес повернення людини в суспільство у ролі активного і незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення відповідного рівня емоційного стану тощо. **Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування** – процес повернення чи входження дітей до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності» [23, с. 260].

Розрізняють соціальну і соціально-психологічну реінтеграцію дітей, вихованців інтернатних закладів.

Соціальна реінтеграція – це процес повернення людини в суспільство, результатом якого виступає адаптація та інтеграція вихованця до нового соціального середовища [10, с. 79].

Соціально-психологічна реінтеграція – це процес входження дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у соціокультурний простір через засвоєння норм, цінностей та адаптивних способів поведінки, підготовки до самостійного життя у суспільстві за допомогою інноваційних освітніх технологій і психолого-педагогічного супроводу [9, с. 22].

Специфіка реінтеграції полягає у тому, що вона здійснюється у соціумі, а відповідно розгортається у мережі соціальних взаємодій.

Враховуючи специфіку процесу реінтеграції дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначають такі **рівні соціальних взаємодій**: **чуттєво-емоційний; емоційно-соціальний; соціально-інституційний** [9, с. 260].

Саме зміст соціальних взаємодій у певній соціальній системі можна покласти в основу визначення сутності процесу реінтеграції, який може розглядатися в трьох аспектах [23, с. 261–263]:

1) як процес повернення дитини у те конкретне сімейне середовище, звідки вона вийшла, тобто в біологічну сім'ю, а саме повернення до батьків або влаштування під опіку близьких родичів (**чуттєво-емоційний рівень**). Зокрема на чуттєво-емоційному рівні реінтеграції відбувається відновлення, розвиток чи встановлення прив'язаностей (емоційно теплих, близьких, люблячих, стійких та тривалих стосунків між людьми) дитини з батьком, матір'ю, близькими родичами;

2) як процес повернення дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, з інституційного в сімейне середовище,

влаштування дитини в альтернативні сімейні форми виховання – в сім'ю усиновителів, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, під опіку осіб, що не є родичами дитини, сім'ю патронатних вихователів, малий груповий будиночок (**емоційно-соціальний рівень**). На емоційно-соціальному рівні також має місце процес формування та розвитку прив'язаностей, проте помітно вирізняється соціальний компонент взаємодій між дитиною і прийомними батьками (опікунами, батьками-вихователями, патронатними вихователями), дитиною і соціальним працівником, який здійснює соціальний супровід виховання та розвитку дитини у сім'ї. Передумовами зазначеного певною мірою є збереження за дитиною статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування; отримання певних пільг, соціальних виплат та державних допомог тощо;

3) як процес виходу дитини із відносно закритої інтернатної системи, для якої характерним є обмежене коло соціальних зв'язків, у систему відкриту, в незалежне життя поза межами інтернатного закладу, де неабиякого значення набувають навички соціальної компетентності (**соціально-інституційний рівень**). При цьому під соціальною компетентністю маються на увазі знання, вміння та навички, що сприяють успішному виконанню соціальних ролей, дозволяють індивіду адекватно виконувати норми та правила, прийняті в суспільстві, оптимально адаптуватися до різних соціальних умов. Соціальна компетентність вихованців та випускників інтернатних закладів виявляється у здатності до співпраці, вмінні розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; у комунікативних навичках та навичках взаєморозуміння; в активній участі у житті громади тощо. Велике значення має мотиваційний компонент компетентності, а саме: прагнення адаптуватися та бути мобільним; бажання змінити життя на краще; спрямованість на здійснення власного вибору, на визначення та досягнення особистісних цілей тощо. У такому контексті процес реінтеграції певною мірою уподібнюється процесу соціалізації особистості, що передбачає активне входження індивіда в усі соціальні інституції [41, с. 147].

На соціально-інституційному рівні реінтеграції соціальна взаємодія набуває найвищого і найважливішого виду та змісту – *активної соціалізації* (засвоєння і перетворення індивідом соціальних норм і культурних цінностей шляхом активного входження в соціальні інституції суспільства). Як правило, на такий рівень соціальних взаємодій людина виходить після досягнення повноліття, набуття правосуб'єктності, виходу в самостійне життя, коли з'являються соціогенні потреби – осмислювати своє подальше життя, вибирати професію, планувати створення власної

сім'ї, замислюватися над стратегічними завданнями, які б становили мету життя у кількох або у всіх соціальних інституціях [41, с. 147–152].

Схематично рівні процесу реінтеграції у соціумі зображено на *рис. 1.2.1.*

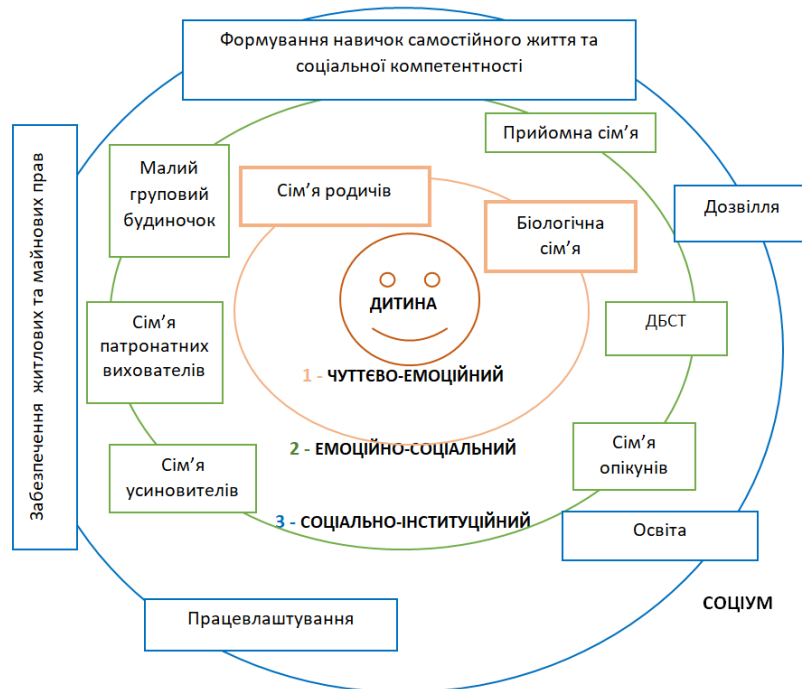

Рис. 1.2.1. Рівні реінтеграційного процесу дитини

Основними **принципами, на яких ґрунтується процес реінтеграції дитини**, повинні бути [2; 3; 13, с. 12; 35, с. 6–15]:

1. Пріоритетність єдності сім'ї і дитини. Вкрай важливо усвідомити виняткову важливість єдності сім'ї для благополуччя і розвитку дитини й активно вивчати процес реінтеграції з рідною сім'єю як завдання першорядної важливості. Сім'ї і діти повинні залишатися у центрі уваги протягом усього процесу реінтеграції.

Сім'ї повинні завжди перебувати в центрі всіх процесів реінтеграції і брати участь в прийнятті рішень на кожному етапі реалізації програми, їх сильні сторони повинні використовуватися, а недоліки – усуватися. Щоб забезпечити успіх реінтеграції, вкрай важливо інвестувати в сім'ї так само, як і в дітей.

Тобто, завжди, коли це можливо, дитину необхідно повернути в рідну сім'ю, а послуги спрямувати на посилення спроможності батьків самим виховувати своїх дітей. Якщо це неможливо зробити, потрібно докласти максимум зусиль для влаштування дитини в іншу сім'ю (під

опіку родичів, у сім'ю усиновителів, у патронатну, прийомну родину чи дитячий будинок сімейного типу, малий груповий будиночок) в найкоротші терміни.

2. Дотримання найкращих інтересів дитини. Діти також повинні бути ключовими фігурами в процесі реінтеграції, їх повинні слухати і діяти з урахуванням їх найкращих інтересів. Вони мають бути повністю залучені до процесу реінтеграції на кожному її етапі. А тому дії та рішення, що визначаються і приймаються, повинні бути спрямовані на задоволення інтересів, індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної чи етнічної належності; враховувати думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити. Інтереси дитини є вищими за інтереси батьків, фахівців, персоналу інтернатів, службовців чи інших осіб, які приймають рішення. Діти мають право на участь у прийнятті рішень, які стосуються їх, і вони часто, хоча і не завжди, віддають перевагу реінтеграції.

3. Включення реінтеграції у більш широку систему захисту дітей. Безпечна й ефективна підтримка реінтеграції повинна бути включена у більш широку систему захисту дітей. Для реінтеграції необхідно достатнє фінансування, чітке законодавство і керівництво на всіх етапах реалізації програми, а також кваліфіковані співробітники соціальних служб, здатні підтримати ініціативу, здійснювати якісний соціальний супровід та надавати необхідні послуги. Однак, навіть в умовах відсутності такої повнофункціональної системи необхідно докладати всіх зусиль для реінтеграції дітей, розлучених з їх сім'ями. У будь-якому випадку, важливо працювати з усіма частинами системи захисту дітей, залучаючи членів уряду, представників місцевої влади, громадські групи, релігійних діячів, дітей та сім'ї, волонтерів тощо.

4. Використання правозахисного підходу. Вся робота, спрямована на забезпечення безпечної та ефективної реінтеграції, повинна будуватися на основі прав, передбачених Конвенцією ООН про права дитини та за відповідним національним законодавством.

Права дітей неподільні і взаємозалежні, жодне з прав не має пріоритетів по відношенню до іншого. Тому, органи і служби, залучені до процесу реінтеграції, повинні визнавати весь спектр прав дітей і прагнути, по мірі можливості, до їх реалізації. Хоча в реальності, ресурсів часто бракує і / або існують інші труднощі, які унеможливають реалізацію всіх прав одночасно і тому іноді доводиться робити складний вибір і вирішувати, якому праву віддавати перевагу в короткостроковій перспективі, не забуваючи при цьому про кінцеву мету – реалізація усіх прав дитини.

В якості перших кроків, слід вжити усіх заходів, щоб з'ясувати всі правові питання, які стосуються посвідчення особи і документів дитини та її сім'ї; при цьому, згідно з Конвенцією ООН про права дитини, всі діти на території країни, незалежно від їх статусу, мають право на захист з боку держави і його службовців, у тому числі на послуги з реінтеграції, незалежно від того, оформлені юридичні документи чи ні.

5. Не нашкодь! Мета повернення дитини додому і всіх заходів, які проводяться на підтримку реінтеграції, – *принести користь і не нашкодити дитині*. Це включає розгляд питань, що стосуються попередження жорстокого поводження з боку персоналу або інших зацікавлених сторін, стигматизації, усвідомленої згоди і конфіденційності. Саме тому організатори процесу реінтеграції повинні проводити *всебічну оцінку ризиків*, щоб оцінити шкоду, яку може бути заподіяно в результаті реінтеграції, і визначити заходи для зменшення ризиків для дітей, сімей та співробітників. *План забезпечення безпеки* повинен стати одним із таких заходів. Він повинен створюватися за участю дітей для того, щоб вони знали, з ким можуть зв'язатися, якщо зіткнуться з проблемами після реінтеграції або в разі, якщо реінтеграція не вдалася. Діти повинні брати участь в обговоренні ризиків, адже у них можуть бути важливі зауваження. Оскільки користь від возз'єднання дитини з сім'єю зазвичай значно перевищує шкоду, існування певних ризиків не повинно бути виправданням для відмови від повернення дитини в сім'ю.

Слід докласти всіх зусиль, щоб задіяти належні механізми для захисту дітей від ризиків жорстокого поводження і насильства, використовуючи організаційні норми і процедури щодо захисту дітей, для того, щоб скоротити ризик жорстокого поводження з дітьми з боку персоналу або інших зацікавлених осіб на будь-якому з етапів процесу реінтеграції. Це включає механізм оформлення скарги, що дозволяє дитині заявити про проблему.

Протягом всього процесу, *свідома згода* гарантує, що конкретні діти і сім'ї розуміють та згодні зі стратегіями реінтеграції й підтримкою, яка буде їм надаватися. Тому, дуже важливо надати чітку інформацію про послуги, що надаються, а також про положення, які регулюють такі послуги, (наприклад, протоколах безпеки), про користь та ризики, а потім отримати дозвіл від батька/опікуна і дитини про те, щоб розпочати процес. Дуже важливо регулярно консультувати дітей і завжди переконуватися в їх згоді. Наприклад, важливо отримати свідому згоду:

- ❖ перш, ніж послуги почнуть надаватися;
- ❖ перш, ніж організація почне збирати і зберігати особисту інформацію про дитину і сім'ю;
- ❖ перш, ніж співробітники передадуть інформацію у нову службу, яка надає послуги (наприклад, в разі передачі випадку);

❖ перш, ніж дитина перейде на наступний етап процесу реінтеграції.

Крім того, співробітники можуть наполегливо рекомендувати батькам возз'єднання з дитиною та переконувати їх, що – реінтеграція найкращим чином відповідає її інтересам, але повинні прийняти рішення дитини або батьків/опікуна про відмову від процесу реінтеграції. Фахівці, які відповідають за ведення випадку, повинні серйозно прораховувати подальші перспективи дитини, враховувати її здібності, виходити з найкращих інтересів дитини.

Особливої уваги повинні заслуговувати програми реінтеграції, які залучають суспільну пропаганду або підвищення обізнаності, щоб не нашкодити подальшому життю дитини в сім'ї. Повинні бути вжиті заходи щодо *належного зберігання записів з дотриманням повної конфіденційності*. Органи, які здійснюють процес реінтеграції, повинні *ретельно зважувати, якою інформацією слід ділитися з сім'єю і дитиною*. Наприклад, у випадках, коли у дитини є проблеми зі здоров'ям, але не хочуть, щоб про це дізналися опікуни, боячись їх відмови, або коли всередині сім'ї існують проблеми, які можуть позначитися на дитині. Органи повинні переконатися, що у співробітників є час і навички для делікатного обговорення таких питань, з повним розумінням побоювань дитини або сім'ї. Хоча ідеально, коли інформація надається тільки за згодою дитини, в деяких випадках її згода може не знадобитися для того, щоб найкращим чином захистити інтереси дитини. У таких випадках співробітники повинні обережно пояснити дитині, що її опікуни будуть проінформовані про захворювання, щоб допомогти їм впоратися з наслідками.

Коли програми реінтеграції включають в себе адвокатську діяльність або кампанії в засобах масової інформації, важливо прорахувати ризики, пов'язані з залученням дітей. Хлопчики і дівчатка можуть стати вразливими, публічно розкриваючи свої історії на громадських платформах, тому, перш за все, ніж вони будуть залучені до таких заходів, слід ретельно зважити, наскільки такі методи відповідають їх найкращим інтересам.

6. Залучення зацікавлених осіб. Вкрай важливо залучати до процесу реінтеграції зацікавлених осіб, включаючи дітей, сім'ї, місцеві спільноти, школи, засоби масової інформації, державні структури, неурядові організації та приватний бізнес. *Картування та координування послуг з інтеграції та інших, пов'язаних з цим процесом, послуг, дуже важливі для ефективної співпраці.*

Важливо широко відобразити всіх зацікавлених в процесі реінтеграції, для виявлення сильних і слабких сторін. Така карта може включати дітей, сім'ї, школи, органи влади і соціальні служби місцевої

громади, засоби масової інформації, релігійних лідерів, релігійні організації, приватний бізнес, а також державні установи та неурядові організації. Все це дає можливість знаходити і використовувати їх потенціал, допомагаючи таким чином дітям, сім'ям та самій громаді визначити власні людські та фінансові ресурси задля розробки стратегії реінтеграції, спираючись на які, забезпечити підтримку на рівні місцевої влади. Для цього важливо формувати відповідальність місцевої громади за повернення дитини. Крім того, *фахівці повинні володіти певними якостями, щоб займатися питаннями реінтеграції дітей*, серед яких: співпереживання (емпатія), повага, терпіння, завзятість і гнучкість, взаємодія, командний підхід до вирішення проблем дитини та сім'ї (налагодження співпраці та партнерства між різними державними і неурядовими організаціями в інтересах дитини, створення міжвідомчих та мультидисциплінарних команд фахівців для ухвалення обґрунтованого рішення стосовно дитини, сім'ї чи ефективного здійснення соціального супроводу).

На практиці до здійснення процесу реінтеграції дитини з альтернативних форм догляду до біологічних сімей має бути залучено багато учасників. Тому зрозуміло, що необхідні спільні підходи щодо розуміння змісту реінтеграційного процесу та вибудовування його алгоритму, адже комплексна, злагоджена робота має вестися:

- ✓ на території дитини – вихователями, вчителями, працівниками інтернату, де виховується дитина;

- ✓ на території родини, громади, куди дитина буде повертатися, – родиною, спеціалістами соціальної роботи, громадою;

- ✓ та з третьої сторони державними службами, що забезпечують правову сторону процедури та дистанційовані (наприклад, судові органи).

Варто наголосити, що безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно захисту прав дітей, згідно законодавству України, покладені на **службу у справах дітей (ССД)** (переважно за місцем первинної реєстрації дитини), яка займається координацією процесу реінтеграції дитини до біологічної сім'ї, оскільки вона веде справу дитини. Відповідно до змін (ПКМУ від 11.04.2018 р. № 301), *п. 3 Постанови КМУ №866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» виконавчі комітети об'єднаних територіальних громад наділені повноваженнями органу опіки та піклування*, а саме: «Органами опіки та піклування є районні, районні у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад (далі – органи опіки та піклування), які провадять діяльність із соціального захисту дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі забезпечення їх права на

виховання у сім'ї, надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, із захисту особистих, майнових і житлових прав дітей» [32]. Отже, в умовах реформ децентралізації (реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні) та деінституціалізації дитинства, важливим суб'єктом процесу реінтеграції дітей виступають сьогодні **об'єднані територіальні громади** (їх керуючі виконавчі органи і територіальні структури, індивідуальні і колективні суб'єкти), активізацію діяльності яких ми змістовно розглянемо вже у п. 4.3.

1.3. Особливості сімей, діти яких перебувають в альтернативних формах догляду

Справжньою причиною неблагополучного дитинства є критичне становище української сім'ї. Число сімей, які перебувають у складній ситуації, на обліку як не здатних забезпечити дітям належне утримання і виховання, дуже велике. Так, за даними щотижневого моніторингу Мінсоцполітики України, станом на 04.09.2020:

- ✓ кількість сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, відвіданих посадовими особами органів місцевого самоврядування, районних державних адміністрацій, фахівцями соціальної роботи, складає 115 тис. 520 сімей;

- ✓ кількість дітей, яких відібрано у батьків, інших осіб у зв'язку з загрозою життю і здоров'ю – 542;

- ✗ кількість дітей, які залишилися без батьківського піклування, виявлених у період карантину через COVID-19 – 989 [42].

Слід визнати, що ознаки кризи сім'ї справді існують, до них з повною підставою відносяться наступні прояви:

- посилення розшарування суспільства як результат переходу до ринкових відносин, різке зниження рівня життя малозабезпечених сімей;
- розвиток тіньових, ринкових відносин серед підлітків і юнацтва, поява підліткового і юнацького рекету, зростання майнових злочинів;
- розширення бездоглядності і поява безпритульності як соціального явища;
- зростання підліткової злочинності, залучення дітей і підлітків в дорослі злочинні угруповання;
- долучення молоді до наркотиків та токсикоманії;
- поширення підліткової і юнацької проституції;
- зростання підліткового і юнацького суїциду;

➤ падіння авторитету батьків.

Це далеко не повний перелік тривожних обставин, що роблять проблему соціально-педагогічної допомоги родині досить актуальною.

На жаль, у наш непростий час, сім'я нерідко стає тим середовищем, де під впливом процесів, що відбуваються в суспільстві, формується злостивість, агресивність, ненависть по відношенню до тих, хто живе і мислить не так, як раніше. Дитина вбирає цю сімейну соціально-етичну ворожість.

В умовах економічної і побутової невлаштованості, психологічних стресів, розгубленості все частіше сім'я не в змозі повноцінно виконувати одну зі своїх найважливіших функцій – виховну. Педагогічна безграмотність батьків, які, не володіючи достатньою мірою знанням вікових та індивідуальних особливостей дитини, її розвитку, часто здійснюють виховання наосліп, інтуїтивно.

Особливо ускладнений процес виховання особистості в тих сім'ях, де пияцтво, утриманство, напівкримінальний спосіб життя батьків виявляються переважними факторами впливу на дитину.

Разом з тим сім'я є для дитини групою зіставлення, вона ідентифікується з нею, створює і зберігає прийняті в ній погляди, установки, звичаї, зразки поведінки і спілкування. Випадки відходу дітей з-під впливу сім'ї викликані, як правило, слабкими міжособистісними зв'язками між батьками і дитиною, сильною протидією зовнішнього оточення впливу батька і матері.

Процес соціалізації людини в сучасних умовах складний і суперечливий. Зростає кількість конфліктних ситуацій, породжених розбіжностями в уявленнях, поглядах, думках членів сім'ї.

Несприятлива для розвитку дітей соціально-психологічна обстановка в сім'ї характеризується наступними проявами: загальним дефіцитом спілкування батьків, особливо батьків з дітьми; браком відповідних віковим особливостям дітей видів спілкування; переважанням в сім'ях авторитарно-командного стилю спілкування з дітьми; широкою поширеністю покарань (в тому числі фізичних) порівняно з різними формами заохочення і підтримки дітей; завищеними вимогами батьків по відношенню до дітей.

За останні роки знизилася можливість сім'ї у забезпеченні таких нагальних потреб дітей, як харчування та придбання одягу і взуття. Що стосується реальних можливостей сім'ї витратити гроші на виховні цілі – культурний, естетичний і художній розвиток дітей, організацію їх вільного часу, то вони досить обмежені. Погіршення матеріального становища більшості українських сімей призвело до того, що в групу ризику «малозабезпечена сім'я» зараз потрапляють не тільки сім'ї з

дитиною-інвалідом, багатодітні родини та сім'ї безробітних, але й також молоді та неповні сім'ї та ін.

На сьогодні склалося гостре протиріччя між необхідністю забезпечити нормальну життєдіяльність, розвиток і виховання кожної дитини та неадекватними економічними можливостями більшості сімей.

Про гостроту соціальних проблем сучасної сім'ї та мінливого українського суспільства головним чином говорить:

- свідоме обмеження кількості дітей у сім'ї;
- збільшення кількості неповних сімей;
- зростання числа розлучень і нестабільних шлюбів;
- погіршення фізичного і психічного здоров'я дітей.

Інтенсивно знижується рівень матеріального добробуту сім'ї, багато сімей в Україні з доход мають нижче прожиткового мінімуму.

У найважчих матеріальних умовах перебувають:

- більшість матерів-одиначок;
- сім'ї з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами;
- багатодітні сім'ї;
- сім'ї з малолітніми (до 3-х років) дітьми;
- сім'ї біженців і вимушених переселенців;
- сім'ї безробітних, які мають неповнолітніх дітей.

З кожним роком зростає кількість неблагополучних, в тому числі і девіантних сімей – сім'ї алкоголіків, наркоманів, правопорушників та ін. Поряд із загальним скороченням народжуваності відбувається зростання числа дітей, народжених поза шлюбом. В складній соціально-психологічній ситуації опиняються діти в сім'ях, що перебувають на грані розлучення. В результаті, в неблагополучних сім'ях ступінь неухвилю до дитини сильніше, ніж в дитячих закладах інтернатного типу.

Порушення психологічного зв'язку між дитиною та батьками призводить до відходу дітей з родини, їх невротизація, суїцидальні прояви, зростання бездоглядності дітей впливає на криміналізацію підліткового середовища.

Вельми різноманітні причини, що викликають сімейне неблагополуччя, взаємопов'язані і взаємозалежні. Можна визначити три групи причин неблагополуччя в сім'ї, які негативно впливають на дитину:

- ✓ кризові явища у соціально-економічній сфері, які безпосередньо впливають на сім'ю і знижують її виховний потенціал;
- ✓ психолого-педагогічні властивості, пов'язані з внутрісімейними відносинами і вихованням дітей у сім'ї;
- ✓ причини біологічного характеру (фізично або психічно хворі батьки, погана спадковість у дітей, наявність в сім'ї дітей з вадами розвитку або дітей-інвалідів).

Серед об'єктивних соціально-економічних причин найбільш важливі наступні:

- падіння життєвого рівня та погіршення умов утримання дітей;
- скорочення соціальної інфраструктури дитинства і різке зниження рівня соціальних гарантій для дітей у життєво важливих сферах духовного та фізичного розвитку;
- невирішена житлова проблема;
- дистанціювання школи від дітей з важкими долями;
- різка зміна в ціннісних орієнтаціях суспільства та зняття багатьох моральних заборон;
- посилення впливу асоціальних кримінальних груп у мікросередовищі.

Аналіз психолого-педагогічних причин сімейного неблагополуччя дозволяє відзначити наростання відчуження між дітьми і батьками.

Довгі роки в нашій країні теоретично і практично затверджувався пріоритет громадського (забезпечуваного суспільством) виховання над сімейним. Тому багато батьків вважали, що головною їх задачею є забезпечення утримання дитини, а її виховання – справа школи та інших навчально-виховних закладів.

Часом самоусунення батьків досягає гіпертрофованих форм, коли вони кидають своїх дітей напризволяще або відмовляються від них.

Ослаблення або навіть розрив сімейних зв'язків між дітьми та батьками також викликають:

- ✓ надзайнятість батьків;
- ✓ конфліктна ситуація в сім'ї;
- ✓ пияцтво батьків;
- ✓ випадки жорстокого поводження з дітьми (фізичне, психологічне, сексуальне насильство);
- ✓ відсутність в сім'ї сприятливої емоційної атмосфери;
- ✓ типові помилки батьків у вихованні дітей;
- ✓ особливості підліткового віку та ін.

Відсутність або недостатність в сім'ї емоційного і довірчого спілкування батьків з дитиною призводить до стану психічної депривації.

Зростання насилля над дітьми в сім'ї має багато форм – від емоційного та морального тиску до застосування фізичної сили.

Усугубляють сімейне неблагополуччя ще й наступні фактори:

- неприйняття дитини, її емоційне відторгнення батьками;
- непослідовність та протиріччя виховання, що дезорієнтує дитину;
- нерозуміння закономірностей і своєрідності особистісного розвитку дітей і очікуваність батьків можливостям і потребам дітей;

➤ негнучкість батьків у відносинах з дітьми, яка виражається в недостатньому обліку ситуації, в заданості і запрограмованості вимог, відсутності альтернатив в рішеннях, нав'язування дитині власної думки, в різкій зміні ставлення до дитини в різні періоди її життя;

➤ ефективність – надлишок батьківського роздратування, невдоволення, неспокій, тривога по відношенню до дітей, що створює у сім'ї ефект метушні, хаотичності, загального збудження;

➤ тривожність і страх за дітей, які набувають нав'язливий характер і позбавляють батьків життєрадісності та оптимізму, змушують їх застосовувати постійні заборони і застереження, що заражає дітей таким же занепокоєнням;

➤ авторитарність виховання – прагнення підпорядкувати дитину своїй волі; категоричність суджень, наказний тон; нав'язування своєї думки та готових рішень; прагнення до суворої дисципліни та обмеження самостійності дітей; використання примусу і репресивних заходів, включаючи фізичне покарання; постійний контроль за діями дитини;

➤ гіперсоціальність, коли батьки намагаються будувати виховання за певною (нехай і позитивною) схемою, не враховуючи індивідуальності дитини, пред'являючи до неї завищені вимоги, без належного емоційного контакту, чуйності.

Таким чином, за сукупністю причин і факторів, що викликають сімейне неблагополуччя по відношенню до дитини, визначальними є суб'єктивні фактори і причини психолого-педагогічної властивості, тобто порушення в міжособистісних внутрішньосімейних відносинах та дефекти виховання дітей у сім'ї. Іншими словами, патогенним фактором виступає не склад і структура сім'ї, не рівень її матеріального благополуччя, а сформований в ній психологічний клімат.

Виходячи з цього, можна визначити наступні **типи неблагополучних сімей**:

❖ *конфліктна*, в якій існує конфронтаційний стиль відношень;

❖ *аморальна*, яка характеризується відсутністю моральних та етичних норм; конфліктну і аморальну сім'ю об'єднує та обставина, що положення в них дітей прямо залежить від внутрішньосімейних відносин, а виховний фактор набуває значення другорядного;

❖ *педагогічно неспроможна* – з низьким рівнем загальної та відсутністю психолого-педагогічної культури; характеризується не тільки помилками і дефектами у вихованні дітей, але й небажанням будь-що змінювати у змісті та методах виховання; така сім'я свідомо налаштовує дитину на конфронтацію зі світом;

❖ *асоціальна* – в ній діти з дитинства знаходяться в обстановці зневаги до загальноприйнятих соціальних та моральних норм, сприймають навички протиправної поведінки.

У родинях, де батьки ведуть аморальний, протиправний спосіб життя і де житлово-побутові умови не відповідають елементарним санітарно-гігієнічним вимогам, а вихованням дітей, як правило, ніхто не займається, діти виявляються бездоглядними, полуголодними, відстають у розвитку, стають жертвами насильства з боку батьків, так і інших громадян того ж соціального шару.

Будь-який тип сімейної дезорганізації апіорі призводить до формування особистісних і поведінкових відхилень у дітей.

Діти батьків, які ведуть аморальний та делінквентний спосіб життя, втрачають нормальні родинні зв'язки і почуття, в них немає зразку позитивного способу життя, вони втягуються батьками в розпусту та правопорушення, кидають навчання, не бажають працювати, набувати професію, втрачають моральні ідеали. У них спостерігаються затримки в розвитку, труднощі в спілкуванні з однолітками (вони ж знають більше за них, ведуть дорослий спосіб життя використовують дорослі засоби для маніпулювання ними. Разом з тим члени сімей наркоманів та алкоголіків відчують на собі зменшення матеріального благополуччя, впевненості в завтрашньому дні, емоційну напругу, страх за сім'ю, безсилля зупинити цей процес. Сім'ї втрачають внутрішню сімейні зв'язки (родинні почуття, почуття безпеки, сімейні ролі), замикаються у своїх проблемах вдома, втрачають зв'язки з мікро- та макросередовищем, лишаються сам на сам із залежністю членів сім'ї. Ще однією з проблем такої сім'ї є співзалежність (особистісне утворення), яке розвивається внаслідок тривалої концентрації на проблемах того, хто п'є і характеризується само відторгненістю, ігноруванням своїх обов'язків щодо дітей (алкоголізм), що призводить до деградації морального обличчя, порушення емоційної, психічної, соматичної сфери; все це призводить до погіршення умов для соціалізації, виживання, захисту і розвитку дитини: діти страждають від неухважного ставлення, відсутності турботи з боку дорослих, жорстокої поведінки дорослих, схильні до девіантної поведінки, мають психопатії, граничні психічні розлади, відхилення в особистому розвитку, схильність до дитячого алкоголізму. Все це свідчить про необхідність спеціальної роботи з асоціальною сім'єю. Оскільки сім'я є соціальною підсистемою суспільства, то на її асоціальну поведінку впливають як зовнішні фактори (становище і проблеми в суспільстві, мікросередовищі), так і внутрішні (стосунки і почуття між членами сім'ї, її соціальний і виховний потенціал).

Найважливіша соціальна функція сім'ї – виховання і розвиток дітей, соціалізація підростаючого покоління. Виховний потенціал сім'ї включає в себе не тільки її можливості в сфері духовно-практичної діяльності батьків, спрямованої на формування у дітей визначених якостей, але й ті, котрі закладає сімейне мікросередовище, спосіб життя сім'ї в цілому.

Виховний потенціал сім'ї, ефективність його реалізації обумовлені багатьма соціальними (політичними, економічними, демографічними, психологічними) чинниками об'єктивного і суб'єктивного характеру. До них відносяться фактори макросередовища й ті зміни, які в неї відбуваються:

- структура сім'ї (нуклеарна, повна чи неповна, багатодітна або малодітна);
- матеріальні умови її життєдіяльності (рівень доходів, житлові умови, благоустрій побуту та ін.);
- особистісні характеристики батьків (соціальний статус, рівень освіти, загальна і психолого-педагогічна культура, орієнтація і установки на виховання і освіту дітей);
- психологічний клімат в родині, система і характер взаємовідносин між її членами, їх спільна діяльність;
- допомога сім'ї з боку суспільства і держави в освіті та вихованні дітей, соціалізації підростаючого покоління.

Кризова ситуація у сучасній Україні, відсутність цілеспрямованої державної системи допомоги сім'ям, які знаходяться у складних життєвих ситуаціях, що породжує безнадзорність та безпризорність, все це зумовило введення в практику соціальної педагогіки поняття «сім'я соціального ризику» або «соціально-незахищена сім'я».

«Сім'я соціального ризику» – сім'я, яка має важкорозв'язувальні проблеми, які обмежують її можливості в створенні сприятливих умов для життя й повноцінного розвитку всіх її членів. Такі проблеми виникають у зв'язку:

- з етапом формування сім'ї, її розвитку та розпаду (неповна, сім'я з дитиною-інвалідом тощо);
- з впливом умов, які виникли у суспільстві та державі (малозабезпечені, сім'ї безробітних, сім'ї з поганими життєвими умовами тощо);
- з впливом внутрішніх умов, які обумовлені асоціальною поведінкою її членів (сім'ї алкоголіків, наркоманів, правопорушників).

Сім'ю соціального ризику можна назвати соціально-незахищеною, бо вона постійно або тимчасово знаходиться під впливом факторів, які не надають їй можливості отримання від держави та суспільства задовільної допомоги у вирішенні сім'єю проблем, актуальних для виконання нею гуманітарних та соціальних функцій.

До таких базових сімейних функцій можна віднести:

- ✓ збереження життя та здоров'я;
- ✓ задоволення фізичних, матеріальних, духовних потреб людини;
- ✓ виховання дітей;

✓ створення умов для розвитку та самореалізації кожного члена родини.

Здавалося б, існування дітей вже само по собі робить батьків більш відповідальними і змушує приймати розумні рішення в кризових ситуаціях, але це далеко не так. У цьому переконує так звана «проблемна сім'я» або, точніше, сім'я «групи ризику». У буденній свідомості частіше всього до цього типу родини відносять неповну сім'ю на тій підставі, що відсутність одного з батьків є джерелом серйозних відхилень у поведінці дітей. Наукові дослідження не виявляють такого прямого зв'язку. Вони фіксують, з одного боку, життєву незадоволеність батьків-одиначків, низьку матеріальну забезпеченість подібної сім'ї, але, з іншого боку – високий ступінь самостійності дитини, раннє проявлення почуттів відповідальності. Серйозною передумовою відхилень у поведінці дітей неповна сім'я стає в тому випадку, коли діти відчувають дефіцит уваги з боку батьків.

Робота з «проблемною» сім'єю, спрямована на посилення відповідальності батьків, повинна починатися з виявлення неблагонадійних дітей. Подібна діагностика здійснюється соціальними працівниками, психологами і педагогами впродовж досить тривалого часу і включає збір інформації, спілкування з дітьми і батьками. У підсумку вона дозволяє зафіксувати характер і види відхилень і на цій основі виділити дві групи дітей, які потребують:

- а) захисту від сім'ї;
- б) відновлення втрачених контактів з родиною.

Визначення «некомпетентна родина» підкреслює невміння батьків взаємодіяти з дітьми, їх нездатність зрозуміти справжні потреби дитини і створити можливості задовольнити їх в даних матеріальних умовах, невміння бачити перспективи розвитку дитини, постійне підкреслення свого авторитету і т.д. Звідси поява низки соціальних проблем, що прямо або побічно впливають на ставлення дітей до батьків, оточуючих, школи; досить низький рівень відповідальності дітей за себе, свої вчинки та їх наслідки. Можна зробити висновок, що виховна некомпетентність має далекосяжні соціальні наслідки, зокрема, небезпека перетворення подібної родини в родину «групи ризику». Тому робота з підвищення батьківської компетентності носить профілактичний характер.

Виділяються три групи батьків на основі аналізу їх ставлення до своєї підготовки в області виховання дітей.

Перша група не відчуває своєї некомпетентності. Вона впевнена в тому, як треба «виховувати», впевнена в хорошому знанні себе і дитини, переконана в праві «писати сценарій» її майбутнього життя. В основі такої позиції лежить досвід власного дитинства, прийняті тоді методи та форми виховання; негативне ставлення до «словесної педагогіки»;

розуміння виховання як маніпулювання, як корекції поведінки і ставлення до переживання як до того, що не заслуговує уваги дорослих.

Представників сімей цього типу не можна дорікнути в зниженій відповідальності за виховання дітей. Однак вона базується на прагненні батьків виховувати дітей за своїм образом і подобою. Нав'язування батьками своїх цінностей та ідеалів рано чи пізно призводить до придушення дитини, нерідко й до її опору, яке виражається або активно (у формі конфлікту), або пасивно (у формі депресивних станів).

Некомпетентність *другої групи* сімей обумовлена «гіперсоціалізуючим вихованням», коли батьки концентруються на успіхах дітей, прагнуть завантажити і перевантажити їх різноманітними заняттями. При цьому реальні можливості дитини часом переоцінюються або ігноруються. Незадоволені батьки починають наполегливо боротися з «непослухом», «неорганізованістю», «лінощами» та іншими недоліками дітей. Спочатку дитина бореться з окремими стресовими подіями, потім опір слабшає і з дитини починають «виливатися» то «погане», з точки зору батьків, яке до пори до часу стримувалося – грубість, різкість, агресивність.

Третя група батьків відчуває свою невідповідність до виховання дітей. Для неї характерне гостре переживання почуття безпорадності, пригніченості, роздратування, свідомість неможливості знайти «спільну мову» з дитиною, вплинути на неї. Усвідомлення відповідальності за сьогоднішній і завтрашній день дітей, тривога за їхнє майбутнє, з одного боку, і труднощі у встановленні контактів, у міру їх дорослішання – з іншого, стають джерелом напруженості, крайнього невдоволення собою, інтенсивного пошуку виходу зі складної ситуації.

Представники цієї групи батьків, відчуваючи свою впевненість, активно шукають шляхи підвищення компетентності. Особливо гостро ця проблема відчувається в молодих сім'ях. Прагнення батьків вирішити конфлікти, знайти спільну мову з дітьми диктує потребу в практичних знаннях. Але батьки далеко не завжди знають, що вони хочуть. Тому, перш за все, необхідний професійний підхід, що дозволяє визначити загальні питання, прямо або опосередковано, які стосуються проблеми відповідальності батьків за виховання дітей. До числа найважливіших проблем, можна віднести:

- ✚ догляд за дітьми та їх виховання, допомога в розвитку дитини тощо;

- ✚ взаємини в сім'ї, взаємовплив членів сім'ї, поради, консультації, вирішення проблем загального характеру, особисті потреби, прояв почуттів;

- ✚ знання світоглядного характеру, що стосуються способу життя сім'ї, її духовних цінностей, правил поведінки, взаємовідносин, розподіл

обов'язків по будинку, відповідальність кожного, дозвілля і розваги, свята в сім'ї;

✚ проблеми сучасного підлітка, пошук власної моделі життєвого самовизначення, витоки конфліктів у сім'ї, кримінальний контакт («погана компанія») тощо.

Батьки одержують відповіді на хвилюючі їх питання по різних каналах (стихийний та організований). В стихійно здійснювальному освітньому процесі джерелами інформації є друзі, сусіди, родичі. Вони надають емоційну і матеріальну допомогу, контролюють методи виховання батьків, самі показують приклад виконання батьківських функцій. Ці джерела інформації є найбільш авторитетними оскільки допомога близьких людей заснована на міцній внутрішній прихильності та зацікавленості. Доповнює цю інформацію самоосвіта (читання книг, журналів і газет з проблем виховання дітей, спеціальні радіопередачі тощо). Все це дає батькам зразки спілкування, на які можна орієнтуватися, допомагають пізнати і зрозуміти внутрішній світ дитини, дають поради, що стосуються вибору рішення в складних ситуаціях.

Сім'я є безпосереднім середовищем, яке формує моральні цінності дитини. Найважливішими каналами, через які йде вплив на дитину в сім'ї, виступають: батьківська любов, батьківський авторитет, моральні орієнтації батьків, психологічний клімат у сім'ї. В результаті позитивного впливу зазначених факторів у дитини формується сприятлива позиція в родині, почуття захищеності, емоційне благополуччя, а засвоєні моральні еталони стають орієнтирами поведінки. При несприятливих факторах поведінка дитини істотно спотворюється і вона може встати на шлях правопорушень і злочинів. У даний час в результаті посилення, негативних процесів у різних сферах життя (економіці, соціальній сфері, духовного життя) збільшилася кількість сімей, які негативно впливають на розвиток та становлення дитини.

Сучасна соціальна ситуація суспільства визначає схильність окремих категорій дітей та їх сімей до групи ризику за окремими факторами і (або) їх поєднанню.

До групи ризику, як правило, потрапляють найбільш незахищені в соціальному і соціально-психологічному плані верстви населення. Несприятливі умови соціалізації в найбільшій мірі впливають на соціально-незахищені категорії дітей (діти з обмеженими можливостями, котрі виховуються в неблагополучних, асоціальних, малозабезпечених сім'ях, у родинних переселенців).

Одні ознаки і обставини, що визначають приналежність до групи ризику, мають постійний характер і непереборні (наприклад, інвалідність), інші виявляються на певному етапі (соціальна дезадаптація). І ознаками є сирітство, соціальні відхилення, протиправна поведінка, які

можна запобігти або усунути при певних умовах (усиновлення, реабілітація, корекція протиправної поведінки).

З соціальною категорією «група ризику» пов'язане й таке поняття, як «важка життєва ситуація». Знаходження дітей (і їх сімей) у важкій життєвій ситуації вже само по собі зумовлює втручання фахівців, які за родом своєї діяльності займаються наданням їм допомоги. Важка життєва ситуація – ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність дитини.

Типологія сімей з прямим десоціалізуючим впливом.

❖ Сім'ї з прямим десоціалізуючим впливом характеризуються асоціальною поведінкою. Це кримінально-аморальні сім'ї (в них переважають кримінальні фактори ризику) і асоціально-аморальні.

❖ Кримінально-аморальні сім'ї характеризуються найбільш несприятливими (часто – небезпечними) умовами для виховання та розвитку дитини. У таких сім'ях ризик того, що дитина може опинитися в ситуації, що загрожує її життю і здоров'ю, досить високий. У кримінально-аморальних родинах батьки, інші дорослі зловживають алкоголем, наркотиками, займаються кримінально-карними діяннями і т.п. Діти, як правило, в таких сім'ях позбавлені елементарної турботи, часто піддаються жорстокому поводженню, тому в максимальному ступені потребують соціально-психологічної, педагогічної підтримки, захисту своїх прав. У цій ситуації єдиний вихід – вилучення дитини з сім'ї, постановка питання про позбавлення або обмеження батьківських прав, залучення батьків до відповідальності.

❖ Асоціально-аморальні родини можуть сприйматися оточуючими як благополучні по рівню життя. Батьки в таких сім'ях найчастіше піклуються про своїх дітей і створюють, з їх точки зору, сприятливі умови життя. Однак «антиціннісні» орієнтації батьків, їхній спосіб життя порушують нормальний моральний розвиток дитини.

До таких сімей можна віднести:

- ✓ неповні сім'ї;
- ✓ сім'ї з дітьми з обмеженими можливостями;
- ✓ багатодітні сім'ї;
- ✓ малозабезпечені сім'ї;
- ✓ сім'ї безробітних;
- ✓ сім'ї з неповнолітніми батьками.

Умови життя таких сімей, насамперед, ускладнені проблемами матеріального характеру, можливі також педагогічні та психологічні труднощі. Зустрічаються в них і варіанти неблагополуччя.

Таким чином, фактори адаптації до ситуацій ризику у неповнолітніх різні. Ті групи неповнолітніх, які в силу поєднання об'єктивних і суб'єктивних причин максимально схильні до різних соціальних і

соціально-педагогічних ризиків, називають «групами» або «категоріями ризику».

Соціальна дезадаптація дитини характеризується спочатку порушенням взаємин у родині, потім розривом зв'язків з батьками та батьків з дітьми, порушенням соціально-значимої діяльності, до якої відносяться вчення, спілкування з однолітками, праця.

У сучасній соціальній ситуації дитина найменш захищена від несприятливого впливу середовища. Це проявляється в протиріччі між декларуванням здорового способу життя, моральності, правової законності і відсутністю виконання цих вимог в дійсності. Крім того, існує безліч законів, що захищають дитинство і юнацтво, а в реальному житті переважає дитяча незахищеність. Ключова фігура в освітньо-виховному закладі, що забезпечує захист прав та інтересів дитини у важкій життєвій ситуації, – соціальний педагог.

У практиці соціальної педагогіки визначаються *типи сімей, які є фактором дезадаптації дитини*.

Перший тип – сім'ї, де батьки ведуть аморальний спосіб життя, пиячать, здійснюють не гідні вчинки, подають дітям приклад антигромадської поведінки. Механізм впливу на дитину в такій родині може проявлятися в декількох формах.

Перша форма. Повна байдужість, до своїх дітей з боку батьків, викидання їх на вулицю. Діти є свідками бійок, лихослів'я, вони надані самі собі, поведінка їх не контролюється. У дитини виникає відчуття власної ущербності, непотрібності, обділеності. Ці почуття стають основою для формування негативного ставлення до оточуючих, неприйняття норм моральної поведінки.

Друга форма. Вплив «пасивного» прикладу антигромадської поведінки батьків. Діти звикають до такої поведінки батьків як до норми, бо іншого прикладу вони просто не бачать. Діти переймають цинічне ставлення до моральних норм, неповагу до оточуючих людей, споживацьке ставлення до життя. Цей процес відбувається швидше, якщо між батьками та дітьми зберігається емоційний контакт, коли діти прив'язані до своїх батьків.

Третя форма. Пряме, активне залучення дітей і підлітків у пияцтво, вживання наркотичних речовин, проституцію, антигромадську діяльність.

Другий тип – сім'ї з порушеним емоційним контактом між батьками і дітьми, жорстким контролем за поведінкою і всім життям дитини. У таких сім'ях позиція батьків (частіше батька) авторитарна. До дітей висувають високі вимоги, але позитивні сторони не помічаються. Відсутня теплота взаємин. Дитина знаходиться в позиції «пригніченості».

Третій тип – сім'ї з важким матеріальним становищем. Розглядаючи даний тип сім'ї, необхідно звернути увагу про те, що діти і

підлітки в таких сім'ях можуть займати досить різні позиції, оскільки емоційний клімат між батьками і дітьми може бути на самому різному рівні. Об'єктивно діти і підлітки в таких сім'ях не задовольняють найелементарніших потреб в їжі, одязі, житлі. У багатьох сім'ях спостерігається і важкий морально-психологічний клімат сварки між батьками, напружені відносини між усіма членами сім'ї. Батьки стурбовані пошуком засобів для існування, зривають свій напружений стан на дітях.

Четвертий тип – сім'ї з низькими духовними потребами та споживацьким ставленням до життя.

Залежно від ступеня відповідальності батьків за виховання і навчання дітей можна виділити кілька типів сімей: «проблемну», «некомпетентну», «благополучну». Розглянемо особливості кожної з них більш докладно.

Проблемна сім'я

Здавалося б, існування дітей вже само по собі робить батьків більш відповідальними і змушує приймати більш розумні рішення в кризових ситуаціях. Однак це далеко не так. У цьому переконує так звана «проблемна сім'я» чи, точніше, сім'я «групи ризику». У повсякденній свідомості найчастіше до цього типу родини відносять неповну сім'ю на тій підставі, що відсутність одного з батьків є джерелом серйозних відхилень у поведінці дітей.

Некомпетентна сім'я

Подібне визначення підкреслює невміння батьків взаємодіяти з дітьми, їх нездатність зрозуміти справжні потреби дитини і створити можливості задовольнити їх в даних матеріальних умовах, невміння бачити перспективи розвитку дитини, постійне підкреслення свого авторитету і т.д.

Звідси поява низки соціальних проблем, які прямо або побічно впливають на ставлення дітей до батьків, оточуючих, школи; досить низький рівень відповідальності дітей за себе, свої вчинки та їх наслідки. Можна зробити висновок, що виховна некомпетентність має далекосяжні соціальні наслідки, зокрема небезпека перетворення подібної сім'ї в сім'ю «групи ризику».

Сім'ї з недоліком виховних ресурсів, неповні сім'ї; сім'ї з недостатньо високим загальним рівнем розвитку батьків, які не мають можливості надавати допомогу дітям у навчанні; сім'ї, де витрачають багато часу на підтримку матеріального благополуччя, тим самим, створюючи небажаний фон для виховання дітей.

Конфліктні родини: в таких сім'ях діти, як правило, демонстративно конфліктні, невірноважені; діти, протестуючи проти існуючого конфлікту, встають на сторону одного з батьків.

Морально неблагополучні сім'ї. Серед членів такої родини відзначаються відмінності у світогляді і принципах організації сім'ї, прагнення досягти своїх цілей на шкоду інтересам інших, прагнення підпорядкувати своїй волі іншого і т.п.

Педагогічно некомпетентні сім'ї. Наслідками виховання в таких сім'ях можуть стати бездоглядність, безініціативність, сліпе підпорядкування і т.д.

Негаразди в сім'ї породжують насильство (фізичне, психічне або емоційне, сексуальне). Отримати об'єктивні статистичні дані про випадки насильства в сім'ї досить складно. Про них стає відомо, якщо дитина потрапляє до лікарні з травмами або робить правопорушення.

Форми жорстокого поводження не зводяться до фізичного насилля, тому що – це будь-яке насильницьке посягання на особистість члена сім'ї, на його право розпоряджатися своїми фізичними, психічними чи іншими здібностями – наприклад, заборона спілкуватись з друзями і сусідами, перешкоджання позадомашньої зайнятості дружини, придбання освіти, підвищення кваліфікації, насмішки, образи, необґрунтована критика. Такі поведінкові акти і психологічна атмосфера руйнівні діють на відношення між членами сім'ї, їх психосоматичне здоров'я.

Соціалізація розуміє становлення дитини в системі соціальних відносин як компонента цієї системи, тобто дитина стає частиною соціуму; при цьому відбувається засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей. Складний процес соціалізації передбачає розв'язання головних проблем у вихованні дитини:

- ✓ розвиток її особистості та міжособистісного спілкування;
- ✓ підготовку до самостійного життя;
- ✓ професійну підготовку.

Цей процес складний для дітей, які виховуються в нормальній повноцінній родині, а тим більше – в умовах материнської депривації (в інтернатних установах, неблагополучних сім'ях). І тут на перший план висувається проблема підготовки дітей-дезадаптантів до самостійного життя та праці, тобто їх інтеграція в навколишній соціум, в співтовариство звичайних людей, що може бути досягнуто спеціальними заходами, пов'язаними з психолого-педагогічним супроводом в процесі навчання і виховання.

Інтеграція в суспільство дітей передбачає:

- ✓ вплив суспільства та соціального середовища на особистість дитини;
- ✓ активна участь у цьому процесі самої дитини;
- ✓ вдосконалення самого суспільства, системи соціальних відносин, які в силу певної жорсткості вимог до своїх потенційних

суб'єктів найчастіше виявляються недоступною для дітей, позбавлених батьківського піклування.

У процесі інтеграції формується особистість дитини, яка визначається місцям, яке вона займає в системі соціальних відносин: дружніх, сімейних, виробничих і т. д. Соціалізація дитини здійснюється широким спектром засобів, специфічних для даного суспільства, і залежить від її віку.

Основним завданням роботи будь-якого виховного соціального інституту є соціалізація дитини, інтеграція в сучасне суспільство.

На соціалізацію людини впливає ряд факторів: мегафактори (космос, планета, світ); макрофактори (країна, суспільство, держава); мезофактори (регіон, місто, селище). Ці фактори впливають як прямо, так і опосередковано через мікрофактори: сім'ю, групи однолітків, мікросоціум, у яких відбувається соціальне виховання. Вплив мікрофакторів на розвиток людини здійснюється через агентів соціалізації, тобто осіб, у взаємодії з якими протікає її життя (батьки, брати і сестри, родичі, однолітки, сусіди, вчителі та ін.).

Для виховання школи-інтернату мікрофактори соціалізації мають іншу ієрархію, ніж мікрофактори для дитини, яка виховується в традиційних умовах сім'ї. Найбільш значущими для нього агентами соціалізації виступають колектив однолітків, вихователі інтернату.

Дитина, що живе у світі відносин між людьми, грає не одну, а безліч ролей. Освоюючи ці ролі, людина стає особистістю.

У дітей уявлення про ті чи іншої соціальні ролі часто бувають спотворені, а отже, і засвоєння тієї чи іншої ролі дитиною, підлітком, що залишилися без піклування батьків, виявляється утруднене і вимагає індивідуального педагогічного впливу. При цьому не можна не враховувати, що у дітей, які проживають в інтернатних установах, спостерігається не просто відставання в розвитку або недорозвинення особистісних новоутворень, а інтенсивне формування деяких принципово інших механізмів, особливо в її соціально-емоційній сфері, за допомогою яких дитина пристосовується до життя в цих установах. Це, відбувається не тільки внаслідок порушення емоційних і комунікативних зв'язків з батьками, але і тому, що життя в інтернатному закладі найчастіше не вимагає від особистості дитини тієї функції, яку вона виконує або має виконувати у нормальній сім'ї.

Особливо важким для дитини, яка знаходиться у інтернатному закладі виявляється освоєння ролі сім'янина. В структурі цінностей таких дітей сім'я залишається непорушною. При цьому бажання мати близьких, потреба в родині і створення ідеалу сім'ї у дітей інтернатного закладу виражені гостріше, ніж у дітей, які виховуються в нормальних умовах. Відсутність або недостатній досвід життя в сім'ї сприяють оптимізації

взаємин у сім'ї, образу сім'янина. Цей ідеал носить найчастіше розпливчастий характер, не наповнений конкретними побутовими деталями.

В уявленнях дітей найчастіше складаються дві моделі сім'ї: позитивна і негативна. З позитивною моделлю сім'ї пов'язано радісний емоційний стан дитини очікування свята; дитина ідеалізує свій життєвий досвід виховання в сім'ї, часто не може конкретизувати своє світовідчуття, своє розуміння позитивної моделі сім'ї.

Незважаючи на неблагополуччя в родині, аморальність батьків, добровільна відмова від дитини, діти часто тужать за живими батькам, тужать за родиною. Ці діти часто тікають до батьків, а потім повертаються назад у інтернат, але при цьому дбайливо зберігають сімейні реліквії (фотографії, особисті домашні речі, іграшки).

У деяких дітей, які проживають в інтернатному закладу складається негативна модель сім'ї, в яку вони вкладають абсолютно конкретний зміст, конкретний образ того, якими якостями не повинні володіти чоловік, дружина, мати, батько; якими не повинні бути їх взаємини, їх ставлення до дітей. Найчастіше ця група дітей відкидає горе – батьків і виражає прагнення до створення моделі сімейних відносин ніяк не схожим на них. Виділяється також група дітей, які шкодують своїх недолугих батьків і мріють, ставши дорослими, допомогти їм стати на ноги, виправитися.

Діти, позбавлені батьківського піклування, живуть і навчаються у школі-інтернаті, де:

- ❖ школа-інтернат, в якій групи дітей скомплектовані за віковою і статевою ознакою, з хлопчиків і дівчаток одного віку. При такому комплектуванні обмежене коло спілкування дітей, що, безсумнівно, призводить до значного недорозвитку комунікативних навичок дітей;

- ❖ школа-інтернат, в якій групи дітей скомплектовані за принципом «замісної сім'ї» – різні за статтю та віком. І перший, і другий варіанти не сприяють соціально-емоційному розвитку дітей, так як «середовище проживання обмежена», а отже, значно звужений соціальний досвід встановлення комунікативних зв'язків, особливо з дітьми, які виховуються в сім'ях.

Шляхами виходу з цієї ситуації є:

- активне включення дітей в роботу установ додаткової освіти за межами школи-інтернату. Це збагачує їх емоційний і комунікативний досвід, дає змогу визначити позицію свого «Я» в різних мікросоціумах. При цьому дуже добре, якщо дитина відвідує не один гурток (студії, школи мистецтв), а 2-3, в яких взаємодіє з різними групами дітей;

- дуже часто школа-інтернат стає культуротворюючим дитячим центром для дітей мікрорайону, невеликого села, селища. Школу-інтернат

відвідують і діти з сімей. Така ситуація більш сприятлива не тільки в плані комунікативних відносин, але і в плані їх емоційного розвитку. У них формується почуття «хазяїна», а не «гостя»; почуття власної гідності і бажання показати себе та свою школу-інтернат з найкращої сторони;

➤ відвідування дітьми в неділю, святкові дні, канікули своїх сімей; сімей своїх родичів. Цей шлях соціалізації дитини та вирішення проблем її соціально-емоційного розвитку важливий насамперед тим, що дитина опиняється в реальних, а не змодельованих умовах сім'ї, набуває досвід навичок сімейних відносин, соціально-побутових умінь.

Наведені дані переконливо показують, що необхідно докорінно міняти позицію дитячого закладу до батьківської сім'ї від огорожі дитини від поганого впливу поганих батьків» до залучення батьків і родичів до виховання дитини в період її перебування в інтернатному закладі. Сам же період виховання дитини в інтернатному закладі можна розглядати як тимчасову підтримку сім'ї, що перебуває в кризовому стані. Ймовірно, з цих позицій і потрібно спробувати пом'якшити негативний образ її фізичної сім'ї.

Зміцнення зв'язків дитини з кровними родичами (зустрічі з рідними по вихідних днях і на канікулах; ведення сімейного альбому, збереження сімейних реліквій; залучення рідних і батьків до нагальних проблем життя та установ дитини) значно змінює не тільки соціально-емоційний розвиток дитини, але і сприяє зміні відношення самих батьків та родичів до дитини, впливає на їхні взаємини.

Для встановлення контакту з батьками необхідно встановити контакт працівників інтернатного закладу з батьками: адміністрації, соціальному педагогу і працівникам, вихователям і т.д. Краще всього якщо перший контакт встановить адміністрація. Вона детально напише або розповість по телефону батькам їх можливості по взаємодії з дітьми, контактами з дітьми, ознайомить з правилами відвідування дітей в конкретній установі. Це дуже важлива частина роботи, так як діти часто думають, що співробітники інтернату проти того, щоб батьки забирали дітей додому. Крім того, встановлення контакту з батьками дозволяє контролювати ситуацію в сім'ї. Якщо сім'я не змінила спосіб життя, то необхідно знати про це, так як дитина радіє приходу батьків і не може зрозуміти, чому мама або тато не прийшли до неї.

Метою встановлення контакту є знайомство з батьками дітей, їх схильностями, а також можливістю відвідувати інтернат та узнавати, про те, як йдуть справи у їх дитини. У цей же самий час необхідно докладно познайомити батьків у кого брати дозвіл на відвідування дитини, в який час можна приходити і в якому необхідно бути стані, щоб проходити на зустріч з дітьми.

Підготовку дитини до зустрічі зі своїми батьками, близькими, рідними здійснюють вихователі. Спочатку необхідно поговорити з дитиною про його батьків. Добре, якби створити «Історію життя» разом з дитиною, тоді вихователю легше дізнатися про те, які почуття відчуває дитина до батьків, про що сумує, від чого її сумно і т.д. Всі питання повинні бути спрямовані на те, щоб дитина згадала, що позитивного було в неї, коли вона жила з батьками, коли вона раділа, коли була щасливою, як часто приходили до них в гості близькі родичі, кого вона пам'ятає з них. Поступово задаються питання, спрямовані на зустріч з батьками. Необхідно підготувати дитину до того, про що розмовляти з батьками, що розповідати про своє життя в даному закладі, про своїх друзів, зробити щось своїми руками і т.д.

Співробітники інтернатного закладу повинні пам'ятати, що зустріч батьків і дитини повинна відбуватися в місці їх полі зору (бувають випадки, коли батьки крадуть своїх дітей, ведуть їх з собою без дозволу, б'ють дітей тощо). Перша зустріч батьків з дітьми має відбуватися у присутності соціального педагога, соціального працівника або адміністрації. Місце для побачень або зустрічей з батьками має бути спеціально організовано: кімната, стільці чи лавки, стіл, роботи дітей, фотографії з життя дітей у закладі. Першу зустріч може вести фахівець закладу, щоб діти і батьки звикли один до одного, встановили взаємини. Соціальний педагог може використовувати організацію зустрічей батьків з дітьми для роботи з реабілітації сім'ї. Дитині завжди необхідно говорити про те, що всі співробітники закладу зроблять все що в їх силах, для того, щоб її повернути в сім'ю.

Фахівці інтернатного закладу повинні пам'ятати, що при зустрічі батьки завжди будуть обіцяти її, що вони її завтра заберуть. Дитина, звичайно ж, буде вірити своїм батькам більше, ніж усім спеціалістам. Тому вихователі повинні пояснювати дитині, що у батьків немає можливості забрати їх додому зараз, але вони допоможуть батькам у вирішенні цього питання. Необхідно наводити вагомі аргументи, чому батьки не можуть забрати дітей: вони не працюють, а значить, у них немає грошей, щоб купити їжу, одяг, в будинку поки ще дуже брудно, потрібно зробити ремонт, купити меблі, батькам необхідно пролікуватися в лікарні тощо. Частота зустрічей може залежити від бажання батьків, але тим не менш вихователі і соціальні педагоги повинні пам'ятати, що якщо зустрічей не буде взагалі, дитина буде тужити і в кінцевому підсумку може втекти додому. Крім того, після кожної зустрічі необхідно обговорити з дитиною, що вона дізналася нового про життя батьків.

Батьків заздалегідь повідомляють про те, що їм не дозволять відразу ж після зустрічі забрати дитину додому. Вони не повинні обіцяти дитині те, що не зможуть виконати. Якщо виникне випадок один раз провідати

батьків або залишитися у них ночувати, необхідно обговорити з батьками, за яких умов це можливо. При таких зустрічах краще забезпечити присутність двох співробітників. Один з них, наприклад вихователь, присутній для того, щоб підтримати дитину, допомогти їй в питаннях, які вона хоче поставити батькам, інший – наприклад, соціальний педагог або директор – веде розмову і підтримує батьків.

Через якийсь час деякі діти повертаються додому. Дуже важливо, щоб до цього часу положення у сім'ї відповідало наступним критеріям:

1) наявність приміщення, де дитина може комфортно себе відчувати (не тільки сьогодні, але і в майбутньому); наявність грошей на харчування; приміщення для ігор і сну; мінімум гігієни;

2) послідовний розпорядок дня: присутність батьків, які в змозі піклуватися про дитину; певні години підйому і відходу до сну; прийом їжі (як мінімум два рази в день); час для виконання домашніх завдань;

3) фізична і психічна безпека дитини: небезпечні речовини, апаратура і предмети знаходяться в недоступному місці, а також певні навички виховання у батьків альтернативи фізичним покаранням і т. п.;

4) виховання спрямоване на навчання та супровід: батьки беруть на себе завдання і в змозі навчити дитину певним речам; батьки забезпечують дитині можливість відвідування школи; батьки піклуються про дитину підтримують її;

5) наявність соціальної підтримки серед знайомих і родичів: батьки і діти мають можливість звернутися до спеціалістів.

Існують різні *моделі допомоги сім'ї*, які може використати спеціаліст у роботі з сім'єю, дитина якої знаходиться в інтернатному закладі. Залежно від обраної моделі будуються програми корекції стосунків між батьками і дітьми. Домінують п'ять моделей допомоги сім'ї:

1. Педагогічна модель ґрунтується на гіпотезі про нестачу педагогічної компетентності батьків. Суб'єктом скарги у такому випадку найчастіше виступає дитина. Консультант разом із батьками аналізує ситуацію, накреслює програму заходів. Спеціаліст орієнтується не стільки на індивідуальні можливості батьків, скільки на універсальні з точки зору педагогіки і психології, засоби виховання. Ця модель носить профілактичний характер. У ній, особливо, мають потребу проблемні, дисфункціональні сім'ї. Вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, розширення і відновлення виховного потенціалу сім'ї, активне включення батьків у процес соціального виховання дітей.

Форми роботи у межах цієї моделі спрямовані на підвищення батьківської компетентності. Використовуються лекції і бесіди для батьків із питань сімейного виховання, дискусії, аналіз та обговорення

реальних труднощів сімейного виховання, групові форми роботи з батьками, що спрямовані на оволодіння навичками спілкування з дітьми тощо.

2. *Соціальна модель* використовується у тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих зовнішніх обставин. У цих випадках окрім аналізу життєвої ситуації і рекомендацій, є потреба у втручанні зовнішніх сил.

3. *Психологічна (психотерапевтична) модель* використовується тоді, коли причини труднощів дитини знаходяться у сфері спілкування, особистісних особливостях членів сім'ї. Модель передбачає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику сім'ї. Практична допомога полягає у подоланні бар'єрів спілкування та виявленні причин його порушення.

4. *Діагностична модель* ґрунтується на припущенні про дефіцит у батьків спеціальних знань про дитину або свою сім'ю. Об'єктом діагностики є сім'я, діти і підлітки з порушеннями і відхиленнями у поведінці. Діагностичний висновок може виступати основою для прийняття організаційного рішення.

5. *Медична модель* передбачає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Завдання психотерапії – діагноз, лікування хворих і адаптація здорових членів сім'ї до хворих.

Соціальний педагог може використовувати різні моделі допомоги сім'ї залежно від характеру причин, що викликають проблему дитячо-батьківських стосунків.

Таким чином, надана характеристика сімей, діти яких перебувають в інтернатних закладах, їх особливості (соціально-економічні, психологічні, педагогічні тощо) спрямовані на допомогу працівникам, які покликані разом із членами сімей здолати сімейні кризи, налагодити взаємовідносини з дітьми для подальшої успішної соціалізації дитини.

1.4. Алгоритм соціальної реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей

Усвідомлення батьками причин та власних помилок, що призвели до ситуації, в якій дитина опинилася у закладі соціально-педагогічної підтримки (інтернаті, центрі соціально-психологічної реабілітації, тощо), а також їх виправлення є головною передумовою початку соціальної реінтеграції дитини до біологічної сім'ї, її повернення додому. Саме тому вагома роль на даному етапі належить фахівцям служб у справах дітей, органам виконавчої влади ОТГ, основними завданнями яких є комплексна допомога всім учасникам реінтеграційного процесу у подоланні складних життєвих обставин, активізації їх внутрішніх (актуальних і потенційних)

ресурсів щодо вирішення існуючих проблем. Успішна реінтеграція вимагає інтенсивної роботи з дітьми та сім'ями: потрібно з'ясувати чи підходить реінтеграція як варіант вирішення проблеми, підготувати дитину і сім'ю, повернути дитину в сім'ю і забезпечити їм подальшу підтримку.

Розкриваючи зміст процесу реінтеграції хотілося б наголосити, що проблема реінтеграції дітей-вихованців інтернатних закладів до біологічних сімей має надто складний та багатоаспектний характер. Адже окрім довгого ланцюжка юридичних процедур, які необхідно пройти дитині (щоб відновити її право на виховання в безпечному і стабільному сімейному середовищі) та батькам (щоб забезпечити подальше ефективне виконання ними батьківських функцій), процес реінтеграції наповнений глибокими психолого-педагогічними, матеріально-економічними й соціально-виховними колізіями та проблемами, які необхідно здолати і батькам, і дитині, яка певний час знаходилася поза системою сімейного виховання. Адже від ефективності проходження і подолання цих труднощів залежить успіх повернення дитини в сім'ю, її подальший нормальний розвиток, соціалізація, самореалізація як успішної особистості.

Необхідно зазначити, що **процес реінтеграції** може розпочатися з ініціативи щодо повернення конкретної дитини з боку сім'ї, родичів, фахівців соціальної роботи, самої дитини, та **має конкретний алгоритм** послідовних кроків/етапів здійснення, що схематично зображено на *рис. 1.4.1.*

Реінтеграція – це не завжди лінійний процес. І діти, і сім'ї можуть потребувати повторного проходження одного або декількох етапів.

У підтримці дітей на різних етапах процесу реінтеграції, **робота з випадком** є ключовим підходом. За дитиною і сім'єю закріплюють спеціаліста, який веде випадок та надає індивідуальну допомогу. Робота з випадком дозволяє дітям і сім'ям вибудувати довірливі стосунки і отримати підтримку, засновану на розумінні їх особливих потреб. Ведення документації щодо випадку означає, що, в разі необхідності, він може бути переданий в іншу організацію або до іншого фахівця (наприклад, якщо для реінтеграції передбачений переїзд дитини в іншу країну або на велику відстань). Фахівці, які працюють з випадком часто не надають усі послуги / підтримку дітям і сім'ям, але можуть надати необхідну інформацію і скерувати в іншу службу для надання послуг [8, с. 16–17].

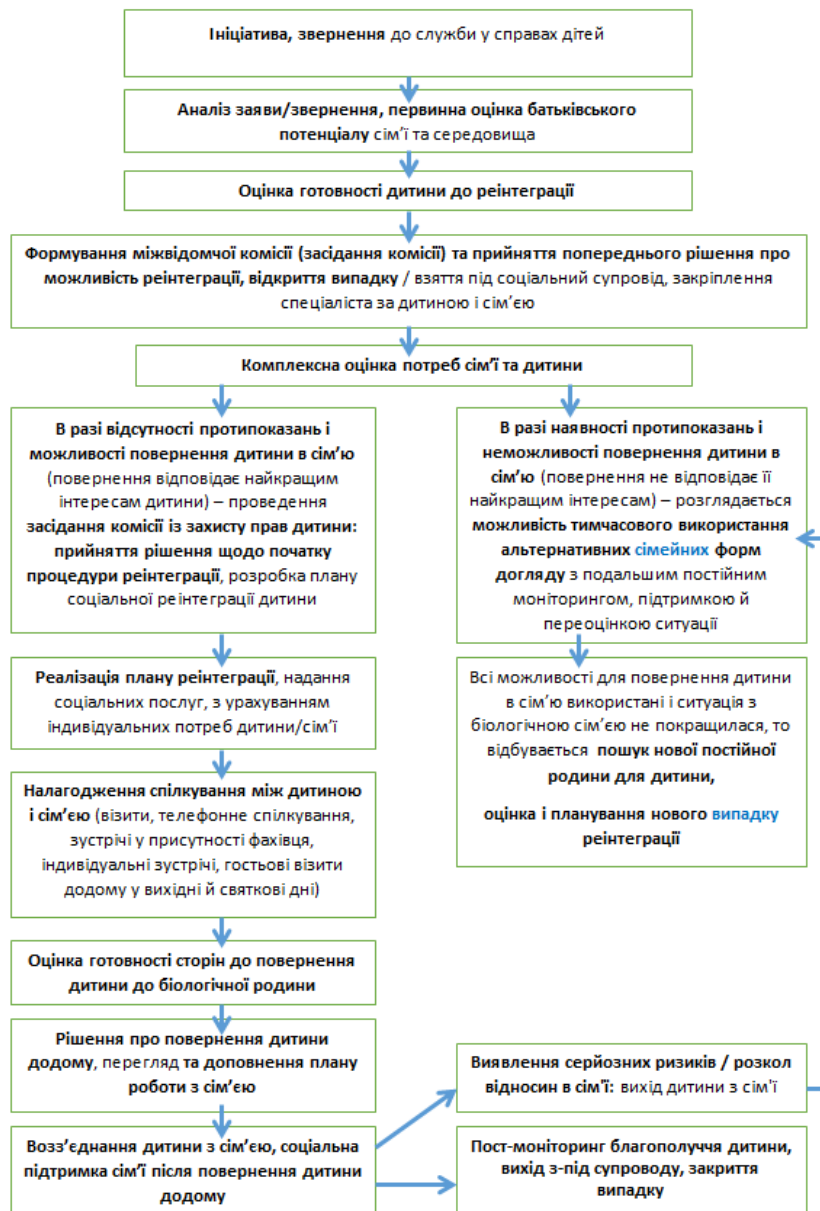

Рис. 1.4.1. Алгоритм реінтеграції дитини

Якщо на якомусь етапі з'ясується, що реінтеграція не відповідає найкращим інтересам дитини, процес повинен бути зупинений. Якщо ж найкращим варіантом, що відповідає інтересам дитини, є її возз'єднання з рідною сім'єю, фахівець повинен продовжити реінтеграційний процес та, у міру можливості, сприяти налагодженню контактів з родиною, але постійно моніторити ситуацію і бути готовим до перегляду прийнятого

рішення про реінтеграцію, в разі виникнення будь-яких ризиків життю і здоров'ю дитини. У такому випадку органи та служби повинні розглянути можливість тимчасового використання альтернативних сімейних форм опіки (сім'ї патронатних вихователів, прийомній сім'ї, тощо) або самостійне проживання під наглядом офіційно призначеного опікуна. Якщо ж возз'єднати дитину з сім'єю не можливо, то відбувається пошук нової постійної родини для дитини, оцінка і планування нового випадку реінтеграції щодо влаштування дитини в новій сім'ї для постійного проживання шляхом усиновлення або передачі на виховання [35, с. 17].

Змістовно розкриємо кожен із зазначених на рис. 1.4.1. **етапів реінтеграції** [29; 32; 35, с. 16–38]:

Ініціатива, звернення.

Ініціювати розгляд питання про можливість реінтеграції дитини може:

- сама дитина, її батьки, особи, що їх замінюють, родичі або інші громадяни;
- представник будь-якого суб'єкту соціальної роботи – інтернату, де проживає дитина, школи, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей тощо.

Звернення про ініціювання процедури реінтеграції надходить до служби у справах дітей (ССД) за місцем первинної реєстрації дитини та Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) / Центру соціальних послуг (ЦСП) / Територіального центру надання соціальних послуг (ТЦСП) в ОТГ для здійснення соціального обстеження за місцем проживання сім'ї. У разі надходження звернення до інших суб'єктів соціальної роботи, його представники переадресовують звернення до відповідної служби у справах дітей та центру соціальних служб.

Формою документування на даному етапі процесу реінтеграції виступає лист, заява від ініціаторів.

Аналіз заяви/звернення, первинна оцінка батьківського потенціалу сім'ї та середовища.

Після отримання звернення про реінтеграцію Центр соціальних служб / Центр соціальних послуг / Територіальний центр надання соціальних послуг в ОТГ за місцем проживання сім'ї проводить первинну оцінку батьківського потенціалу сім'ї та ресурсів середовища з метою визначення можливості повернення дитини та задоволення батьками її потреб.

Дуже важливо проводити ґрунтовну оцінку сімей, дітей та оточення, в якому буде жити дитина, щоб зрозуміти чи зможе реінтеграція найкращим чином відповідати інтересам дитини. На даному етапі важливо виявити ризики, пов'язані з реінтеграцією, а також ресурси,

якими діти і сім'ї можуть скористатися, приймаючи до уваги благополуччя, готовність і розвиток дитини. Діти і сім'я повинні мати у своєму розпорядженні достатньою інформації, щоб приймати виважені рішення.

Базова модель карти реінтеграції включає попередню оцінку:

- ✓ факторів ризику, які впливають на безпеку і благополуччя дитини і зміни, які повинні бути зроблені;
- ✓ сильних сторін сім'ї та її здатності до адаптації, включаючи рідних братів і сестер;
- ✓ усвідомлення членами сім'ї причин такого кроку та інших проблем;
- ✓ ступеня готовності / здатності сім'ї змінюватися;
- ✓ можливостей сім'ї піклуватися про дитину;
- ✓ економічного становища сім'ї.

Як і у випадку з дітьми, у сімей є вибір погоджуватися на реінтеграцію дитини чи ні, і їх не можна примушувати до цього, якщо вони не готові. Сім'ям повинна бути надана зрозуміла і правдива інформація для того, щоб вони могли прийняти виважене рішення.

Формою документування на цьому етапі є оцінка потреб сім'ї / карта реінтеграції.

Оцінка місцевого середовища. Місцева громада відіграє дуже важливу роль у процесі реінтеграції дітей. Тому важливо оцінити її здатність підтримувати дитину і сім'ю та боротися зі стигматизацією та дискримінацією, з якими діти можуть зіткнутися. Ризики у місцевій громаді теж повинні враховуватися. Наприклад, низький рівень надання послуг, включаючи обмежений доступ до освіти; високий рівень насильства або злочинності, або висока ймовірність того, що діти зазнають стигматизації з боку членів місцевого суспільства.

Оцінка готовності дитини до реінтеграції.

Після отримання висновку про наявність батьківського потенціалу та ресурсів середовища чи можливість їх підвищення до рівня, необхідного для задоволення потреб дитини, проводиться *оцінка бажання та готовності дитини до повернення* у рідне середовище. Таку оцінку може провести психолог інтернатного закладу, в якому виховується дитина, або соціальний педагог. *Індивідуальна оцінка проводиться з кожною дитиною з метою визначення її особливих потреб*, які, найімовірніше, будуть відрізнятися в залежності від таких факторів як вік, стать і досвід, отриманий за межами сім'ї. При цьому враховуються індивідуальні особливості дитини, фактори, що впливають на реінтеграцію особливих груп дітей, з'ясувати які можна на основі співпраці та всебічних консультацій з дітьми та їх сім'ями.

Висновок спеціаліста закладу передається службі у справах дітей для вивчення ситуації та прийняття рішення в найкращих інтересах дитини.

Формування міжвідомчої комісії (засідання комісії із захисту прав дитини) та прийняття попереднього рішення про можливість реінтеграції, відкриття випадку / взяття під соціальний супровід, закріплення спеціаліста за дитиною і сім'єю.

З метою аналізу та прийняття виваженого колегіального рішення про початок процесу реінтеграції справа конкретної дитини та її сім'ї / заява-звернення батьків щодо ініціювання процедури повернення дитини виноситься на розгляд **міжвідомчої комісії**. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів № 866 від 24 вересня 2008 р. (за останньої редакції від 31.08.2019 р.) «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» консультативно-дорадчим органом, що сприяє забезпеченню реалізації прав дитини та включає представників різних відомств, дотичних до цього питання, в Україні є **комісія із захисту прав дитини** (далі – **Комісія**). Серед завдань Комісії зокрема визначені: позбавлення та поновлення батьківських прав; розгляд матеріалів про стан сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах і в якій є ризик відібрання дитини чи дитина відібрана без позбавлення батьків їх права на дитину (батьківських прав).

Координує роботу Комісії, підготовку справи до розгляду, відповідна служба у справах дітей.

До засідання Комісії, на якій планується розглянути питання реінтеграції дитини, окрім служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (які обов'язково входять до складу Комісії із захисту прав дитини) рекомендовано запросити представників структурних підрозділів районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад з питань освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, уповноважених підрозділів органів Національної поліції (органів ювенальної превенції), закладів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення (далі – уповноважені суб'єкти, з яких формується міждисциплінарна команда Комісії);

Попереднє рішення про початок (спробу) процесу реінтеграції приймається зважаючи на інформацію психолога/соціального педагога про бажання дитини повернутися до батьків із врахуванням оцінки, проведеної Центром соціальних служб за місцем проживання сім'ї або Центром соціальних послуг / Територіальним центром надання соціальних послуг в ОТГ. Одночасно приймається *рішення щодо взяття*

сім'ї під соціальний супровід з метою надання допомоги у процесі реінтеграції дитини у сімейне оточення або, якщо сім'я вже перебувала під супроводом, – перегляд та коригування плану соціального супроводу. Рішення, прийняті на засіданні, фіксуються у протоколі.

Комплексна оцінка потреб дитини і сім'ї.

Щоб з'ясувати інформацію щодо всіх аспектів життя дитини та сім'ї та прийняти остаточне рішення про доцільність проведення роботи з реінтеграції здійснюється комплексна оцінка потреб дитини, сім'ї та сімейного оточення. *Оцінка має надати повні відомості та аналіз щодо сильних сторін, потреб дитини та сім'ї, визначити можливі ризики для повернення дитини та окреслити завдання до виконання.* Оцінка проводиться Центрами соціальних служб відповідно до наказу «Про затвердження форм обліку соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах» [28], а також Центрами соціальних послуг / Територіальних центрів надання соціальних послуг в ОТГ [27] у співпраці з інтернатним закладом із залученням інших суб'єктів, дотичних до забезпечення прав та інтересів дитини. Так, психолог, соціальний педагог, вихователі, викладачі інтернату, де виховується дитина, чи школи, де вона навчається, можуть надати інформацію про дитину, особливості її розвитку, соціального життя, охарактеризувати існуючі стосунки між дитиною та родичами, частоту візитів, тощо. Зважаючи на найкращі інтереси дитини, ця інформація направляється до центру соціальних служб у максимально стислі терміни (таким чином, заповнюється блок комплексної оцінки щодо дитини). Інформацію щодо сім'ї, її соціального оточення збирає Центр соціальних служб / Центр соціальних послуг / Територіальний центр надання соціальних послуг ОТГ за місцем фактичного перебування батьків та місцем повернення дитини, якщо воно відрізняється від першого, та здійснює аналіз наявних відомостей.

В разі відсутності протипоказань і можливості повернення дитини в сім'ю (повернення відповідає найкращим інтересам дитини) – проведення засідання Комісії із захисту прав дитини: прийняття рішення щодо початку процедури реінтеграції, розробка і прийняття плану реінтеграції дитини.

Результати комплексної оцінки розглядаються на засіданні Комісії із захисту прав дитини з метою прийняття рішення про початок дій, спрямованих на реінтеграцію дитини до сім'ї. Якщо Комісією погоджено, що повернення дитини відповідає її найкращим інтересам, *визначаються необхідні кроки щодо створення сприятливих умов для повернення та перебування дитини у сім'ї, підготовки дитини до переміщення.*

За результатом засідання складається протокол, узгоджується спільний план дій, призначаються відповідальні особи, складаються чи коригуються відповідні плани роботи з дитиною, сім'єю організаціями, залученими до реінтеграції (план соціального супроводу сім'ї, індивідуальний план розвитку дитини). В індивідуальному плані детально прописується стратегія щодо задоволення потреб дитини та її сім'ї, посилення їх потенціалу, виявлених у процесі оцінки. У плані слід враховувати наступні принципи:

- ❖ у всіх дітей і сімей є потенціал змін, який сприяє реінтеграції при відповідній їх підтримці;
- ❖ сім'ї та діти можуть приймати усвідомлені рішення про власне благополуччя і захист;
- ❖ загальні результати поліпшуються, коли діти та їх сім'ї безпосередньо залучені до процесу прийняття рішень.

План також повинен:

- ✓ бути наданий всім членам сім'ї та підписаний ними, або підтверджений подібним чином;
- ✓ визначати ресурси, які сім'я може використовувати, наприклад, послуги або підтримку на рівні місцевої громади;
- ✓ ставити специфічні, вимірні цілі із зазначенням конкретних термінів, які можуть бути використані як інструмент для вимірювання результатів;
- ✓ охоплювати всі важливі сфери благополуччя дитини й індикатори для їх оцінки;
- ✓ враховувати питання безпеки дитини та конфіденційності;
- ✓ містити план на випадок непередбачених обставин / інформацію про контактну особу, з якою діти та члени сім'ї можуть зв'язатися, в разі якщо план виконується не так, як треба або порушилися стосунки.

Органам і службам рекомендується використовувати командний підхід при розробці плану, тому що це посилює ефективність, креативність, можливість для прийняття більш якісних рішень.

У випадках зі складною динамікою повернення, рекомендується організовувати зустріч за участю дитини і членів сім'ї. Це можна зробити за допомогою **сімейних групових нарад (конференції з сім'єю)**, коли діти і члени сім'ї збираються разом для розробки плану реінтеграції дитини за сприяння фахівців [1].

Сімейні групові наради (надалі – СГН) метод вирішення сімейних проблем у сфері захисту дітей. Це зустріч, яка відбувається в певний час і в певному місці, обраних батьками та дитиною, фахівцями, на якій можуть бути присутніми будь-які члени сім'ї, що дозволяє усім членам зустрічі створити план дій батьків щодо догляду за своєю дитиною відповідно до проблем, виявлених службою соціального захисту дітей [6].

Модель сімейних групових нарад включає наступні фази здійснення.

Фаза підготовки. Передбачає зустріч координатора з усіма членами сім'ї та залученими до розв'язання проблеми надавачами послуг. *Головна мета* – підготувати всіх учасників до наради, надавши їм необхідну інформацію про сам процес, а також про сильні і слабкі сторони, виявлені залученими професіоналами. Дитина може обрати когось із своєї команди підтримки, представників інтернатного закладу, і розповсюдити запрошення близьким родичам і основним органам і службам реінтеграційного процесу щодо зустрічі на сімейній груповій нараді (сімейній конференції). Ця фаза триває приблизно від п'яти до восьми тижнів.

Нарада – друга фаза. Зазвичай проводиться на вихідних або ж ввечері і триває в середньому 5,5 години. *Додаткову нараду можна організувати на запит сім'ї з метою перегляду плану. Фаза включає ще три підфази:*

✚ *вітання та обмін інформацією:* початок конференції має ритуальну основу (наприклад, молитва), яку обирає сама сім'я. Як члени сім'ї, так і координатор беруть участь у цій частині конференції. Координатор описує мету конференції і кожен називає себе. Учасники встановлюють норми для комфортного перебігу процедури. Надавачі послуг презентують свої звіти і дають відповіді на запитання;

✚ *сімейний час,* коли члени сім'ї залишаються наодинці для складання плану та обговорення всіх пропозицій щодо його втілення;

✚ *перегляд плану:* на останній стадії члени сім'ї презентують свої дії, і, у разі необхідності, спеціалісти можуть переформулювати або додати деякі пункти задля захисту інтересів дитини.

Моніторинг. За моделлю СГН, відповідальна за моніторинг виконання плану сама сім'я. Спеціаліст і надалі співпрацюватиме з сім'єю і здійснюватиме моніторинг плану, але головна відповідальність покладається на сім'ю. Це дуже важливо, оскільки для того, щоб сім'я відчувала власну значущість, їй необхідно відчутти відповідальність. Проте професійний моніторинг теж передбачений частиною плану [5].

У межах СГН є *автоматична процедура перегляду, яку можна здійснити протягом тримісячного періоду.* Ця процедура означає звернення будь-кого з членів СГН з пропозицією переглянути план, якщо він не працює, чи вимагає оновлення, чи з'явилися нові проблемні питання. *Про можливість такої процедури координатор повинен розповісти ще на початку СГН [6].*

Коли можливість сімейної групової наради відсутня, або зібрати всіх разом не вдається, потрібно провести кілька індивідуальних зустрічей. Такі зустрічі повинні бути особистими, хоча, в деяких крайніх

випадках, коли виникають проблеми з подоланням великих відстаней або безпекою, можна обговорити все по телефону.

Всі учасники повинні усвідомлювати, що план може змінюватися і повинен переглядатися за основними пунктами (наприклад, на яку дату призначено повернення дитини, коли відбудеться повернення, коли відбулися і які зміни в сім'ї або серед тих, хто забезпечує послуги). У глобальному керівництві по кейс-менеджменту пропонується переглядати плани як мінімум кожні три місяці [11; 37].

Реалізація плану реінтеграції, надання соціальних послуг.

На цьому етапі *здійснюється комплекс заходів з підготовки дитини та сім'ї до переміщення дитини, підвищення батьківського потенціалу, створення сприятливих умов для подальшого спільного проживання.* Робота проводиться відповідно до розроблених та узгоджених на міжвідомчій комісії вищезазначених планів, до реалізації яких долучаються спеціалісти служби у справах дітей, центрів соціальних служб, центрів надання послуг, інтернатного закладу, інших установ, що мають вплив на процес реінтеграції. Зокрема, це може передбачати навчання та консультивання біологічних батьків з особливостей вікового розвитку дитини, впливу травми та можливих сценаріїв поведінки дитини, відновлення прив'язаності, психологічну підготовку дитини, організацію та проведення зустрічей, візитів дитини до сім'ї, підготовку середовища та громади до повернення дитини, тощо.

Діяльність працівників інтернатів, соціальних служб щодо **налагодження контакту між дитиною і батьками.** Розкриваючи роль працівників інтернатних закладів, соціальних служб на першому етапі механізму реінтеграції (повернення) дитини в рідну сім'ю, а саме їх співпрацю із біологічними сім'ями вихованців щодо прийняття рішення про те, щоб забрати дитину додому, можна зазначити, що частиною такої співпраці може стати заздалегідь обговорена **угода про контакт дитини з батьками.** *Угода про контакти обговорюється і укладається під час координаційних зустрічей,* на яких присутніми є соціальний працівник, вихователь інтернату, батьки (інші родичі) та дитина (якщо вік дозволяє їй висловити власну думку під час зустрічі). *Угода укладається в письмовому вигляді із згоди усіх сторін, кожна з яких отримує копію.*

Співпраця із батьками. Для розвитку плідної співпраці працівники інтернатних установ повинні побудувати правильну стратегію взаємодії всіх учасників процесу та відновлення дитячо-батьківських стосунків. Варто розуміти, що відвідування дитини – це певне випробування для батьків і тому часто є складним для них: вони можуть сумувати за своїми дітьми, хвилюватися й переживати, думаючи про завершення зустрічі; відчувати себе винними, згадуючи власні помилки. Відвідування дітей у

закладі нагадують батькам про те, що вони не можуть виховувати власну дитину, тоді як хтось інший це може. Такі зустрічі є неприродними, адже під час їх проведення: діють певні обмеження, і батьки не можуть виконувати деякі основні батьківські обов'язки.

Дуже важливо щоб працівники не проявляли негативного ставлення до батьків і не намагалися їх засуджувати. І хоча грубощі або насилля з боку батьків відносно персоналу є неприпустимими, необхідно мати на увазі, що така поведінка можлива як прояв гніву, суму, провини та депресії.

Угода про контакти. Одним із засобів співпраці з батьками є узгодження процедури зустрічей членів біологічної сім'ї з дитиною-вихованцем інтернату, яка передбачає обговорення угоди про контакт всіма учасниками процесу реінтеграції та сприяє остаточному прийняттю біологічними батьками рішення про повернення дитини додому. Приймаючи участь у житті дитини, батьки усвідомлюють власну відповідальність за неї і саме такі контактні зустрічі з дитиною сприяють підвищенню їх самооцінки, надають їм можливість відчувати свої сили. Якщо батьки розуміють чого від них очікують, а працівники дитячого закладу, соціальних служб роблять усе, щоб допомогти (поради, інформація, підтримка і допомога), вірогідність досягнення цілей контакту різко зростає.

В угоді про контакти повинна бути зосереджена наступна інформація [24].

1) *сторони, які уклали угоду* – директор дитячої установи, вихователь, психолог, батьки(родичі), дитина, якщо можливо;

2) *індивідуальний план для дитини* (вказуються варіанти щодо можливого (наявного) статусу дитини, перспективи подальшого перебування, дій відносно дитини: повернення в сім'ю, усиновлення, влаштування в альтернативні форми догляду, постійне перебування у закладі, тощо);

3) *мета контакту* (зібрати інформацію про дитину для роботи з історією життя, розвинути прив'язаність, побудувати стосунки, допомогти батькам розвинути власні навички, сформувати впевненість щодо достатності батьківських ресурсів задля виховання дитини вдома, переконати дитину, прийняття рішення про повернення дитини додому і тому подібне;

4) *частота контактів* (наскільки частими вони будуть, де будуть відбуватися (місце проведення), розклад зустрічей:

РОЗКЛАД ЗУСТРІЧЕЙ

Учасники: _____

Дата	Час зустрічі	Місце	Спостерігач	Оцінка зустрічі

- 5) *організація контакту* (додаткові засоби, рівень спостереження);
- 6) *думка дитини з приводу контакту* (з'ясовується поступово під час роботи у процесі обговорення зустрічей-контактів);
- 7) *обговорення контакту* (дата призначається додатково з метою обговорення зустрічі та координації подальших дій у відповідності та виходячи з інтересів дитини, необхідність присутності спостерігача, хто буде приходити на зустріч, думка дитини, оцінка зустрічі);
- 8) *обставини, за яких подальший контакт є неможливим* (батьки наносять дитині моральне або фізичне ушкодження, приїждять на зустріч у нетверезому стані);
- 9) *інші умови* (місце зустрічі, транспорт, фінанси, які завдання (цілі) зустрічі повинні бути виконані, що очікується від кожного з учасників даної зустрічі тощо);
- 10) *підписи сторін*.

Угода, укладена у письмовій формі, а також звіти про її виконання є досить важливими, адже: план, складений для дитини, й цілі контакту є визначеними і всім зрозумілими; дати і час контактів чітко встановлені; обставини, за яких подальший контакт буде неможливим, визначені; письмову угоду можна використовувати в суді у якості доказу; розвиток контактів може регулярно обговорюватися у відповідності із попередньою угодою.

План роботи з батьками. Даний план являє собою вивчення інтересів батьків та визначення можливостей надання їм допомоги. Саме тому він має враховувати наступні аспекти:

❖ *інформацію про ситуацію потрапляння дитини в інтернатний заклад очима батьків* (самоаналіз ситуації та бачення перспектив виходу з неї батьками, який передбачає відповіді на питання: Чому у даний момент ваша дитина живе не з вами? Як ви вважаєте, що необхідно змінити, щоб дитина змогла повернутися до вас? Яка, на вашу думку, допомога вам потрібна, щоб здійснити необхідні зміни і повернути дитину додому? та інші);

❖ *соціально-педагогічну роботу з батьками щодо актуалізації їх внутрішніх (актуальних та потенційних) ресурсів* (завдання соціального педагога (працівника, вихователя, психолога), яке передбачає розуміння та відповіді на питання: Чому на даний момент дитина не живе в сім'ї? Що необхідно змінити для того, щоб дитина змогла повернутися в сім'ю? Хто за це відповідає? Яка допомога потрібна родині, щоб здійснити дані зміни? тощо);

❖ *організаційно-персоналізовану інформацію* щодо конкретних заходів по актуалізації наявних і потенційних ресурсів батьків, термінів їх проведення, визначення фахівців, відповідальних за дані заходи, підписи всіх сторін.

Необхідно підкреслити, що реальність виконання означеного плану роботи з батьками залежить від обговорення всіх деталей співпраці і взаємодії фахівців соціальних служб, працівників інтернатних установ і біологічних батьків (близьких родичів) дитини та чіткого розподілу функцій кожної із сторін процесу реінтеграції.

Характеризуючи діяльність щодо налагодження контакту між дітьми та їх рідними батьками, укладання угоди про контакти, звернемо увагу на певні характеристики таких зустрічей, а саме: цілі зустрічі, учасників, форми та місце проведення, оцінку зустрічі дитини з біологічними батьками та її поведінки, почуттів, моніторинг візитів.

Змістовно розкриваючи *цілі можливих зустрічей* дитини-вихованця інтернатного закладу із батьками (близькими родичами), маємо зазначити, що найголовнішою метою є відновлення прив'язаностей. Адже саме відчуття наявності сім'ї, навіть у ситуації, коли дитина тимчасово перебуває в умовах альтернативного догляду (інтернатній установі), надає їй психоемоційної урівноваженості та більш адекватного сприйняття дійсності, що у свою чергу впливає на готовність до конструктивної співпраці із патронатними вихователями, прийомними батьками, батьками-вихователями, педагогами-вихователями, психологом інтернатного закладу задля як найшвидшого подолання психокомунікативних бар'єрів, що виникли у дитини і біологічних батьків. *Серед основних цілей контактних зустрічей можна назвати:* сприяння прийняттю рішення батьками щодо повернення дитини з інтернату додому; укріплення знань дитини про її особистість – оцінка і спостереження; продовження відносин, усвідомлення почуття особистості, власної індивідуальності; обґрунтування минулого; особистісне сприйняття і впевненість; повага до бажань дитини; збереження спогадів; підготовка до незалежного життя; захист і безпека.

Щодо того з ким проводяться зустрічі, *то їх учасниками можуть бути:* батьки, вітчим, мачуха; брати, сестри; бабусі, дідусі; інші члени сім'ї; друзі, сусіди; інші люди, які зацікавлені у найкращій долі дитини.

Серед *найбільш розповсюджених форм можливих контактних зустрічей* є: особиста зустріч; листи, листівки, подарунки; телефонні розмови; фотографії (їх перегляд і бесіда); відео перегляд сімейних архівів; певна інформація, документи; «коробочок для записок» тощо. Щодо *видів зустрічей*, то можна виокремити так звані *полегшені (сприяючі) зустрічі*-візити без прямої участі персоналу в них; *контрольовані зустрічі*, що відбуваються під контролем соціального працівника, працівника дитячого інтернатного закладу, який у свою чергу робить оцінку, висновки щодо характеру і плідності контактів, надає коментарі з приводу поведінки підопічних, рекомендації батькам щодо стилю і правил спілкування з дитиною, пропонує допомогу у вигляді

порад і рекомендацій, а також – *захисні зустрічі*, у ситуаціях коли є побоювання з приводу фізичного й емоційного стану дитини під час відвідування батьками (родичами). Завдання захисних зустрічей – присутність спеціаліста протягом усього візиту, ведення записів, робота з батьками у вигляді роз'яснювальних бесід щодо форми спілкування і поведінки батьків із дитиною та як вони можуть вплинути на неї, призупинення зустрічі на деякий час, якщо поведінка батьків під час контакту є надто нестриманою, агресивною, а також завершення зустрічі та ініціювання скликання групи планування контактів для прийняття рішення щодо доцільності таких зустрічей.

За місцем проведення контактні зустрічі можуть відбуватися у дитячій установі (інтернат, будинок маляти, центр соціально-психологічної реабілітації), соціальних центрах підтримки сім'ї та дитини, інших закладах соціально-педагогічної підтримки; центрах зустрічей, вдома у опікунів, вдома та інших місцях.

Частота і тривалість таких зустрічей, необхідні для реабілітації дитини, встановлення контакту з біологічними батьками, можуть бути різними при постійному плані зустрічей.

Винагорода позитивної взаємодії між дитиною та її батьками повинна бути постійно. Але якщо відвідувач проявив один або декілька випадів по відношенню до дитини, то такі дії повинні бути за можливістю призупинені працівниками. Фахівець також може порекомендувати батькам застосувати інший стиль спілкування і поведінки стосовно дитини.

Налагодження спілкування між дитиною і сім'єю.

Якщо зв'язок між сім'єю і дитиною порушений, важливою частиною процесу реінтеграції є його відновлення, яке потрібно проводити обережно і поступово, особливо якщо обидві сторони мають почуття провини або страху. Дитину і сім'ю необхідно відповідним чином підготувати, а перший контакт слід здійснювати, як правило, за допомогою спілкування на відстані (наприклад, по телефону, відео зв'язку, за допомогою листів тощо), після чого йдуть особисті зустрічі під наглядом на території інтернатної установи, а потім – більш тривалі зустрічі за межами інтернатного закладу, відвідування дитиною сім'ї, що виконуються спочатку під наглядом фахівця.

Можливі кроки, що сприяють первинному контакту з родинами:

1. *Забезпечте спілкування на відстані за допомогою листа / повідомлення електронною поштою, дзвінка або відео повідомлення.* Такий первинний контакт може допомогти усунути емоційні бар'єри і дати можливість дітям і сім'ям знову познайомитися один з одним.

Корисно використовувати фотографії і розповіді. Можливо, до проведення особистої зустрічі знадобиться кілька листів / дзвінків.

2. *Короткі особисті зустрічі батьків / опікунів і дитини.* Ці зустрічі мають відбуватися під безпосереднім наглядом спеціаліста, який веде випадок. Перший візит повинен бути коротким і «налаштованим на успіх». співробітникам слід чітко розуміти, що повинно бути досягнуто, хоча під час цієї зустрічі може бути доцільним не приймати важливі рішення. По можливості, батьки повинні приїхати до дитини. Це буде чітко свідчити про готовність батьків до реінтеграції, навіть якщо фінансувати поїздки будуть органи, соціальні служби. У ряді випадків такі відвідування можуть бути небезпечні, і краще обирати нейтральну територію.

3. *Більш тривалі візити додому до батьків / опікунів, що проводяться під наглядом фахівця.* Метою таких відвідувань є оцінка функціонування сім'ї та здатність дитини адаптуватися до даного оточення і способу життя. Якщо дитина зазнає серйозних труднощів, фахівець, який веде випадок, у будь-який час повинен бути готовий втрутитися.

4. *Більш тривалі візити додому до батьків / опікунів, які проводяться без спостереження фахівців.* Зустріч такого роду може бути проведена лише після успішного відвідування під наглядом. Крім того, фахівець, який веде випадок, повинен бути впевнений, що дитина зможе пристосуватися до місцевого способу життя і батьки / опікуни зможуть піклуватися про неї.

Підготовка першої зустрічі дитини і біологічних батьків. Готуючи першу зустріч дитини і біологічних батьків, варто провести низку інструктивних співбесід із батьками щодо побудови розмови і їх поведінки під час спілкування та подальших контактів, надати їм певні **поради та рекомендації** щодо того: *як викликати у дитини довіру та поступово сформувати прив'язаність до себе?*

Звернемо увагу на низку **рекомендацій**, запропонованих психологом Ю. Гіппенрейтер [12], **що допоможуть батькам налагодити позитивні взаємовідносини з дитиною** та уникнути прикрих помилок вже з перших контактних зустрічей:

1. *Безумовно приймати дитину такою, як вона є.* Це означає любити її не за те, що вона гарна, розумна, здібна тощо, а просто так любити, просто за те, що вона є, і вона є Ваша дитина.

2. *Уважно вислуховувати її проблеми, переживання та потреби.* Це означає, що під час бесіди необхідно «повертати» дитині ту інформацію, яку вона вам розповіла, але при цьому намагатися визначити почуття дитини. Ця техніка здається на перший погляд складною, але на практиці вона показує досить хороший результат.

Поради батькам під час перших контактних зустрічей з дитиною

1. *Завжди дивіться при розмові на дитину.* Дуже важливо, щоб ваші очі знаходилися на одному рівні з її очима.

2. *Зробіть так, щоб ваша відповідь звучала у формі ствердження, а не запитання.* Цим ви покажете дитині, що правильно розумієте її переживання.

3. *«Віддзеркалюйте» її слова і почуття.* Наприклад:

Син: «Чому так довго ви не приходили до мене в інтернат? Я хочу додому!»

Батько: «Синку, я також дуже скучив за тобою! Ми так довго не приходили до тебе, тому що готували твою кімнату, щоб вона була зручною для тебе і ми могли тебе забрати додому».

- Якщо ви неправильно зрозуміли почуття дитини, то після такої відповіді вона виправить вас, а ви зможете більш точно зрозуміти її переживання.

- Витримайте паузу – після того як ви віддзеркалили почуття дитини, дайте їй можливість відреагувати на ваші слова, підтвердити, заперечити чи дати нову, більш розширену інформацію.

За такого підходу до розмови з дитиною ви досягаєте таких результатів:

- дитина бачить вашу зацікавленість її справами та проблемами і не відчуває себе самотньою чи не зрозумілою вами;
- ви краще розумієте проблему дитини;
- вона починає розповідати про себе все більше і більше, сама просуваючись у вирішенні своєї проблеми;
- зникають підстави для конфлікту з дитиною;
- вона вчиться вести розмову конструктивно і починає активно вас слухати.

4. *Коли і як сказати «ні».* Батькам слід уникати пересторог, не використовувати залякування й не зупиняти дитину у виконанні того, що вона робить до тих пір, поки у цьому не виникне дійсної необхідності. Варто заохочувати дитину, контролювати з метою допомоги, а не контролювати з метою покарання.

5. *Критика та її необхідність.* Критика лише погіршить стан дитини, аніж наставить її на правильний шлях поведінки.

6. *Негативні візуальні висловлювання.* Якщо батьки виглядають дуже загрозливо, то мало ймовірно, що у такій обстановці дитина буде відчувати себе затишно.

7. *Подвійна розмова (дублювання).* Батькам необхідно уникати робити повідомлення, одне з яких висловлено словами, а інше жестами. Наприклад, виглядати незадоволеним, у той час коли вони говорять дитині, що вона молодець.

8. *Гнів*. Не варто кричати на дитину, погрожувати їй ані при яких обставинах.

9. *Доторкання*. Не забувати обіймати, цілувати, пригортати дитину, але слід уникати всіх доторкань, що є неприємними дитині.

10. *Завжди допомагати дитині, коли вона вас про це просить*. Це якнайкраще переконує дитину в тому, що вона не самотня і потрібна вам.

11. *Підтримувати всі, навіть незначні успіхи дитини*.

12. *Робити дитині зауваження у формі «Я-повідомлень»* (без звинувачень). Наприклад: «Мене засмучує, коли зі мною говорять таким тоном». Таким чином ви повідомляєте дитині свої почуття в даний момент, але не звинувачуєте та не ображаєте дитину. Це не викликає у дитини комплексу вини і точно відображає ваше ставлення до того, що відбувається.

13. *Використовувати у повсякденному спілкуванні доброзичливі фрази*: «Як добре, що ти у нас є», «Мені було дуже приємно поговорити з тобою» тощо.

14. *Навчитися поважати вибір та думку дитини*, не гарячкувати при непокорі з її боку, не докоряти їй за свої безпорадність або відчай у складних життєвих ситуаціях, не боятися попросити вибачення, якщо сталася помилка.

Під час зустрічі з дитиною необхідно: проявляти цікавість до всього того, що робить дитина; заохочувати її; проявляти дружні жести (посмішка, візуальний контакт); імітація гри або гра на рівні з дитиною, гра «понарошку»; повторення дій, слів дитини (це покаже дитині, що вам цікаво те, чим вона займається).

У ході цього етапу важливо, щоб органи та служби допомогли відновити не лише контакт з батьками, а й контакт з іншими братами і сестрами, які, можливо, не живуть з батьками, а знаходяться в інтернаті, окремо від дитини, яка реінтегрується до родини.

Коли діти і сім'ї є підготовленими, діти можуть повернутися в сім'ю назавжди.

Оцінка зустрічі дитини з біологічними батьками. Арсенал оцінок фахівцями соціальних служб, працівниками інтернатів зустрічі дитини з біологічними батьками є достатньо різноманітним, це можуть бути *оцінки невербальних проявів та проявів почуттів і поведінкових реакцій дитини*. Серед основних позитивних невербальних жестів та проявів є: посмішка, тембр, інтонація голосу, уважність тощо. Дитина адекватно реагує на батьків і може розслабитися, коли у неї є така потреба. Дитина добре грається у присутності батьків, визнає батьківський авторитет або відкрито виявляє неприязнь.

Показниками негативної прив'язаності є: відсутність візуального контакту; батьки або рідні члени родини говорять за дитину замість того,

щоб говорити із дитиною; нереальні очікування з боку батьків; відсутність прояву необхідної уваги до потреб дитини; нездатність до управління поведінкою дитини з боку батьків; постійне посмикування дитини батьками; схильність дитини до зміни емоційного фону у присутності батьків (наприклад, спроба догодити в їх присутності, тоді як поза очі лає їх, це може слугувати показником агресивно-неспокійної поведінки); спонтанна зміна настрою та нездатність впоратися зі своєю поведінкою; неприхована злість при вербальному контакті між батьками і дитиною; нездатність дитини адекватно реагувати на потреби дорослих, що проявляється у грубоствах, демонстрації емоцій та інше.

Аналізуючи процес контактних зустрічей дитини і біологічних батьків, маємо підкреслити, що якщо перша зустріч ретельно спланована і підготовлена, то це стане позитивним досвідом подальших контактів як для дитини, так і для батьків, які отримають поради і підтримку з боку фахівців. Такі зустрічі можуть надати більш повної інформації щодо взаємостосунків дитини та біологічних батьків і для спеціалістів, їх подальшої взаємодії із сім'єю у майбутньому.

Оцінка почуттів дитини під час (після) зустрічі (контакту, візиту, відвідування). Зрозуміти почуття і ставлення дитини після відвідування батьків можна, якщо простежити за поведінкою дитини. Якщо дитина знаходиться у виснаженому стані чи то після, чи під час візиту, це відбувається через низку причин, до яких слід віднести: батьки, родина не прийшли на зустріч; з дитиною погано обійшлися, наприклад накричали, образили та ін.; дитину дезінформували, обманули, наказали їй що говорити, а що ні; дитину проігнорували або відкинули; ставлення до дитини з боку батьків не є коректним, дитину звинуватили або розкритикували; батьки чимось засмучені. Якщо дитина дійсно виснажена під час або після зустрічі, то найголовніше – зрозуміти причину цього стану. Можливо дитині важко подолати розставання з батьками, людиною, яку вона щойно бачила. Як правило, це потрібно ретельно проробити, адже дитині потрібен буде подальший захист і допомога.

Моніторинг візитів (зустрічей, контактів, відвідувань). Інформація, яка зібрана під час відвідувань, може бути використана для прийняття правильних рішень щодо дитини, її перебування, повернення додому у судових засіданнях. Дуже важливим є показник чисельності зустрічей та їх якості. Ці записи можуть свідчити про: єдність або суперечливість виховних поглядів і дій батьків; рівень мотивації батьківства та зобов'язань по відношенню до дитини; здатність або неспроможність знаходити контакт, спільну мову з дитиною; бажання спілкуватися чи навпаки – ухилення від спілкування; проблеми прив'язаності до дитини; розгляд, розуміння та здатність задоволення

потреб дитини як пріоритетних; фінансову спроможність чи наявність проблем.

Дуже важливо також визначити рівень прив'язаності дитини до її відвідувачів (батьків, родичів), і навпаки. *Показниками позитивної прив'язаності є:* стосунки в середині сім'ї; безумовна нагорода чи похвала дитини з боку батьків; потреби дитини, їх пріоритетність; прояв уваги з боку батьків, їх адекватна реакція на дитину; встановлення членами родини поведінкових стандартів, правил спілкування; беззаперечне прийняття фізичних потреб дитини (годування, гігієна, зміна білизни, гра тощо); прагнення батьків розвивати дитину відповідно її віку та інше.

Таким чином, можна зазначити, що налагодження, відновлення родинних зв'язків, міцного контакту між дітьми-вихованцями інтернату та їх біологічними батьками є вагомим умовою позитивного прийняття рішення батьками щодо повернення дитини з інтернату додому, а також подальшого успіху процесу реінтеграції, своєрідним міцним підґрунтям незворотності цього процесу, віри батьків у власну функціональну спроможність змінити ситуацію і виховувати дитину вдома.

Оцінка готовності сторін до переміщення.

По виконанні основних завдань плану реінтеграції, але не пізніше ніж через три місяці, *проводиться моніторинг змін та оцінка готовності сторін до переміщення дитини.* Моніторинг включає висновок психолога, соціального педагога інтернатного закладу про готовність дитини до переміщення, інформацію центру соціальних служб / центру соціальних послуг про наявність потенціалу сім'ї для забезпечення потреб дитини, висновок служби у справах дітей про доцільність повернення дитини.

Моніторингове соціальне обстеження сім'ї здійснюється за участі центрів соціальних служб / центрів соціальних послуг та служби у справах дітей, представників інших відомств, які залучалися до реінтеграційного процесу.

Критерієм готовності є створення сприятливого середовища щодо повернення дитини.

Створення сприятливого середовища є дуже важливим у процесі реінтеграції дитини з інтернату, адже його правильна організація впливає на ефективність вирішення проблем, що виникають в біологічних сім'ях після повернення дитини додому.

Основними суб'єктами створення сприятливого середовища є: біологічна сім'я (найближчі родичі); дитячі установи (дитячі садки, школи, творчі гуртки тощо); друзі (найближчий соціум дитини); соціальні інституції, з якими взаємодіє сім'я, об'єднані територіальні громади.

Характерними рисами сприятливого середовища є:

1) **на рівні біологічної сім'ї** – комфортний сімейний мікроклімат, конструктивність спілкування і взаємодії всіх членів сім'ї, наявність у батьків психолого-педагогічних ресурсів щодо гідного виконання батьківських функцій і задоволення потреб та інтересів дитини;

2) **на рівні дитячих установ** – готовність до толерантного сприйняття дитини-вихованця інтернатного закладу та його сім'ї, побудова взаємостосунків з ними на засадах гуманістичної педагогіки і педагогіки зустрічних зусиль, повага і зацікавленість у рішенні проблем дитини тощо;

3) **на рівні найближчого соціуму дитини** – можливість задоволення потреб дитини у спілкуванні, визнанні, самоідентифікації та самоствердженні;

4) **на рівні соціальних інституцій** – сімейно орієнтований підхід, конструктивна взаємодія, соціальна підтримка і допомога;

5) **на рівні об'єднаних територіальних громад** – створення «громад, дружніх до дитини», що передбачає створення дружнього до дитини середовища через надання послуг усій сім'ї. За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом. Органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю ставляться до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості. Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг.

Враховуючи це, діяльність фахівців соціальної роботи центрів соціальних служб / центрів соціальних послуг повинна мати комплексний характер і орієнтуватися на взаємодію з усіма суб'єктами, від яких залежить створення сприятливого середовища щодо повернення дитини з інтернату додому.

У разі відмови батьків / опікунів або самої дитини від повернення додому фахівець, який веде випадок, повинен переглянути компонент плану реінтеграції, що стосується непередбачених обставин. Якщо відповідний варіант не знайдений, діти повинні бути залишені або розміщені в альтернативній формі догляду, а потім, якщо реінтеграція у біологічну сім'ю неможлива або недоцільна, для дітей слід знайти нову постійну сім'ю. У всіх випадках, контакт з родичами повинен бути постійним, за умови, що він відповідає найкращим інтересам дитини.

Рішення про переміщення, перегляд та доповнення плану роботи з сім'єю.

На підставі отриманої інформації, що включає оцінку всіх сторін процесу реінтеграції, *Комісією із захисту прав дітей приймається рішення про переміщення дитини до сім'ї*, обговорення подальших дій щодо супроводу сім'ї з дитиною. *Рішення фіксується у протоколі засідання комісії, відповідні зміни вносяться до плану роботи із сім'єю з дитиною.*

Возз'єднання дитини з сім'єю, соціальна підтримка сім'ї з дитиною.

До переміщення дитини службою у справах дітей разом з батьками проводиться робота із нормативного узаконювання реінтеграції (подача документів у судові інстанції, якщо дитина була вилучена за рішенням суду). *Тільки після узгодження нормативних питань дитина може бути законно переміщена до біологічної сім'ї.*

Після переміщення сім'я з дитиною потребує особливої уваги та підтримки з боку соціальних працівників, громади. *Процес адаптації дитини та сім'ї до нового стану потребує часу, тож супровід сім'ї з дитиною після реінтеграції має тривати не менш ніж 6 місяців.*

Відштовхуючись від кола проблем, що виникають в сім'ї після повернення дитини з інтернатного закладу, маємо зазначити, що всі сім'ї, діти яких перебувають в інтернатах, – сім'ї «високого ризику», в яких накопичилась велика кількість проблем і які можуть бути віднесені до категорії сімей, що потрапили у складні життєві обставини. *Після повернення дитини з інтернату в сім'ю коло труднощів для сім'ї значно розширюється:* катастрофічно не вистачає грошей на харчування, одяг дитини; потрібна шкільна форма та канцелярське приладдя; необхідно облаштувати місце для навчання дитини, виділити кошти на шкільні внески. До матеріальних проблем додаються проблеми нестачі часу, необхідності контролювати вільний час дитини. Але головними стають психолого-педагогічні проблеми у взаємовідносинах дитини з батьками, іншими родичами та оточенням, з однолітками в школі та на вулиці. Райдужні та ідеалізовані очікування від повернення дитини згодом стикаються з відчуттям втраченого часу та труднощами побудови нових стосунків. Дитина не слухається батьків, проявляє грубість, агресію, звинувачує батьків та інших членів сім'ї. Батькам важко контролювати перебування її на вулиці, обмежувати час, запобігати спілкуванню з «поганими» компаніями. Або навпаки, є випадки, коли дитина весь час перебуває вдома, сторониться однолітків, замкнена і пригнічена. Виникають проблеми й у новому навчальному закладі: відставання за програмою, необхідність додаткових занять, тощо. Діти соромляться досвіду перебування в інтернаті, важко впливаються у новий колектив, не мають друзів або завойовують авторитет негативною поведінкою,

бійками, сварками із вчителями і однокласниками. *Сім'ї після повернення дитини потребують ще більшої уваги і підтримки з боку зацікавлених структур.*

Дітям, які возз'єдналися з сім'єю, корисна подальша підтримка після їх повернення додому. Важливо, щоб органи і служби уважно здійснювали моніторинг життя дитини після її повернення в сім'ю. Особисті зустрічі фахівця з дитиною – обов'язкова умова, хоча іноді вони можуть бути замінені розмовою по телефону.

Дітям, сім'ям і громадам потрібні різні форми підтримки після повернення дитину додому, включаючи: підтримку у вирішенні проблем, що стали причиною розлучення дитини з сім'єю, наприклад, насильство в сім'ї або малозабезпеченість; допомога в отриманні основних послуг, таких як медичне обслуговування і освіта; допомога у боротьбі зі стигматизацією та дискримінацією, з якими зазвичай стикаються діти після реінтеграції; терапевтична допомога і посередницькі послуги, підтримка в середовищі нових друзів. Рішення основних проблем, що стали причиною розлучення дитини і сім'ї, є критично важливим для попередження повторного розлучення, і, якщо зробити це обережно, можна уникнути повторного сценарію вилучення дитини з сім'ї.

Життєво важливо, щоб безпека і благополуччя кожної дитини ретельно відстежувалися після її возз'єднання з сім'єю.

Вихід з-під супроводу, моніторинг благополуччя дитини (пост моніторинг), закриття випадку.

Соціальний працівник у ході надання послуг оцінює динаміку розвитку сім'ї. У разі якщо сім'я адаптувалася та навчилася справлятися зі складнощами самостійно, в сім'ї спостерігаються позитивні стосунки між дитиною та батьками справа соціального супроводу закривається. Проте сім'я деякий час ще залишається на обліку центру соціальних служб, за потреби отримує необхідні послуги та індивідуальну підтримку.

Можна використовувати різні форми моніторингу, в залежності від уподобань і потреб дитини та сім'ї, доступних ресурсів (на рівні органів, служб, громади та сім'ї), відстані, питань захисту, тощо. Моніторинг може включати в себе телефонні розмови з дитиною, сім'єю або постачальниками послуг, а також особисті зустрічі. При реінтеграції великої кількості дітей, органи і служби можуть доповнити індивідуальний моніторинг і підтримку колективною підтримкою, за умови, що потреби групи дітей, які перебувають у процесі реінтеграції, збігаються (наприклад, підтримка однолітками один одного). *Рекомендується в міжвідомчих протоколах визначити критерії для рівня і типів контакту і підтримки, які дитина повинна отримувати в процесі реінтеграції.* Далі, важливо *контролювати безпеку і благополуччя кожної*

дитини, щоб визначити чи відповідають вони критеріям і чи потрібні додаткові заходи.

Фахівці повинні *проводити з дитиною конфіденційні бесіди, щоб виявити будь-які проблеми*. Вони мають бути уважні, щоб виявляти ознаки жорстокого поводження або зневаги, оскільки сім'ї та місцеві спільноти можуть володіти майстерністю в приховуванні жорстокого поводження з дитиною. Важливо розуміти, що *ситуація в сім'ї може змінюватися з часом, і гарний початок процесу реінтеграції не завжди означає, що все пройде благополучно*. Органи і служби повинні гарантувати, що у дитини або будь-кого, кому вона довіряє, є спосіб зв'язатися з фахівцем, який працює з даним випадком, і *є план дій у надзвичайній ситуації, якщо знадобиться екстрене втручання*.

В разі виявлення проблем, важливо щоб фахівці вжили необхідних заходів, серед яких можуть бути: формальний перегляд плану індивідуальної роботи з сім'єю (включаючи, повторне проведення сімейних групових нарад / конференцій з сім'єю), проведення більш регулярного моніторингу сім'ї та дитини і посилення підтримки, наприклад, за допомогою збільшення фінансової допомоги, додаткового консультування або навчання, посилення підтримки в школі, використання більш ефективних методів поліпшення матеріального становища. І нарешті, *якщо возз'єднати дитину з сім'єю не вдалося, необхідно знайти варіанти альтернативної форми догляду для дитини, на той час, поки будуть розглядатися інші можливості її подальшого влаштування, нового випадку реінтеграції*.

Варто розуміти, що *реінтеграція – це не разовий захід, а тривалий процес, який вимагає ретельної підготовки і подальшої підтримки, відповідної допомоги і сім'ям, і дітям на кожному етапі реінтеграційного шляху*. А тому часові рамки повинні підходити дитині і сім'ї: терміни на виконання одного етапу (наприклад, планування підтримки реінтеграції) не повинні збільшуватися за рахунок іншого етапу (наприклад, наступних заходів після возз'єднання). Потреби дітей і сімей дуже різняться, тому не рекомендується ставити жорсткі обмеження по термінах реінтеграції в цілому і кожного окремого етапу в процесі її реалізації.

Випадок з реінтеграції закривається тоді, коли безпеці і благополуччю дитини ніщо не загрожує, а цілі, поставлені в самому останньому варіанті плану реінтеграції, досягнуті. З огляду на те, що багато дітей відчувають зрозумілі страхи щодо можливості залишитися без підтримки фахівця, який з ними працював, і / або системи служб і органів захисту дітей, що їм допомагали, рекомендується залишати деякий час на процес закриття випадку.

Діти можуть отримувати підтримку і турботу з боку органів і служб на протязі багатьох місяців або навіть років, і зав'язати близькі стосунки з певними спеціалістами. Але дитині все ж таки слід делікатно повідомити про те, що вони скоро перестануть з нею працювати, і чітко позначити, коли саме це відбудеться. Всю оновлену документацію випадку реінтеграції дитини слід зберігати з дотриманням конфіденційності на випадок повторного розлучення дитини з сім'єю і, відповідно, повторного відкриття справи.

Література до розділу 1

1. Ashley, C., Holton, L., Horan, H. and Wiffin, J. (2006) Family group conference toolkit: a practical guide for setting up and running an FGC service. [Пособие по групповым конференциям с семьями: практическое руководство по организации и проведению групповых конференций с семьями]. Соединенное Королевство: DfES, Правительство Уэльса и Family Rights Group. Доступно на сайте <http://www.frg.org.uk/online-shop/publications/the-fgc-toolkit>

2. Better Care Network, Child Protection in Crisis Network, Child Recovery and Reintegration Network, «Семья для каждого ребенка», International Rescue Committee, Maestral International, Retrak, Save the Children, War Child Holland и Women's Refugee Commission (2013) Reaching for home: Global learning on family reintegration in low and lower-middle income countries. [Глобальные знания о реинтеграции детей в семью в странах с низким и ниже среднего уровнем доходов]. Лондон: «Семья для каждого ребенка».

3. Centre for Rural Childhood (2013) Feeling and being a part of something better : Children and young people's perspectives on reintegration. [Чувствовать себя и быть частью чего-то лучшего : перспективы реинтеграции для детей и молодых людей] Соединенное Королевство : Centre for Rural Childhood, and Home : The Child Recovery and Reintegration Network.

4. Family Group Conference : Reference Guide [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mcf.gov.bc.ca/child_protection/pdf/fgc_guide_internet.pdf

5. Family Group Conferences : Principles and practice guidance. – [Б.м.]: Barnardo's / Family Rights Group /NCH, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frg.org.uk/pdfs/FGC%2oPrinciples%2oand%2oPractice%Guidance.pdf>

6. Morris Al. Restorative Justice in New Zealand : Family Group Conferences as a Case Study [Електронний ресурс] / Gabrielle Maxwell, Allison Morris. – Режим доступу : <http://wcr.sonoma.edu/vini/morris.html>
7. Recommendation CM/Rec(2011)12 of the Committee of Ministers to member states on children's rights and social services friendly to children and families (Adopted by the Committee of Ministers on 16 November 2011 at the 1126th meeting of the Ministers' Deputies). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=187212>
8. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Стёпин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – 126 с.
9. Володина Ю. А. Институционализация детей-сирот в открытом социокультурном пространстве [Текст] : монография / Ю. А. Володина, Н. В. Матяш, М. С. Сидорина. – М. : Педагогическое общество России, 2012. – 256 с.
10. Володина Ю. А. Социальная реинтеграция детей-сирот в процессе деинституционализации / Ю. А. Володина // Человек и образование. – 2009. – №1(18). – С. 79–85.
11. Генеральная Ассамблея ООН (2010) Guidelines for the Alternative Care of Children, [Руководящие указания по альтернативному уходу за детьми] Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 142, Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи ООН, 64-я сессия, Приложение № 49, Том I, (A/64/49 (2010)) 376. Нью-Йорк: ООН.
12. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребёнком. Как? / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : АСТ, Астрель, Харвест, 2008. – 214 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://pedklassy.bspu.by/files/docs/books/1_knigi/2_gippenreyter.pdf
13. Дорожня карта реформи: міцні сім'ї, захищені діти. Методичні рекомендації щодо реформування системи захисту дітей на рівні району/об'єднаної територіальної громади. [Методичний посібник] / Авт.-упоряд. : Г. Постолок, Н. Татарчук, О. Мороз, Д. Дошук, Ф. Герасимчук. – К. : БО «Надія і житло для дітей». – 2018. – 104 с.
14. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>
15. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

16. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text>
17. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 року. Документ 2623-IV, чинний, поточна редакція від 20.01.2018 р., підстава – 2249-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>
18. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
19. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14#Text>
20. Закон України «Про соціальні послуги». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
21. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>
22. Ілюзія захисту. Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні. – К.: Міжнародна організація Hope and Homes for Children, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hopeandhomes.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ILluZIHa-ZAKhYSTU.pdf>
23. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : Навч.-метод. комплекс / Автор.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський та ін. / За заг. ред.: І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрович. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с.
24. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста: соціально-педагогічний аспект: монографія / Л. В. Кальченко; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. – 460 с.
25. Конвенція про права дитини. Документ 995_021, чинний, поточна редакція від 20.11.2014, підстава – 995_160. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
26. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
27. Наказ Міністерства соціальної політики України «Методичні рекомендації щодо виконання власних (самоврядних) повноважень об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення» від 19.01.2016 р. № 26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0026739-16/stru/conv?lang=ru>

28. Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження форм обліку соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах». Документ z0943-18, чинний, поточна редакція від 13.07.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-18>

29. Онуфрик М. Реформа десятиріччя : 7 ключових нововведень закону про соцпослуги. 13.05.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://life.pravda.com.ua/columns/2019/05/13/236845/>

30. Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1105-14#Text>

31. Постанова Кабінету Міністрів України № 926 «Про затвердження Примірного положення про малий груповий будинок». Документ 926-2018-п, чинний, поточна редакція від 31.10.2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2018-%D0%BF>

32. Постанова Кабінету Міністрів України № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини». Документ 866-2008-п, чинний, поточна редакція від 31.08.2019, підстава – 765-2019-п. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF/conv>

33. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН. Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми. A/RES/64/142 от 24.02.2010. – 24 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sirotstvy.net/upload/iblock/268/268db544d33810d87d211c76b4c7290d.pdf>

34. Руководящие указания по альтернативному уходу за детьми: версия для молодёжи. – Инсбрук (Австрия) : Международная организация «SOS Детские деревни», 2014. – 16 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://resourcecentre.savethechildren.net/node/8223/pdf/un-guidelines-ru_final.pdf

35. Руководящие указания по реинтеграции детей. Подготовлено группой по реинтеграции детей, в которую вошли представители 14 организаций во главе с «Семьей для каждого ребенка» и представители следующих организаций : Better Care Network, CESVI, CPC Learning Network, ECPAT, Faith to Action Initiative, Friends International, Juconi Foundation, Maestral, Next Generation Nepal, Retrak, Save the Children, Агентство США по международному развитию, World Vision и ЮНИСЕФ. – 2016. – 60 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.familyforeverychild.org/wp-content/uploads/2016/08/Reintegration-Guidelines-RUSSIAN-Final.pdf>

36. «Семья для каждого ребенка» и JUCONI (2014) Strategies to ensure the sustainable reintegration of children without parental care. [Стратегии по обеспечению успешной реинтеграции детей, оставшихся без родительской опеки]. Лондон : «Семья для каждого ребенка».
37. Сімейно-орієнтована соціальна робота : практичні аспекти / за заг. ред. В. О. Кузьмінського, С. С. Лукашова. – Київ : Молодь, 2010. – 128 с.
38. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1513689511.pdf>
39. Технології активізації громади : [метод, посіб.] / авт.-упоряд. : О. В. Безпалько, Т. П. Авельцева, Н. І. Мацевко ; за заг. ред. О. В. Безпалько. – К. : Наук. світ. – 2006. – 95 с.
40. Холостова Е. И. Социальная работа с дезадаптированными детьми : [учебное пособие] / Е. И. Холостова. – 3-е изд. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2017. – 272 с.
41. Циба В. Т. Соціологія особистості : системний підхід (соціально-психологічний аналіз) [Текст] : навч. посіб. / В. Т. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 152 с.
42. Безпека дитини – головний пріоритет діяльності Міністерства соціальної політики. 08 вересня 2020 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/news/bezpeka-ditini-golovnij-prioritet-diyalnosti-ministerstva-socialnoyi-politiki>

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ

Та чи інша психологічна травма є практично у 100% дітей з інтернатних закладів та дитячих будинків. Більшість цей серйозний травмуючий досвід отримують в кровних сім'ях. Майбутні вихованці дитячих будинків живуть в асоціальних сім'ях і стикаються не тільки з пристрастю дорослих до алкоголю або наркотиків, але і з відсутністю турботи, голодом, іноді навіть з сексуальним насильством – дуже важкими речами.

Вилучення з сім'ї – це теж дуже травмуюча ситуація. Маленька дитина любить батьків безумовно, незалежно від того, який достаток у домі і який спосіб життя веде мама або тато (звичайно, якщо це не ситуація, коли батьки дитини сильно і постійно її б'ють). Але, як правило, дитина, проживаючи не в самих нормальних умовах, просто не розуміє, що може бути інакше, для нього саме таке життя – норма.

2.1. Травма, її наслідки

Травма виникає тоді, коли вплив (внутрішнє або зовнішнє) інтенсивніше, ніж здатність його пережити.

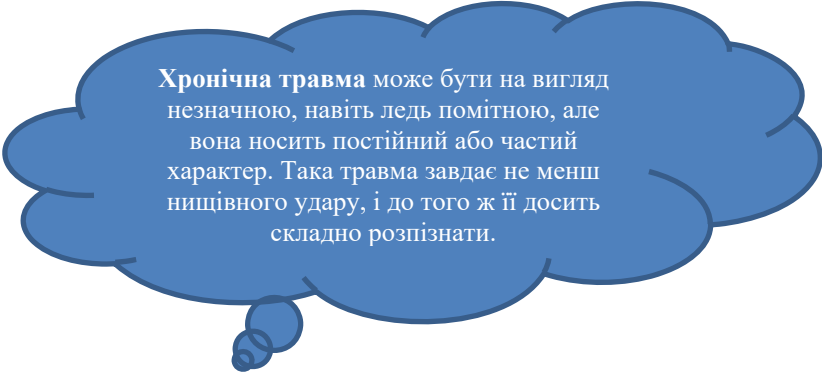

Травма (буквальне значення – рана). Це руйнування нормальних зв'язків зі своїм тілом, з собою, родиною і навколишнім світом. Проживання психологічної травми – це унікальний досвід.

Психологічна реакція на травму включає в себе відносно самостійні фази, що дозволяє охарактеризувати її як розгорнутий у часі процес [18].

Шокова травма – це одноразова подія дуже високої інтенсивності. Наприклад: зґвалтування, побої, катастрофи, природні катаклізми, смерть близької людини, війна, рання розлука з мамою тощо.

Хронічна травма може бути на вигляд незначною, навіть ледь помітною, але вона носить постійний або частий характер. Така травма завдає не менш нищівного удару, і до того ж її досить складно розпізнати.

До **хронічних** якраз і відносять травми розвитку. Коли дитину постійно ігнорують, нехтують нею або її почуттями, часто і надовго залишають наодинці, не помічають або висміюють її переживання, draжнять, критикують. Коли дорослі завжди знають «як краще» і пригнічують бажання дитини.

Види дитячих травм:

Травма **«покинутості»** виникає у дитячому віці при відсутності або недостатньому фізичному контакті дитини з матір'ю. Дитина до початку самостійного ходіння не відділяє своє тіло від тіла матері, та за відсутності матері переживає сильну тривогу й страх. *Люди, які мають травму «покинутості», схильні до різних залежностей, симбіотичних стосунків, інфантильності та страхів втрати коханого об'єкта.*

Травма **«відкидання»** виникає з «холодною» або «мертвою» матір'ю (термінологія психоаналітичних теорій), емоційно не залученою у життя дитини з таких причини: післяпологової депресії, стресу, небажанням мати дитину, проблем у сім'ї, відсутністю партнера тощо. *Люди, які мають таку травму, живуть з почуттям власної непотрібності й незатребуваності, вони не можуть самореалізуватися, виражати свої почуття та перебувати у близьких емоційних відносинах, уникають емоційних проявів.*

Травма **«позбавлення»** виникає при нехтуванні потребами дитини (мама не підходить до малюка, коли він плаче, не заспокоює його страхи, не забезпечує необхідні догляд, підтримку й увагу). *Люди, які мають подібну травму, живуть з відчуттям нестачі уваги оточуючих, постійно прагнуть її завоювати, схильні до маніпуляцій, не відчують задоволення у житті.*

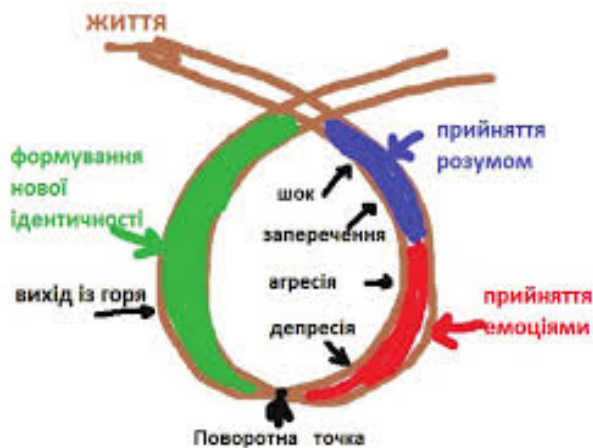
 Травма **«зради»** виникає при розчаруванні дитини своїми батьками, яких вона обожає (прикладом може бути побачена дитиною сцена сексуального акту між батьками). *Люди, які пережили цю травму, втрачають почуття довіри до людей, відчужуються та замикаються в собі або різноманітними способами намагаються догодити оточуючим, щоб символічно «повернути» любов батьків.*

 Травма **сексуальної спокуси** виникає при використанні дорослими дитини або підлітка для задоволення своїх сексуальних потягів та призводить до сексуальних і емоційних проблем.

 Травма **«наси́льства»** виникає при систематичному жорсткому поводженні з дитиною з боку дорослих, нанесення їй тілесних ушкоджень. *Травма «наси́льства» призводить до виникнення психопатії або формування психопатичного асоціального характеру.*

 Травми **«приниження»** або **нарцисичні** травми – це удари по самолюбству дитини, приниження, зневага, зниження самооцінки, що призводять до порушень «Я-концепції» та виникнення комплексів неповноцінності. Психічні травми приниження, насильства, відкидання, зради відбуваються також і у дорослому житті, але, як правило, за «повторним» дитячим сценарієм. *Доросла людина відтворює дитячі травми, потрапляючи у травматичні ситуації з тими емоційними реакціями, патернами поведінки та переживаннями, що й у дитинстві [4].*

ФАЗИ ПРОЖИВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ

1. Етап шоку, або заперечення

Зіткнувшись із чимось, чого раніше з нами не відбувалося, ми не відразу розуміємо, що це таке і як із ним бути, а головне – навіщо з ним бути – воно болить. Іншими словами, психотравматична ситуація – це грім серед ясного неба. А людська реакція на це – завмирання.

Минає якийсь час, ситуація, пов'язана з горем, нікуди не поділася, не випарувалася, не пропала і все ще є. Вона потихеньку стає реальністю. І тоді, доходячи повноцінно до нашої свідомості, психотравматична ситуація викликає злість.

Відповіді батьків: «... Це як ніби не зі мною було ... знаєте, схоже на кіно ... себе бачу, дитина, вона кричить, а нічого не поробиш, нічого не зміниш ... сил як ніби немає ... »; «... Я не пам'ятаю, як це було (вилучення відбулося 3 місяці тому) ... я тільки пам'ятаю, як за вікном було дуже темно»; «... Мені було погано ... я пішла і лягла на ліжко ... не могла дихати... (показує на область грудини навіть було боляче ... »

2. Етап агресії, злості, гніву

«Чому так сталося. Я ненавиджу світ, у якому так боляче. Я ненавиджу винуватця цієї ситуації, мені боляче, я хочу спопелити реальність, у якій таке відбувається...», – лунають слова в голові.

Агресія – маркер втрати цінності, маркер болю, від болю хочеться трошити. І справді – несправедливо й боляче, що у світі відбувається стільки всього. Цього не має бути. Ніхто подібного не заслуговує...

Злість допомагає зменшити афект, що накопичився всередині. За допомогою злості цей афект виходить і зменшується.

Відповіді батьків: «... Мене обдурили в опіці, сказали, що відправляють в санаторій на місяць, а тепер не віддають!...».

Часом можна шукати **винного**, наприклад, звинувачувати батька, що він помер, адже він покинув вас... Або звинувачувати себе «я був не слухняним...». Ніби як пошук винуватого пояснить подію, зменшить біль, змінить подію. Якщо винний насправді є, тоді можна розробляти план помсти, щоб якось зменшити біль. Але не дарма стара мудрість говорить – помста не поверне людину й не погасить пожежу всередині, вона подвоїть біль і додасть безсилля.

3. Наступний етап – останній рубіж перед прийняттям реальності

Коли відбувається щось, що складно переносити для нашого внутрішнього світу, ми всі звертаємося до якоїсь віри, ідеї справедливості.

«Забери це, і я завжди буду добрим...», – кажуть діти мамі в дитинстві, показуючи порізаний палець. Коли нестерпно боляче від безсилля, злості, горя й болю, всім хочеться, як у дитинстві, звернутися до світу, бога, мами, та хоч до зелених чоловічків, тільки б допомогли відновити справедливість: «повернути батьків, рідну домівку, зменшити біль, вилікувати хворого, і тоді: «Я більше ніколи!» Остання дитяча віра в чудо!

Відповіді батьків: «...Була в опіці, впала на коліна, а вони навіть слухати не стали. Я всім сказала, що кину пити і курити. А сусіди більше, ніж я п'ють...».

4. Етап горя

Після всіх заперечень, злості та спроб домовитися зі світом, приходить повне усвідомлення того, що сталося. Ситуація вже відбулася. Є, як є. Дива не буде. Все.

Це *усвідомлення* падає, як камінь згори, прибиваючи нас до землі гострим психічним болем. І тоді йде справжній процес оплакування втраченої цінності. Так, як було – більше не буде. Буде якось інакше.

Відповіді батьків: «...Я погана мати, щось з собою зроблю...».

Цей етап найголовніший. Він символізує прощання з минулим і поступове прийняття нового, де все буде по-новому.

Не випадково раніше на похорон запрошували бабусь-плакальниць за гроші, їхнє завдання було простим – плакати. Це давало поштовх для близьких померлого перейти від шоку до оплакування, до прийняття реальності, до прощання з близьким.

5. Етап Прийняття

Після прощання з цінністю, вона залишається в пам'яті й у досвіді, інтенсивність болю поступово знижується, й у людини з'являється можливість подивитися на світ навколо і пробувати в ньому жити вже зі зміненою історією життя. І саме тоді перестає боліти й настає настільки довгоочікуване полегшення.

Відповіді батьків: «...Йому там добре, краще, ніж мені. Його одягають, годують...».

Після проходження всіх цих етапів, ситуація горя або психотравма вбудовується в досвід, і життя триває далі. Складність настає, коли на якомусь етапі відбувається злам або застрівання. Тоді і з'являється той самий посттравматичний розлад: психотравма, яка змінила життя, або хвороби й симптоми, котрі раніше не виявлялися.

Ключові фактори, що впливають на тяжкість психологічної травми:

- **Цінність, ступінь близькості людини, з якою розлучили.**
- **Обставини втрати:**
 - ✓ відстань;
 - ✓ несподіванка;
 - ✓ насильницька смерть.
- **Особливості характеру та здоров'я людини, що переживає втрату:**
 - ✓ вік, стать;
 - ✓ стиль подолання труднощів, мислення, емоційної сфери;
 - ✓ переконання і цінності;
 - ✓ досвід втрат.
- **Соціальне оточення.**
- **Супутні стреси.**

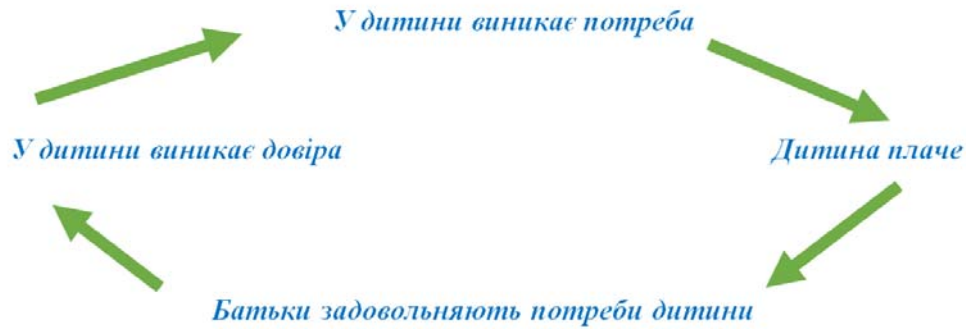
Одна з найбільш важливих концепцій розвитку людини полягає в тому, що, дорослішаючи, людина проходить послідовність певних стадій, жодна з яких не може бути пропущена. Ці стадії логічно пов'язані одна з одною, і кожна попередня служить базою для формування наступної [8].

Потреба в «своєму» дорослому закладена в тих глибоких ділянках мозку, які нічого не знають про молочні суміші, кювети або будинку дитини. Там, в дуже мало вивчених глибинах психіки новонародженого, саме це висічено на скрижалях: стань чийось – або помри. Третього не дано.

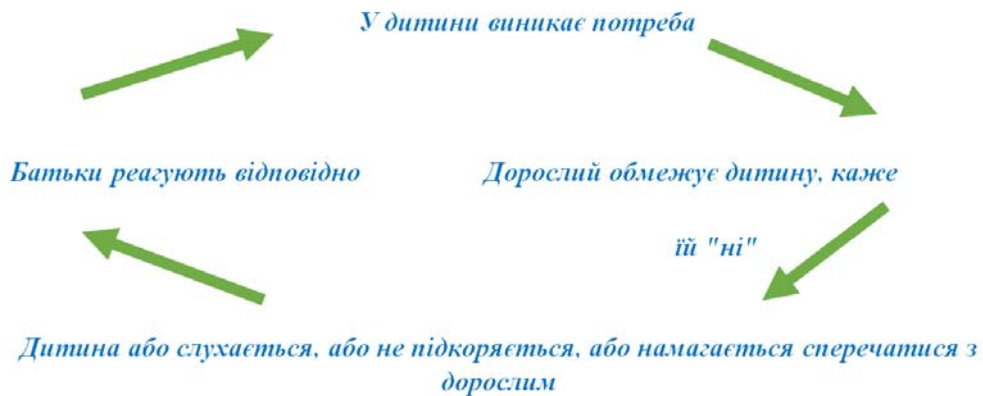
Прив'язаність – вітальна потреба, рівень значущості – максимальний. Без неї не живуть» [3].

Діти не можуть нормально розвиватися, якщо між ними і дорослими, які про них піклуються, не існує прив'язаності. Від прив'язаності залежить не тільки здатність знаходити майбутніх друзів, але і розвиток совісті, здатності логічно мислити та справлятися з розчаруванням, страхом і стресом, одним словом, порушується процес соціалізації. Теорія прив'язаності є основою оцінки потреб дитини та її сім'ї, підґрунтям для її здійснення, формування її індикаторів, що свідчать про потреби для розвитку дитини, батьківський потенціал й фактори сім'ї та середовища.

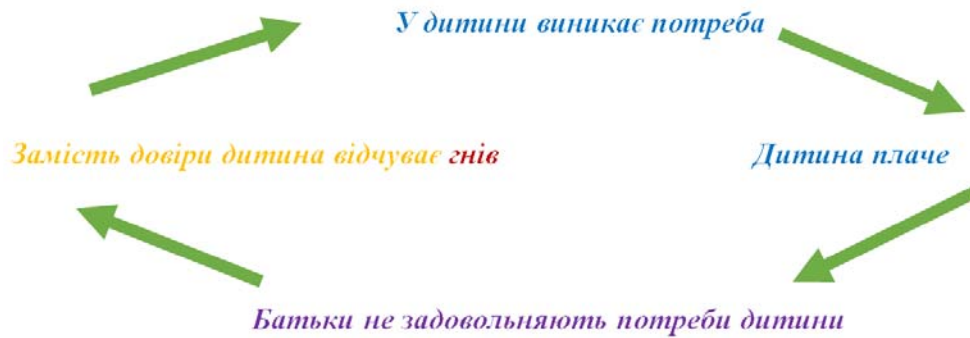
Формування прив'язаності (цикл від 0 до 1 року)

Формування прив'язаності (цикл 2 – го року)

Порушення прив'язаності

➤ **Види порушення прив'язаності:**

✓ **невротична прив'язаність** – при нехтуванні або гіперопіці з боку батьків зазвичай розвивається негативна (невротична) прив'язаність. Така дитина постійно «чіпляється» за батьків, шукає «негативної» уваги, провокуючи батьків на покарання і намагаючись роздратувати їх;

✓ **амбівалентна прив'язаність** – якщо батьки були непослідовні і істеричні: то нестили, то вибухали і били дитину – кожен раз бурхливо і без об'єктивних причин, позбавляючи тим самим дитину можливості зрозуміти їх поведінку і пристосуватися до неї (типово для алко- та наркозалежних батьків), у дитини може розвинутися амбівалентна прихильність; цьому випадку дитина постійно демонструє двоїсте ставлення до близького дорослого: «прихильність-відкидання», то лащиться, то грубіянить і уникає, при цьому перепади в зверненні є частими, півтони і компроміси відсутні, а сама дитина не може пояснити свої поведінки і явно страждає від неї;

✓ **уникаюча прив'язаність** – якщо мав місце хворобливий розрив відносин з близьким дорослим, і дитина «застрягла» в стані горя; або якщо розрив сприймається дитиною як «зрада», а дорослі – як ті, які «зловживають» дитячою довірою і своєю силою, то дитина може проявити уникаючу прихильність (дитина з цим типом порушеної прихильності похмура, замкнута, не допускає довірчих відносин з дорослими і дітьми, хоча може любити тварин, основний мотив – «нікому не можна довіряти»);

✓ **дезорганізована прив'язаність** – у дітей, що піддавалися систематичному жорстокому поводженню і насильству, і ніколи не мали досвіду прихильності, розвивається дезорганізована прихильність. Справа в тому, що життя навчило таких дітей виживати, порушуючи всі правила і межі людських відносин, відмовляючись від прихильності на користь сили: їм не треба, щоб їх любили, вони вважають за краще, щоб їх боялися. Це особливо важкий тип порушення прихильності з точки зору можливої корекції.

Загальні риси дітей з порушенням прив'язаності:

1. Прагнуть управляти подіями і людьми, присутніми в їхньому житті. Їм здається, що якщо вони втратять контроль, вони можуть померти. **Прийнявши цей момент за ключовий мотивуючий фактор життя дитини, її поведінка стає зрозумілим.**

2. Діти з ПП дуже часто говорять неправду. **Правда допоможе дорослому взяти контроль над ними.**

3. Не вміють або не хочуть дивитися в очі, за винятком тих випадків, коли вони говорять неправду. Не хочуть давати дорослим можливість

зламати їх і взяти верх. **Не змушувати дитину дивитися в очі, бути приймаючим дорослим.**

4. Діти з ПП рідко здатні вступати у взаємини. Їм бракує вміння приділяти і привертати увагу. Вони сприймають бажання приділити їм увагу і любов як загрозу особистій незалежності, і відкидають будь-яку спробу зближення з ними. **Бути поруч** [20].

Таблиця 2.1.1

Порівняння наслідків безпечної прив'язаності та розладів прив'язаності на розвиток дитини

<i>У дітей з безпечною прив'язаністю</i>	<i>У дітей з розладами прив'язаності</i>
<i>Здорова самооцінка, реалістичне сприйняття себе, адекватне відчуття провини</i>	<i>Низька самооцінка, неадекватне сприйняття себе, патологічне відчуття сорому, нарцисизм</i>
<i>Незалежність, самостійність, аутентичність</i>	<i>Псевдонезалежність або ж надмірна залежність</i>
<i>Розвинена здатність регулювати імпульси та емоції</i>	<i>Порушена саморегуляція</i>
<i>Позитивні соціальні стосунки</i>	<i>Порушені соціальні стосунки</i>
<i>Просоціальні копінг-навички</i>	<i>Антисоціальна, агресивна поведінка</i>
<i>Довіра до людей, здатність до близьких стосунків у дитинстві та дорослому віці</i>	<i>Відсутність друзів, недовіра, маніпулятивні стосунки, відсутність здорових близьких стосунків як у дитинстві, так і в дорослому віці</i>
<i>Емпатія, співчуття, здорове сумління</i>	<i>Відсутність співчуття, відчуття провини/сумління</i>
<i>Успіхи в школі, навчанні</i>	<i>Академічна проблема, дефіцити у когнітивному розвитку</i>
<i>Позитивна система переконань</i>	<i>Негативне, песимістичне світосприйняття</i>
<i>У дорослому віці – добрі батьки, які формують у дітей безпечну прив'язаність</i>	<i>У дорослому віці повторюють цикл скривдження власних дітей</i>

Таблиця 2.1.2

Психологічний розвиток людини від 1-го до 18-и років.**Вікові особливості**

Вікова категорія	Вікові особливості	Страхи, які в межах норми присутні у цьому віці	Реакція на травму. Ознаки та симптоми
1-7 років раннє дитинство та дошкільний вік	<u>Соціальна ситуація розвитку:</u> у дитини виникає диференціація взаємин; до кінця 3-го року виникає нова система взаємин; в 3 роки включається в будь-які види діяльності: ігрова, конструкторська, образотворча; виникає система <i>дитина – дитина</i> <u>Ведуча (основна) діяльність:</u> до 3-х років – предметно-маніпулятивна з 3-х – сюжетно-рольова гра <u>Новоутворення:</u> до 3-х років: предметно-дієве мислення, формується уява, ведучим пізнавальним процесом є сприйняття; <u>з 3-х років:</u> супідрядність мотивів (починає особисті бажання ставити нижче), моральна самосвідомість – «добре»-«погано», довільність поведінки (задіяна воля, стриманість). <i>Вікова криза:</i> <i>до 3-х років:</i> «я сам» – це конфлікт між бажаннями дитини та її можливостями, що проявляється в таких формах: впертість (відмовляє всім), негативізм (відмовляє щось робити конкретній людині), обезцінювання (псує улюблені речі), ревності, деспотизм <i>з 3-х років:</i> <i>Конфлікт:</i> <i>почуття провини:</i> батьки опікують дитину цього віку, що формує	В 3 роки: вовків, собак, чужих дядечок та тітоньок, фізичного болю В 5-7 років: фізичного болю, бути нечемним, втрати батьків В 7 років: з'являється страх смерті, хвороб	Від 0 до 1-го року можуть проявлятися деякі ознаки та симптоми вікової категорії раннього дитинства Безсилля і пасивність, відсутність звичайних реакцій. Генералізований страх. Підвищена збудливість і незібраність. Пізнавальна плутанина. Складність говорити про цю подію. Складність визначати почуття. Нічні кошмари, інші порушення сну. Страх розставання і «чіплення» за близьку людину. Регресивні симптоми (наприклад повернення нічного нетримання сечі, втрата мови, рухових навичок) Нездатність збагнути смерть, як неминучість Тривога з приводу смерті. Соматичні симптоми (болі в животі, головні болі та ін.). Підсилені реакції на гучні звуки. «Заморожування» (раптова нерухомість). Метушливість, нехарактерний плач. Уникання або тривога у відповідь на конкретні стимули, специфічно пов'язані з травмою, включаючи бачене і фізичні відчуття. Сексуальні ігри, мастурбація.

	безіціативність, а разом з цим формується почуття провини.		
8–9 років молодший шкільний вік	<u>Соціальна ситуація розвитку:</u> виникає система взаємин: - вчитель – учень - учень – учень Ведуча (основна) діяльність: учіння <u>Новоутворення:</u> довільність пізнавальних процесів: - пам'ять - увага (виникає постдовільна увага) виникає теоретичне відношення до знань, виникає внутрішній план дій: - мета - вирішення самоконтроль, рефлексія. <u>Вікова криза:</u> <u>Конфлікт:</u> <u>Працьовитість</u> (бажання оволодіти вміннями та навичками) – комплекс неповноцінності (якщо це не виходить)	втрати батьків, смерті, хвороб	Можуть проявлятися ознаки та симптоми попередньої вікової категорії. Почуття відповідальності та провини. Повторювана травматична гра. Почуття тривоги при нагадуванні про подію. Нічні кошмари, інші порушення сну. Стурбованість з приводу безпеки, думки про загрозу. Агресивна поведінка, спалахи гніву. Страх почуття болю, травми. Пильна увага до тривоги батьків. Ухиляння від школи. Тривога/турбота про інших. Поведінкові, емоційні, особистісні зміни. Соматичні симптоми (скарги на тілесні болі). Схильність до усамітнення. Конкретні пов'язані з травмою страхи. Віковий регрес. Тривога розлуки. Втрата інтересу до діяльності. Плутанина думок, недостатнє розуміння травматичних подій. Відсутність чіткого розуміння заповнюється «магічними» поясненнями. Втрата здатності до концентрації в школі, зниження успішності. Дивна незвичайна поведінка.
10 – 12 років середній шкільний (молодший підлітковий) вік	<u>Соціальна ситуація розвитку:</u> змінюється зміст навчальної діяльності, виникає критичне відношення до вчителя, виникає автономія від дорослих, виникає об'єднання в неформальні групи. <u>Ведуча (основна) діяльність:</u> учіння (вже менше), спілкування з однолітками,	втрати батьків, смерті, хвороб	Почуття відповідальності та провини. Повторювана травматична гра. Почуття тривоги при нагадуванні про подію. Нічні кошмари, інші порушення сну. Стурбованість з приводу безпеки, думки про загрозу. Агресивна поведінка, спалахи гніву. Страх почуття болю, травми. Пильна увага до тривоги батьків.

	<i>міжстатеві взаємини</i> <u>Новоутворення:</u> - моральна самосвідомість - відчуття дорослості (найважливіше новоутворення) формування «Я»-концепції, здібність до самоаналізу, самовиховання. Вікова криза: Найскладніша криза в житті людини конфлікт: «Я – дитина» – «Я – дорослий»		Ухиляння від школи. Тривога/турбота про інших. Поведінкові, емоційні, особистісні зміни. Соматичні симптоми (скарги на тілесні болі). Очевидна тривога/страх. Схильність до усамітнення. Конкретні пов'язані з травмою страхи. Віковий регрес. Тривога розлуки. Втрата інтересу до діяльності. Плутанина думок, недостатнє розуміння травматичних подій. Відсутність чіткого розуміння заповнюється «магічними» поясненнями. Втрата здатності до концентрації в школі, зниження успішності. Дивна незвичайна поведінка. <i>Можуть проявлятися ознаки та симптоми наступної вікової категорії</i>
13 – 18 років старший шкільний (старший підлітковий-юнацький) вік	Соціальна ситуація розвитку: - поява соціальних цінностей - орієнтування на визначення свого місця у житті Ведуча (основна) діяльність: - спілкування з однолітками - інтимні міжстатеві взаємини - учбово-професійна діяльність - пошук себе Новоутворення: - диференціація розумових здібностей та інтересів - формується світогляд: - переконання - віра - знання Вікова криза: Найскладніша криза в житті людини конфлікт: «Я – дитина» – «Я – дорослий»	страх бути неприйнятим своєю референтною групою, страхи, пов'язані з зовнішністю	Егоїстичність. Небезпечна для життя поведінка. Бунт удома або в школі. Різкі зміни у відносинах. Депресія, уникнення спілкування. Зниження успішності в школі. Спроба віддалитися і захиститися від почуттів сорому, провини, приниження. Надмірна активність з іншими людьми чи відступ від інших з метою врегулювання внутрішнього конфлікту. Схильність до переживання нещасних випадків. Бажання помсти, активність, пов'язана з відповіддю на травму. Порушення сну і харчування, нічні кошмари.

Вплив психологічної травми на розвиток мозку дитини.

Область мозку: стовбур (примітивний мозок) (примітивний)

Психологічна травма впливає на сомато-сенсорний стан:

труднощі сенсорної обробки, високий або низький рівень збудження (бий-біжи-замри-підпорядкувати), імпульсивність і загальне занепокоєння, порушення сну, порушення координації та м'язового тону, наявність смакових переваг і переваг в текстурі тканин / предметів, порушення серцевого ритму, незвичайні медичні симптоми, стан страху на рівні тілесних відчуттів.

Впливає на

Область мозку: лімбічна система

Психологічна травма впливає на: прихильність (протиставлення себе іншим, відкидання, недовірливість, надмірне послух, не вірить, що захистять, брак довіри до соціальних інститутів), регуляцію емоцій (страх, лють, образа, захват, смута, байдужість, спустошення, знижений тон настрою), регуляцію поведінки (повторне створення травматичних ситуацій, агресивність, уникнення, прихованість).

Область мозку: кортикальний мозок

Психологічна травма впливає на: самооцінку (ненависть до себе, самозвинувачення, нікчемність, безпорадність), схильність до дисоціації (неясна рольова ідентифікація, флешбеки, дезорієнтація, провали в пам'яті), когнітивні проблеми (труднощі в обробці інформації, порушення виконавчих функцій, неадекватні рішення проблемних ситуацій, проблеми із запам'ятовуванням і відтворенням інформації).

2.2. Психокорекційна робота з батьками

При роботі з батьками на перше місце виходять такі завдання:

- Інформування про життя дитини в інтернатній установі.
- Пошук зовнішніх і внутрішніх ресурсів для відновлення дитячо-батьківських відносин.
- Формування свідомого батьківства.

Основні напрямки роботи з кровними батьками і родичами вихованців інтернатних закладів:

❖ Збір необхідної інформації для «Книги життя» [13].

«Щоб стояти, потрібно триматися коренів» – цей принцип є основоположним у роботі з дитиною, яка залишилася без піклування батьків. Дитина повинна знати про свою рідну сім'ю (все, що тільки можна дізнатися), про місце свого народження і ранні роки. Дорослий, який працює з вихованцем установи для дітей-сиріт над створенням «Книги життя», збирає додаткову інформацію про життя дитини, звертаючись в тому числі до його батьків і кровних родичів. Іноді збір інформації для «Книги життя» стає хорошим початком у встановленні контакту з батьками та родичами, які вже давно (або навіть ніколи) не провідують дитину в установі.

❖ Відновлення відносин вихованця установи з батьками/родичами і їх підтримка через спілкування по телефону, в соцмережах і особистих зустрічах.

На початковому етапі, включаючись в роботу з батьками та кровними родичами вихованців інтернатних закладів, фахівці повинні бути спрямовані переважно тільки на повернення дитини в рідну сім'ю (після її реабілітації). Потрібен час, щоб побачити всі можливі обмеження і оцінити значимість просто відновлених відносин (без переміщення дитини назад в його кровну сім'ю).

❖ Повернення дитини в рідну сім'ю (після її реабілітації).

Виділяються два головних напрямки роботи – відновлення батьків у батьківських правах (які були позбавлені цих прав у суді) і соціально-психологічна реабілітація батьків, які самі написали заяву про розміщення дитини в установі на рік (щоб не допустити позбавлення їх прав через суд). Відомо, що діти періоду раннього дитинства входять в особливу групу ризику по соціальному сирітству.

Розрив дитини з сім'єю (нехай і за згодою батьків) не тільки негативно позначається на психічному стані дитини, а й призводить до глибоких деформацій у самій сімейній системі, яка поступово «адаптується» до відсутності дитини.

❖ **Організація своєрідного ритуалу прощання, коли батьки безпосередньо озвучують дитині, що не можуть бути з нею, і по-своєму «благословляють» її на перехід в прийомну сім'ю.**

Коли у фахівців на руках опиняються достовірні контакти батьків або кровних родичів, починається процес встановлення з ними контакту. Успішності цієї процедури часом заважають негативні внутрішні установки, які можуть бути як у самого батька, так і у фахівця.

При побудові контакту необхідно враховувати, що батьки, з якими ми працюємо, в минулому – це такі ж травмовані діти і з порушеними дитячо-батьківськими відносинами. Вони самі потребують підтримки і захисту і часто не мають позитивного досвіду сімейному житті. Багато з них виросли в сім'ях, які прийнято називати неблагополучними, деякі самі були вихованцями інтернатних установ.

При зустрічі можна поговорити про сімейні історії, використовуючи методику «Генограма».

Генограма в психологічній роботі може виконувати кілька функцій:

1. *Бути інструментом психологічної роботи.*
2. *Представляти собою графічну форму сімейної родоводу, на якій особливим чином, за допомогою символів, записується інформація про членів сім'ї, принаймні в трьох поколіннях.*
3. *Бути інструментом збору інформації про сім'ю.*

Розмову ми зазвичай починаємо з того, що для дитини дуже важливо знати свою сімейну історію, що це допомагає йому відчувати себе впевненіше, спокійніше, налаштуватися на навчання, і тут без допомоги батьків нам не обійтися. Це надає батькам відчуття значущості. При складанні генограми ми не заглиблюємося в драматичні моменти сімейної історії, а допомагаємо знайти ресурс. «Наші» батьки як правило, не люблять тести, так як бояться оцінки, але генограма не сприймається ними як діагностичний інструмент. Генограма дуже зручна для безпечної психологічної роботи з батьками, вона повертає в їх дитячу позицію і з неї знову в батьківську. У процесі складання генограми ми не даємо оцінки клієнтам як батькам, а підтримуємо їх і повідомляємо, що дана робота – це дуже важливо для дитини і для них самих. Можна залишати невеликі «домашні завдання», просити дізнатися у родичів те, що вони не знають про свої сімейні історії [14].

Для відновлення батьківської відповідальності по відношенню до дитини добре використовувати також методику **«Лінія життя сім'ї»**.

Методика описана А. Черніковим. Вона допомагає в зборі інформації про сімейну історію і розробці робочих гіпотез. Робочий матеріал – це аркуш паперу з горизонтальною лінією.

Інструкція: «Викладати життя своєї сім'ї можна по-різному. Деякі роблять це в хронологічному порядку, *розповідаючи про своє життя рік*

за роком; інші вважають за краще починати з того моменту, який з якихось причин є для них значущим. Я прошу вас зараз коротко описати основні події життя вашої родини. Спочатку накидати загальний план основних подій в хронологічному порядку, а потім докладно зупинитися на тому, що найбільше вас приваблює» [1].

У процесі розповіді психолог або сам клієнт зазначає на лінії життя виділені події. Події сімейної історії можуть виникати в оповіданні одного з батьків або у відповідях на питання психолога. «Лінію життя» можна об'єднувати з проведенням соціограма або генограми. Це дає змогу побачити зміни, що відбуваються в сімейному історії. При роботі з «Лінією життя» можна виділити окремі етапи в житті батьків, наприклад, більш точно розпитати про те, що пов'язано з життям дитини. Дану психологічну роботу з методичним матеріалом краще проводити не за одну, а за кілька зустрічей.

На відрізку можна збудувати з батьком в хронологічному порядку події, починаючи з моменту вагітності цієї дитиною і по сьогоднішній день. Таким чином, ми можемо побачити і кризові моменти життя сім'ї, і її сильні сторони, і подивитися, як все події співвідносяться з життям дитини. В процесі роботи психолог задає питання. З чим вийшло впоратися самостійно? З чим немає? Хто допомагав? Чого не вистачило, щоб впоратися з ситуацією? Як б хотілося?

Працюючи з цією методикою, можна зрозуміти, чи є місце дитині в сімейній системі. Можна поговорити про те, якого ресурсу, який підтримки не вистачило, щоб зберегти дитину в сім'ї. Часто це буває відсутність або недолік батьківського досвіду. Протягом всієї психологічної роботи знаходимо з батьком «вузькі місця», які треба наповнювати знаннями, емоціями, ресурсу [6].

Самоаналіз внутрішніх установок щодо батьків і кровних родичів

Важливо розуміти, що однією з перешкод до встановлення успішного контакту з батьками та кровними родичами вихованців закладу можуть бути негативні установки самого фахівця. Робота з ними можлива через цілий ряд тем, які фахівець повинен пропрацювати сам для себе (можливо, за допомогою супервізора або в рамках інтервізії):

- «Поділ людей і їх вчинків».
- «Що було б зі мною, якби я опинився на цьому ж місці».
- «Оцінка позитивного досвіду, який дали батьки своїй дитині».

Негативні установки батьків щодо відновлення контакту з власною дитиною.

Вилучення дитини з сім'ї завдає непоправної шкоди сімейній системі, прискорює розпад сім'ї і тягне за собою остаточну деградацію її членів. Для кожної жінки вилучення дитини стає найсильнішим ударом. Будь-яка травмуюча ситуація пробуджує захисні механізми. Основним захисним механізмом стає **«раціоналізація»**, коли батьки поступово привчають себе до думки, що «все сталося найкращим чином: *«Я не зможу забезпечити дитині такий рівень життя, який у неї є в установі», «Я погана мати, і значить, добре, що дитину виховують інші» і навіть «Статус сироти дасть моїй дитині те, що я не зможу їй забезпечити: житло, пільги»* [19].

Організація першого контакту з батьками і/або кровними родичами.

Після того як батьків/кровних родичів вдається знайти і домовитися з ними про першу зустріч (найчастіше по телефону), починається процедура організації контакту батьків/родичів з вихованцем установи. Ця процедура складається з декількох кроків.

1. Особисте знайомство з батьками або кровними родичами. Спеціаліст приїжджає, ще раз позначає свою ступінь контакту з дитиною (посаду в організації, штатні обов'язки та ін.). Дуже важливо з самого початку задати поважний тон спілкування.

2. Фахівці цікавляться тим, що відомо батькам або родичам про життя дитини зараз. Якщо ніякої інформацією батьки або родичі не володіють, то за їх бажанням фахівець розповідає останні новини з життя дитини. Добре б мати при собі фотографії самої дитини, зроблені зовсім недавно, а також фотографії її досягнень або захоплень (грамоти, вироби, малюнки).

Мета візитів полягає в тому, щоб батьки стали для нас помічниками і учасниками психологічної роботи в діаді «батьки – дитина». Ми прагнемо дізнатися про інтереси дитини, про її особливості.

3. Фахівці просять батьків/родичів поділитися інформацією, необхідною для роботи над «Книги життя» (відомості про дитинство дитини, професія батьків та ін.). Бажано отримати дитячі фотографії дитини, а також фотографії самих батьків.

4. Фахівці дізнаються у батьків наявність бажання і можливості для відновлення контакту з дитиною (це можуть бути дзвінки, зустрічі).

5. Відбувається обмін контактною інформацією. Фахівці залишають свої візитки, позначають час, коли їм можна дзвонити і за якими питань звертатися.

6. У ситуації невизначеності, коли кровні батьки/родичі явно відчують подвійне ставлення до сталася зустрічі з фахівцем і до самих перспективам відновлення контакту з дитиною, дуже важливо ніяк не тиснути на дорослих і, що називається, залишити двері відкритими. Буває, що з першого разу людина не готова надати інформацію для «Книги життя» і включитися у взаємодію з дитиною. Потрібно дати час, після якого знову вийти на зв'язок.

7. Коли бажання про першу зустріч з дитиною після тривалої перерви озвучується батьками/родичами, то обговорюються її деталі (дата приїзду в установу, зовнішній вигляд та ін.). Перед кровними батьками/родичами ставляться чіткі завдання і рамки (бути тверезими, не запізнюватися, не давати обіцянок, які неможливо виконати). Фахівці можуть допомогти в пошуку найбільш коректних формулювань для відповіді на ті питання, які обов'язково буде запитувати дитина.

Особливе значення при особистих зустрічах ми повинні приділяти безпеці дитини. З батьком заздалегідь проговорюються можливі питання дитини і відповіді на них: *«Чому я сюди потрапив? Коли я повернусь додому? Чому ви не приїжджали раніше?»* У батьків повинна бути можливість підготуватися до питань, які викликають у них труднощі [20].

Правила зустрічі з дитиною:

- ✓ Батьки не повинні вводити дитину в оману, говорити завідомо неправдиві речі.
- ✓ Наявність гостинців для дитини – це не обов'язкова умова зустрічі.
- ✓ Неприпустимим є вживання алкоголю напередодні і під час зустрічі.
- ✓ Зовнішній вигляд батька (в тому числі одяг) повинен бути охайним.
- ✓ Батьки не повинні побічно або безпосередньо провокувати дитини на втечу з установи (*«Я за тобою дуже сумую, хочу, щоб ти приїхав додому»*).
- ✓ Батьки не повинні перекладати відповідальність за те, що трапилося на дитину.
- ✓ Батьки не повинні висловлюватися негативно на адресу родичів або фахівців.
- ✓ Батьки повинні ввічливо розмовляти з представниками інтернату.

Права дитини:

- ✓ Дитина має право в останній момент відмовитися від зустрічі з батьками, незалежно від того, скільки ресурсів і часу витратили батьки для приїзду.
- ✓ Дитина має право в будь-який момент перервати зустріч.
- ✓ Дитина має право не відповідати на запитання, якщо не хоче.
- ✓ Дитина має право не відповідати на потребу батьків в бажанні близького контакту (обійми, поцілунки).
- ✓ Дитина має право на відкрите вираження всього спектра почуттів.
- ✓ Дитина має право на отримання достовірної інформації про життя, можливості батьків і їх подальших планах.

8. Робота з дитиною на тему її кровної сім'ї ведеться паралельно з кровними батьками і/або родичами. Історія життя дитини до потрапляння в установи опрацьовується в ході заповнення «Книги життя», індивідуальних консультацій і психотерапевтичних сесій. З дитиною окремо обговорюються її готовність до зустрічі з батьками або родичами і очікування, пов'язані з цією зустріччю.

9. Особливу увагу потрібно приділити підготовці місця для зустрічі дитини з батьками або родичами. Це повинна бути окрема кімната, де їм не будуть заважати сторонні. Заздалегідь необхідно підготувати ігри та заняття для спільного проведення часу.

10. Фахівець обов'язково присутній на зустрічі виховання установи з кровними батьками або родичами. Треба бути готовим до того, що може знадобитися пряма або непряма допомога для організації спілкування.

11. Обговорення з дитиною підсумків зустрічі з батьками або родичами.

12. Обговорення з батьками або родичами підсумків зустрічі з дитиною.

13. Аналіз зустрічі (можливо, із залученням супервізії або інтервізії).

14. Побудова плану на подальшу взаємодію дитини з кровними батьками і/або родичами.

Поряд з соціально-економічними проблемами у кровних батьків/родичів присутні глибокі психологічні складнощі, з якими необхідно працювати психологу, соціальному педагогу, так як робота в цьому випадку несе в собі можливість формування у батьків нового позитивного ресурсу для подальших можливостей в побудові відносин з дитиною, а також при вирішенні важкій життєвій ситуації.

Характерними рисами батьків, які написали заяву на розміщення дитини в інтернатний заклад, є:

- ❖ почуття соціальної безпорадності,
- ❖ почуття «поганого батька»,
- ❖ почуття провини,
- ❖ негативний дитячий досвід,
- ❖ батьківська невпевненість,
- ❖ алкоголізм матері [20].

Почуття «Ми погані батьки».

Почуття «поганих батьків» притаманне кожній мамі, яка опинилася в подібній ситуації. Воно пов'язане з почуттям власної батьківської неспроможності і ***почуттям провини***. В цьому напрямку необхідна реабілітація батьківства, яка може досягатися в такий спосіб:

1. Вкрай важлива ситуація першого контакту психолога з мамою дитини. Коли мама заходить до кабінету до фахівця, можна сказати: «Я відразу зрозуміла, чия Ви мама. У Володі такі ж очі, як у Вас. І Ви дійсно дуже симпатична, як Володя мені про Вас і розповідав». У такому зверненні до мами ми не тільки встановлюємо з нею доброзичливий контакт, але і торкаємося її батьківських почуттів, стимулюємо подальші позитивні зміни, даємо зрозуміти, як її сприймає дитина.

2. У подальшій бесіді з мамою можна підкреслювати важливість її приїзду для дитини, використовуючи такі згадки: «Володя дуже нудьгує і постійно згадує про Вас».

3. У присутності дитини намагаємося похвалити маму (акцентуємо увагу дитини на позитивних рисах характеру мами, досягнутих нею позитивних результатах і т. д.).

4. Періодично в розмові з мамою підкреслюємо, що її думка і поради дуже важливі і необхідні для фахівців, працюючих з дитиною. Також організовуємо зустрічі батьків з вихователями та вчителями дитини, запрошуємо їх на батьківські збори.

5. Використовуємо в роботі з батьками вправи «Я – мама/тато», «В променях сонця».

Дані заходи не тільки реабілітують батьків в своїх власних очах, а й формують розуміння важливості і потреби присутності в житті дитини.

Самооцінка емоційної компетентності

Мета: самооцінка емоційної компетентності, розвиток самосвідомості, оволодіння навичками практичного самопізнання, підсилення мотивації самовдосконалення.

Опис. «Пізнай себе», – переконував грецький філософ Сократ. Самооцінювання – цінне джерело самопізнання. Батьки отримують бланки самооцінки з переліком емоційних компетенцій. Список якостей можна доповнювати, дописуючи у вільних рядках. Завдання – відповідно до своїх уявлень визначити власний рівень емоційної компетентності.

Обговорення. Що нового дізнались для себе чи про себе? Як оцінили себе і як вас оцінили інші? Чи велика різниця в оцінці? Коментар після тестування. Перший крок у вдосконаленні емоційної компетентності – зрозуміти, в чому вона проявляється, які можливості розкриває, що саме потрібно розвивати і бажати цього. Якщо, наприклад, ви пригнічували свої емоції і раптом зрозуміли, що адекватне їх вираження підвищить шанси бути щасливою та успішною людиною – тоді починається процес опанування емоційною компетентністю. Тому відзначте в анкеті ті пункти, які потребують особливої уваги з вашого боку [22].

Почуття провини – це в першу чергу психологічний механізм, використовуваний для здійснення соціального контролю над дотриманням певних норм, встановлених у суспільстві. І якщо почуття провини переживається людиною, це говорить про сформованість у неї моральної цензури і здатності до самокритики. Також почуття провини у людини тісно пов'язане з відповідальністю, емпатією і співчуттям. Крім цього, почуття провини стимулює людину виправити ту чи іншу допущену ситуацію. Вина стимулює розумові процеси, пов'язані з рефлексією подій і пошуком шляхів для виправлення ситуацій.

Поряд з найважливішими психологічними функціями, стимулюючими людину до позитивної діяльності, вина може нести в собі негативну, часом навіть руйнівну силу. Якщо батьки «ламаються» під вагою внутрішніх переживань, почуття провини може повністю визначати модель його поведінки, проявляючись в:

➤ **бажанні уникати людей, які можуть якось нагадувати про проступок (дитина, фахівці дитячого будинку);**

- *закріпленні негативних уявлень про себе як про людину (в тому числі і як про батька);*
- *нескінченному жалобі на невдаче життя (що насправді є несвідомою потребою зняти з себе почуття відповідальності і пом'якшити почуття провини).*

Робота з почуттям провини батьків, які написали заяву про поміщення їх дитини до закладу, вимагає тонкого і грамотного підходу.

Тут необхідно враховувати цілий ряд моментів.

1. Є ситуації, коли мама надійна, відповідальна і не кидає свою дитину напризволяще, навіть визначаючи її в установу. Таку маму залишити наодинці з її почуттям провини – значить сприяти розвитку у неї невротичної провини і депресивного стану.

2. В інших ситуаціях можна спостерігати, що мама тримається багато в чому тільки завдяки почуттю провини. Найчастіше це те єдине, що дає мамі стимул діяти.

3. Якщо у батьків є адекватне почуття провини (застосовував фізичне насильство, кидав одного будинку, не годував і т.д.), то працювати з емоцією їм просто необхідно («Робота з почуттям поганих батьків»).

4. Важливо пам'ятати, що психолог, та й взагалі будь-який фахівець, не має права маніпулювати, посилювати, підкреслювати материнське почуття провини. Фахівець також не має права оцінювати вчинки батька. Завдання фахівця – надати допомогу у виборі правильного напрямку дій.

5. Для того щоб почуття провини у матері відіграло роль відновлювальної функції, фахівцям (психолога, соціального педагога) необхідно підкреслювати і закріплювати досягнуті матір'ю результати. Це дозволить їй і далі продуктивно працювати над собою і над ситуацією.

6. Робота з емоцією вини вимагає обов'язковості індивідуального підходу і врахування умов життя, обставин, сформованості у батька вольових процесів і т.д.

Важливо підкреслити, що почуття провини – це завжди по суті своїй і добре і погано. Фахівець, який працює з матір'ю в даному напрямку, повинен розуміти, що і від нього в тому числі залежить, чи стане батьківська вина рушійною силою позитивних змін життя сім'ї або зруйнує існуючі зв'язки і залишить дитину без матері.

Негативний дитячий досвід

Власний негативний дитячий досвід багато в чому накладає відбиток на взаємини батьків і дитини. Тут в роботі з батьками використовуємо наступні діагностичні вправи:

1. «Батьківські установки».

Хід вправи. Батькам пропонується список з негативними установками, які іноді даються батьками своїй дитини. Батькам задається питання: «Які наслідки можуть спричинити подібного роду установки?». Потім батьки додають до цього списку ті установки, які чули у дитинстві від своїх батьків. І далі батькам пропонують змінити негативну установку на позитивну. В кінці вправи можна попросити батьків у вигляді домашнього завдання попрацювати за такою ж схемою з установками, які він транслює власним дитині.

2. «Намалюй своє дитинство».

Хід вправи. Батькам пропонується намалювати малюнок про своє дитинство. Батьки малюють те, що самі вважають за потрібне намалювати (без будь-яких обмежень). Потім батьки представляють свій малюнок і розповідають про нього. Психолог звертає увагу на те, які почуття переживають батьки, дивлячись на малюнок, і дає зворотний зв'язок. Для відпрацювання теми кровної матері батьків, тему малюнка можна задати як «Моє щасливе дитинство».

3. «Де живе дитинство?»

Хід вправи. Батькам пропонується закрити очі, розслабитися і відчувати своє тіло. Після цього психолог починає ставити питання і просить знайти на них відповіді, але не вголос, а про себе:

- Де у Вас в тілі живе дитинство? Знайдіть його, відчуйте.
- Як воно виглядає? Якого розміру, кольору, форми?
- Які відчуття Ви відчуваєте від нього? Від нього тепло? Холодно?

Погладьте його.

– Яку допомогу вона може Вам надати? Можливо, це підтримка, рада, рух?

– Що може дати Ваше дитинство Вам зараз? Візьміть це.

– Подякуйте своє дитинство і повертайтеся сюди.

Після вправи батьки діляться своїми думками, відчуттями.

Психолог дає зворотний зв'язок.

Дані вправи спрямовані на пошук проблем і ресурсів в дитинстві батьків. Далі необхідно проводити роботу з батьками по виявленні проблем з метою профілактики та корекції порушень взаємодії батьків з дитиною.

Батьківська невпевненість

Як правило, дана особливість характерна для більшості батьків. Ця особливість може проявлятися у вигляді змішання різних негативних стилів батьківського виховання, в жорстокому поводженні з дитиною, в нерозумінні, що є нормою, а що ні, в поведінці та розвитку дитини. Для усунення цієї проблеми можливе використання наступних технологій:

1. Розширення уявлень батьків вікових та кризових особливостей розвитку дитини.
2. Консультування матері педіатром, психологом, соціальним педагогом з проблем розвитку та виховання дитини.
3. Розширення репертуару методів батьківського виховання, особливо в сфері заохочення і покарання.
4. Проведення навчальних бесід про традиції і ритуали сім'ї та їх функції і ролі в житті сім'ї.
5. Організація спільних дитячо-батьківських занять з включенням наступних методів роботи: малювання сім'ї, колажування «Наша сім'я», вправи «Переходимо на одну мову», «Мова прийняття – мова неприйняття», «Ми – батьки» і т. п.

Алкоголізм матері.

На жаль, ні психолог, ні соціальний педагог не в змозі вилікувати людину від такого захворювання, як алкоголізм, але бездіяльність фахівця в даній ситуації важко виправдати, адже в подоланні алкоголізму матері у фахівців є своя, дуже важлива роль – робота над формуванням правильної мотивації батьків на лікування.

У даному напрямку використовуємо метод мотиваційного інтерв'ю, побудованого на теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера. Основним постулатом теорії є таке уявлення: *«Будь-який психологічний елемент особистості може бути змінений – ставлячи під сумнів те, що людина думає про себе, можна викликати зміни в її поведінці, а змінюючи поведінку, людина змінює і думка про себе»*.

Основний показник сформованості правильної мотивації на лікування – поява у батьків внутрішнього мотиву: *«Кину пити, щоб дати дитині будинок, сім'ю, здоров'я»*. Якщо батьки кажуть: *«Кину пити, щоб не забрали дитину»*, – значить, сформований лише зовнішній мотив, який вказує на турботу батьків про свої почуття. Це є слабкою позицією батьків, і над нею необхідно продовжувати працювати.

Необхідно відзначити, що працювати з алкоголізмом батьків силами тільки фахівців установи малоефективно. Тут необхідно міжвідомча взаємодія зі сторонніми організаціями в даному напрямку. При цьому основний акцент в роботі фахівців буде спрямований на формування мотивації батька на лікування від алкоголізму.

2.3. Психокорекційна робота з дитиною

Діти і сім'ї повинні бути належним чином підготовлені, перш ніж дитина повернеться додому. Поки дівчатка і хлопчики чекають повернення до рідних, слід розглянути можливість підготовки дітей до повернення. Дітям повинна бути гарантована безпека і високоякісна

турбота, а також постійний зв'язок з людиною, якій дитини довіряє (психолог, соціальний працівник, соціальний педагог, вихователь, родич).

Час, витрачений на підготовку та підтримку дітей і сімей, – основний фактор у досягненні успішної реінтеграції. Скільки потрібно часу? Це залежить від таких чинників як тривалість періоду часу, протягом якого дитина проживала окремо від своєї сім'ї, причин розлучення і досвіду, який вона отримав за цей час.

Реінтеграція – це невід'ємна частина процесу відновлення, тому немає необхідності чекати, поки дитина і/або сім'я повністю відновиться, перш ніж починати процес возз'єднання.

Психологічна допомога дітям, які зазнали впливу психотравмивної ситуації, складається із наступних етапів:

✚ **Відновлення відчуття безпеки** – полягає у знятті тілесного та емоційного напруження, послабленні тих жорстких механізмів захисту, які виникли у відповідь на кризову ситуацію.

✚ **Відновлення та зміцнення психологічних ресурсів дитини** – полягає у сприянні активізації природних ресурсів психіки дитини, на основі яких уможливорюється вихід із кризових станів.

✚ **Відреагування негативних переживань, пов'язаних зі психотравмуючими чинниками**, – полягає у створенні умов для прямого чи символічного прояву та копіювання сильних негативних переживань, які можуть впливати на розвиток ПТСР;

✚ **Активізація природних механізмів самоцілення, адаптація до нових обставин** – полягає у заохоченні та зміцненні позитивних зрушень у станах дітей, активізації природного середовища самоцілення (спілкування з однолітками, відвідування гуртків за інтересами, сприятливе дозвілля з родиною, заняття творчістю тощо).

Для початку роботи над індивідуальним планом життєустрою дитини необхідно визначити ступінь її готовності до відновлення контактів з батьками і ступінь готовності батьків до контакту зі своєю дитиною.

Важливим визначальним фактором готовності служить перша зустріч дитини з батьками після довгої розлуки. Але щоб дійти до неї, потрібно виконати велику підготовчу роботу.

Перша зустріч дитини з батьками після довгої розлуки забарвлена завжди великим спектром почуттів. Тут і тривога, і радість, і біль, і любов, і розпач, і надія. після такого емоційно зарядженого події в житті батька і дитини настає час затишшя. Саме в цей момент з більшою впевненістю можна визначити ступінь готовності батьків до продовження контакту з дитиною. Для батьків на цьому етапі важливо знайти в собі сили відмовитися від ілюзій, що дитині в установі добре (ці ілюзії часто виникають внаслідок запуску механізмів психологічного захисту). На

зустрічі дитина з великою часткою ймовірності попросить, щоб її скоріше забрали додому. Якщо батьки зможуть подолати жалість до себе, страх змін, якщо висловлять готовність на боротьбу з хворобою (в більшості випадків з алкоголізмом), то робота на возз'єднання може бути продовжена [14].

Таблиця 2.3.1

***Рівні готовності дітей до відновлення контактів
з батьками або з кровними родичами***

<i>Наявність стійкої прив'язаності дитини до рідних</i>	<i>Слабка прив'язаність. У дитини невпевнена позиція в своєму бажанні контактувати з кровною сім'єю.</i>	<i>Заперечення дитиною контакту з кровною сім'єю</i>
Відчуття довіри до людини, яка піклувалася про дитину, призвело до формування прив'язаності у дитини до дорослого. Велика ймовірність не просто успішного відновлення взаємин дитини і кровних батьків, а й реальний шанс повернення вихованця установи в сім'ю. Важливо! Не плутати міцну прив'язаність з самоідентифікацією з агресором. Як і прив'язаність, синдром самоідентифікації з агресором дуже стійкий в часі. Однак на відміну від прив'язаності при відсутності близької людини, що сформував даний синдром, дитина по закінченні деякого нетривалого часу, швидше за все, перестане сильно сумувати і проситися додому, хоча і буде в групі дітей поводитися відчужено. Більшою мірою ризик виникнення синдрому самоідентифікації з агресором існує у маленьких дітей.	Життя дитини в неблагополучній сім'ї може призводити до формування амбівалентне прихильності. Суперечлива поведінка батьків (наприклад, в разі алкогольного сп'яніння і в тверезому стані) може розхитувати маятник прив'язаності, допускаючи як тепле ставлення до дорослого, так і насторожене, відсторонене. Коли дитина опиняється в установі при «живих батьках», то амбівалентне ставлення до батьків ще більш закріплюється. У самих дітей ще може жевріти прихильність, яку батьки так чи інакше сформували, але тиск ззовні може домішувати до любові осуд, біль і навіть огиду. Якщо дитина вважає батьків «винними», «поганими», «ні на що ні придатними», то виникає ризик і самим дітям почати сприймати себе також. Особливо небезпечно, коли діти починають підкріплювати своє розуміння відповідною поведінкою.	Якщо дитина була вилучена із сім'ї в ранньому віці, а в подальшому їй довелося поневірятися по установам, то, швидше за все, її прив'язаність сформується не по відношенню до будь-якої дорослої особи (персонал в установах часто змінюється), а до групи дітей в цілому. Фактично така дитина не уявляє, як це «не жити в установі» (в системі чітко встановлених правил і буття в груповому режимі). Думка про зміну умов може вселяти їй страх. І, відповідно, ідея повернутися додому дитиною може відхилитися, так як для неї будинок – щось зовсім інше. Якщо дитину у свідомому віці (підлітка) поміщають в установу через факти жорстокого поводження в сім'ї, то така дитина, зваживши всі можливі ризики при поверненні додому, найімовірніше, не захоче назад в кровну сім'ю. З одного боку, це є зваженим рішенням. Але з іншого – це рішення може мати велику руйнівну силу. І тут дуже потрібна грамотна підтримка фахівців.

Причини формування різних рівнів прив'язаності батьків до своїх дітей

Причини стійкою прив'язаності батьків до дитини	Причини слабкої прив'язаності батьків до дитини	Причини ігнорування, байдужості до дитини
Можливість прив'язаності до власної дитини часто визначається наявністю хороших стійких відносин до власних батьків. Якщо батьки вміють дбати про свою дитину, переживають за неї, це говорить про те, що у них самих є досвід прийняття по відношенню до себе, любові і турботи. Причина: помер хтось із близьких (чоловік, інша дитина, мати), це підкосило дорослого, який не може пережити втрату і «лікує» себе за допомогою алкоголю; втрата роботи, завдяки якій годувалася вся сім'я; втрата житла (з різних причин), яка може призводити до бродяжництва або крадіжки; потрапляння в місце позбавлення волі; неблагополучне соціальне середовище спілкування.	Слабка прив'язаність до своєї дитини також може визначатися досвідом неповноцінної прив'язаності, пережитої батьками у власному дитинстві. Такі батьки часто самі не отримали в своєму житті достатньо турботи і любові, тому мають невизначені уявлення про те, як чинити це своїм дітям. Причина: батьки самі вирости в інтернатних установах; батьки батьків (бабуся і дідусь дитини) страждали алкогольною, наркотичною або іншою залежністю; батьки батьків (бабуся і дідусь дитини) перебували в місцях позбавлення волі, опіка здійснювалася зі сторони не дуже зацікавлених родичів.	В даному випадку має місце глибока особистісна травма самих батьків. Такі батьки відчують глибоку образу, злість на своїх батьків і в той же час злість на самих себе, за те що вони не можуть бути хорошими батьками для своїх дітей. Якщо попросити такого батька намалювати генограму або біографічну соціальну карту, то можна побачити сімейний патерн сварок, конфліктів і розставань, що переходить з покоління в покоління. <u>Такі батьки потребують глибокої особистісної терапії, тільки при цьому є шанс змінити історію роду в майбутньому.</u>

Повернення дитини, що залишився без піклування батьків, в кровну сім'ю – це процес поетапної діяльності психолога і соціального педагога, спрямований на формування позитивного образу кровної сім'ї у дитини і позитивної мотивації родичів на відновлення дитячо-батьківських стосунків, на організацію поетапного зближення дорослого і дитини, створення умов для безпечного повернення дитини додому.

Для прийняття рішення на користь возз'єднання сім'ї необхідно проаналізувати і пропрацювати всі ключові аспекти сімейної ситуації.
Дитина повинна повернутися в сім'ю, де вирішені поточні проблеми.

Виховання дітей в установах протікає в умовах соціальної депривації і деперсонального догляду, що суперечить природному процесу формування особистості та соціалізації дитини і традиційно

протікає в умовах сімейного виховання і материнського догляду як його невід'ємної частини. Все це незмінно тягне за собою **порушення в емоційній сфері**, які можуть проявлятися в підвищеній тривожності, афективних реакціях на перешкоди, швидкому емоційному виснаженні, слабкому розвитку складних соціальних емоцій (гнів, вина, сором), невмінні вибудовувати емоційні контакти з оточуючими.

Етап 1. Налагодження контакту з дитиною або формування «безпечного місця».

Основною умовою якісного розмови з дитиною є формування «безпечного місця».

При першій зустрічі з вихованцем важливо не поспішати і стежити як за емоціями дитини, так і за власними почуттями. Кожній дитині потрібен час, щоб озирнутися і освоїтися. Важливо дати зрозуміти дитині, що в цьому просторі лідирує вона. Коли ініціатива залишається за людиною, вона сама вибирає, на що їй спертися, щоб відчувати себе в найбільшій безпеці. На стадії налагодження відносин не слід намагатися проникнути у внутрішній світ дитини. Не варто нарощувати темп роботи і робити поспішні висновки. Інакше дитина може «закритися» і буде приховувати свої почуття. При розмові з дитиною можна повторювати і переформулювати її слова, показуючи тим самим, що її слухають і чують. Наприклад: «Я правильно зрозуміла, що у тебе був чудовий друг – пес, як ти про нього піклувався? І тобі з ним було добре? У мене теж був такий друг в дитинстві». Час першої зустрічі може варіювати від 20 хвилин до години. Тут, як і в усій роботі з емоційною сферою, йде максимальне врахування індивідуальних особливостей дитини.

При налагодженні контакту важливо проговорити з дитиною мету і зміст майбутніх зустрічей.

Етап 2. Діагностика емоційної сфери дітей.

Під час проведення діагностики емоційної сфери дітей слід враховувати факт їх емоційної травмованості. Найбільш результативними і безпечними методами для діагностики сімейної історії дітей-сиріт є проєктивні малюнкові методики, а також «Будиночки», «Сценотест» і «Сімейна дошка».

Тест «Будиночки» (розроблений О. Оріховою).

Мета: диференціація емоційної сфери дитини. Практикується дитячими психологами і психотерапевтами для прогнозування розвитку емоційної складової особистості дитини з метою розробки ефективних корекційних програм, спрямованих на вирішення проблем,

які можуть бути викликані виявленими в процесі тестування особливостями емоційної сфери дитини.

Інструкція: сьогодні ми займатимемося розфарбовуванням. Знайдіть в своєму листочку завдання № 1. Це доріжка з восьми прямокутників. Виберіть той олівець, який вам приємний більш всього і розфарбуйте перший прямокутник. Відкладіть цей олівець убік. Погляньте на олівці, що залишилися. Який з них вам більше подобається? Розфарбуйте ним другий прямокутник. Відкладіть олівець убік. І так далі.

Знайдіть завдання № 2. Перед вами будиночки, їх ціла вулиця. В них живуть наші відчуття. Я називатиму відчуття, а ви підберіть до них відповідний колір і розфарбуйте. Олівці відкладати не треба. Можна розфарбовувати тим кольором, який по-вашому підходить. Будиночків багато, їх господарі можуть відрізнитися і можуть бути схожими, а значить, і колір може бути схожим.

Список слів: щастя, горе, справедливість, образа, дружба, сварка, доброта, злість, нудьга, захоплення.

Якщо дітям незрозуміло, що означає слово, потрібно його пояснити, використовуючи дієслівні предикати і прислівники.

Знайдіть завдання № 3. У цих будиночках ми робимо щось особливе, і мешканці в них – незвичайні. У першому будиночку живе твоя душа. Який колір їй личить? Розфарбуйте.

Позначення будиночків:

№ 2 – твій настрій;

№ 3 – твій настрій на уроці читання;

№ 4 – твій настрій на уроці письма;

№ 5 – твій настрій на уроці математики;

№ 6 – твій настрій, коли ти розмовляєш з вихователями;

№ 7 – твій настрій, коли ти спілкуєшся зі своїми однокласниками;

№ 8 – твій настрій, коли ти знаходишся вдома;

№ 9 – твій настрій, коли ти робиш уроки;

№ 10 – придумайте самі, хто живе і що робить в цьому будиночку. Коли ви закінчите його розфарбовувати, тихенько на вушко скажіть мені, хто там живе і що він робить (на аркуші відповідей робиться відповідна позначка).

Методика дає психотерапевтичний ефект, який досягається самим використанням кольору, можливістю відреагування негативних і позитивних емоцій, крім того емоційний ряд закінчується в мажорному тоні (захоплення, власний вибір).

Процедура обробки починається із завдання № 1. Обчислюється вегетативний коефіцієнт за формулою:

$$BK = (18 - \text{місце червоного кольору} - \text{місце синього кольору}) / (18 - \text{місце синього кольору} - \text{місце зеленого кольору}).$$

Вегетативний коефіцієнт характеризує енергетичний баланс організму: його здібність до енерговитрат або тенденцію до енергозбереження.

Енергетичний показник інтерпретується таким чином:

- 0 – 0,5 – хронічна перевтома, виснаження, низька працездатність. Навантаження непосильні для дитини.

- 0,51 – 0,91 – стан втоми, що компенсується. Самовідновлення оптимальної працездатності відбувається за рахунок періодичного зниження активності. Необхідна оптимізація робочого ритму, режиму праці і відпочинку.

- 0,92 – 1,9 – оптимальна працездатність. Дитина відрізняється бадьорістю, здоровою активністю, готовністю до енерговитрат. Навантаження відповідають можливостям. Спосіб життя дозволяє дитині відновлювати витрачену енергію.

- Понад 2,0 – перезбудження. Частіше є результатом роботи дитини на межі своїх можливостей, що приводить до швидкого виснаження. Потрібна нормалізація темпу діяльності, режиму праці і відпочинку, а інколи і зниження навантаження.

Завдання № 2 і № 3 по суті розшифровують емоційну сферу першокласника і орієнтують дослідника у вірогідних проблемах адаптації.

Завдання № 2 характеризує сферу соціальних емоцій. Тут треба оцінити рівень диференціації емоцій – в нормі позитивні почуття дитина розфарбовує основними кольорами, негативні – коричневим і чорним. Слабка чи недостатня диференціація вказує на деформацію в тих чи інших блоках особистісних відношень:

Щастя – горе – блок базового комфорту,

Справедливість – образа – блок особистісного росту,

Дружба – сварка – блок міжособистісної взаємодії,

Доброта – злість – блок потенційної агресії,

Нудьга – захоплення – блок пізнання.

За наявності інверсії колірного градусника (основні кольори займають останні місця) у дітей часто спостерігається недостатня диференціація соціальних емоцій – наприклад, і щастя і сварка можуть бути позначені одним і тим же червоним кольором. В цьому випадку треба звернути увагу, як розфарбовує дитина парні категорії і наскільки далеко стоять пари в колірному виборі.

Актуальність переживання дитиною того або іншого відчуття вказує на його місце в колірному градуснику (завдання № 1).

У завданні № 3 відображено емоційне відношення дитини до себе, шкільної діяльності, вчителя і однокласників. Зрозуміло, що за наявності проблем в якійсь сфері, першокласник розфарбовує саме ці будиночки коричневим або чорним кольором. Доцільно виділити ряди об'єктів, які

дитина позначила однаковим кольором. Наприклад, школа – щастя – захоплення або домашні завдання – горе – нудьга. Ланцюжки асоціацій досить прозорі для розуміння емоційного відношення дитини до школи. Діти із слабкою диференціацією емоцій швидше за все будуть амбівалентні і в емоційній оцінці видів діяльності. За результатами завдання № 3 можна виділити три групи дітей

- з позитивним відношенням до школи;
- з амбівалентним відношенням;
- з негативним відношенням [12].

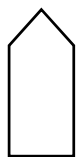
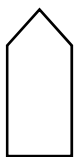
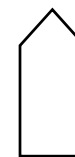
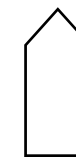
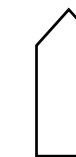
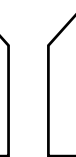
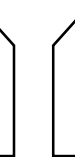
Бланк відповідей до тесту «Будиночки»

ПІБ	клас	дата
-----	------	------

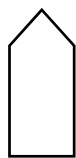
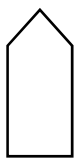
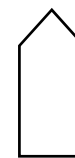
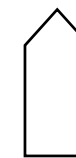
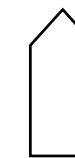
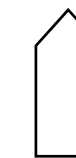
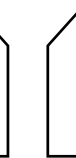
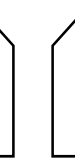
1 завдання

1	2	3	4	5	6	7	8

2 завдання

									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

3 завдання

									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

№ 10

Методика «Сценотест» (автор Гердхільд фон Штаабс).

Мета: проєкти психологічна методика, використовується для дослідження взаємовідносин дитини з оточуючими.

За допомогою ляльок і різних іграшкових предметів (меблі, транспорт та ін.) дитині пропонується розіграти якусь сценку з життя своєї родини. Гра з ляльками сприяє абстрагуванню від власних переживань, пригнічені почуття і внутрішні проблеми втілюються в конкретних образах.

Матеріали та обладнання: картонний ящик великих розмірів, приблизно 50 на 75 см, або блоки, щоб побудувати огорожу (для маленьких краще стабільні стіни), дно світле (біле). Вісім ляльок, що зображують дорослих: мама, тато, бабуся і дідусь, людина іншої раси, поліцейський, жінка-лікар, тітка, дядько. Вісім ляльок, що зображують дітей: немовля, діти різної статі, дивна дитина, підлітки різної статі, дитина іншої раси. Дерев'яні кубики різної форми і розмірів. Рослини: дерева, квіти. Домашні тварини: корова, курка, велика і маленька свиня, собака, гусак. Дикі тварини: лисиця, птиця, крокодил, мавпа, тигр, можна додати динозаврів. Предмети побуту: вибивачка (для вибивання килимів), столовий посуд, столове блюдо, таз (для прання білизни або балію) або пральна машина, каструля, клозет (унітаз або горщик для маленьких), миска для тварин. Їжа: фрукти, м'ясо, солодощі та ін. Меблі: крісло, килим, шезлонг або гамак, ліжко велика, диван, односпальне ліжко, стіл, стільці, холодильник, шафа для посуду, телевізор або комп'ютер. Предмети пересування: залізниця, поїзд, легковий автомобіль, гоночний автомобіль. Додаткові персонажі: сніговик, добрий/злий гном, ангел.

Інструкція та порядок роботи. Психолог каже дитині: *«Подивися, будь ласка, в коробці є багато різних іграшок. Згадай зараз будь-яку ситуацію, момент з того часу, коли ти проживав з батьками/рідними. Це може бути будь-який день, будні або вихідний, а може, і святковий день. Вибери ляльок на ролі всіх членів сім'ї. Розстав меблі, як ти це пам'ятаєш і хочеш зобразити. Розташуй ляльок в цьому просторі. У тебе в розпорядженні стільки часу, скільки тобі необхідно. Можеш в своїй сцені щось міняти і доповнювати її так, як це потрібно тобі. Коли будеш готовий, скажи мені».*

Після того як сцена у дитини готова, психолог просить розповісти, що зображено. *«Хто в якій ролі? Хто чим займається?»*. Подальша розмова будується на оповіданні дитини. Бажано сфотографувати за згодою дитини первинну сцену, так як під час заняття пропонується дитині її доповнити або змінити. Важливо відстежувати, що відчуває дитина в процесі гри, питати про відчуття, особливо при пересуванні фігур, зміні сцени, додаванні фігур. Таким чином, «Сценотест» надає можливість подивитися на сімейну систему очима дитини. Завдяки

великій варіативності «Сценотест» має високу чутливість до особливостей ситуації дитини. Він задає велика різноманітність в постановці питань і пояснень [26].

Методика «Три дерева» (автор R. Corboz).

Мета: аналіз внутрішньосімейних стосунків, їх особливості, наявність прихованих конфліктів, про які дітям важко розповідати словами, крім діагностичних завдань, використання таких малюнкових проєктних тестів на перших консультаціях допомагає фахівцеві встановлювати міцний контакт з клієнтом.

Суть методики. Тест передбачає малювання дитиною рослин такими, якими він їх собі уявляє. Порівняння намальованих об'єктів з близькими родичами проводиться після завершення створення ілюстрації. Вибір кількості зображуваних дерев не випадковий. В цьому випадку діти неусвідомлено проєктують на папір свої відносини з батьками.

Матеріали та обладнання. Альбомний аркуш і набір кольорових олівців. Інструкція та порядок роботи. Психолог кладе перед дитиною горизонтально аркуш паперу формату А4 і просить намалювати будь-які три дерева.

Наступним етапом є бесіда з дитиною з таких питань:

«А яке дерево тобі подобається найбільше? Яке дерево найбільше? Яке найменше? Яке саме молоде? Яке найстаріше? Яке дерево найкрасивіше?». Питання йдуть в строгій послідовності: від легких і приємних до більш складних. З дозволу дитини всі дані їм характеристики підписуються психологом під відповідним деревом на малюнку. Далі задаються питання: «А де ростуть дерева? Уяви, що ти садівник. Що б ти зробив з кожним з дерев?». Якщо дитина не зрозуміла дане питання, можна уточнити, що деревам потрібен полив, добриво, пересадка або, наприклад, якійсь рослині потрібно підрізати гілки або забезпечити більше сонця і тепла. Обов'язково скажіть, що з якимись деревами можна нічого не робити, їм і так добре. «Як ти думаєш, ким з членів вашої сім'ї може бути кожне з дерев?». **Останнє запитання тесту:** дитину просять порівняти намальовані і описані дерева з членами його сім'ї [16].

При **інтерпретації** враховується наступне: малюнок з усіма деталями (розташування і величина дерев, деталі, колірні переваги); відповіді на питання дослідника; асоціація дерев з родичами; пропонувані дитиною дії з рослинами; поведінку вихованця під час діагностування, його емоційні і тілесні реакції.

Етап 3. Корекційна робота з емоційною сферою.

Маючи довірчий контакт з дитиною і результат діагностики можна планувати індивідуальні заняття.

Мета: компенсація деприваційних порушень у дітей на когнітивному, емоційному, поведінковому рівнях для ефективного функціонування в якості члена сім'ї.

Завдання:

- формувати позитивної самооцінки, самосприйняття і почуття впевненості в собі;
- формувати знання і уявлення про сім'ю, її функції, правила, сімейні ролі;
- формувати навички адекватної рольової поведінки в різних ситуаціях; сприяти переживанням дітьми досвіду ідентифікації (ототожнення) з сім'єю.

У роботі з емоційною сферою добре підходять різні техніки арт-терапії, тілесної терапії, вегетативні вправи, різні техніки дихання (аутогенні).

Вправа «Розмивасмо образу фарбами»

Мета: зниження психоемоційного напруження. В ході вправи діти вчать не накопичувати образу і негативні емоції, а якомога швидше звільнятися від них.

Матеріали та обладнання. Альбомний аркуш або аркуш паперу А3 (ватман), пензлик, баночка з водою, акварельні фарби (6-8 кольорів).

Інструкція та порядок виконання. Психолог пропонує дитині на аркуші паперу намалювати сірою фарбою свою «хмарку образу». Потім, не давши фарбі висохнути, тут же пропонується почати її розмивати більш яскравою фарбою, подумки або вголос повторюючи: «Я розмиваю образу, вона втрачає свою силу». Необхідно змивати з аркуша паперу утворилося пляма до тих пір, поки воно зовсім не зникне.

Питання для обговорення: «Що ти відчував спочатку? Які емоції викликає вийшов малюнок? Які асоціації викликає малюнок? Чи хочеться ще щось додати або якось змінити малюнок?» [25].

Вправа «Маски»

Суть методики. Самовираження, розвиток самосвідомості, робота з різними емоціями і станами.

Устаткування і матеріали. Заготовлені 6-8 трафаретів масок, фарби, пензлики, баночка для води.

Інструкція та порядок виконання. Психолог пропонує дитині намалювати на заготовлених трафаретах масок вираження тих емоцій, які найчастіше переживаються нею. Маска розфарбовується, виходячи з відчуттів дитини. Це може бути особа клоуна, веселого або злого, або вона може бути просто розфарбована в різні кольори, розмальована малюнками та ін.

Після того як на масках будуть відображені потрібні емоції, дитині пропонують розповісти історію про кожну маску.

Питання для обговорення: «У яких ситуаціях ти відчував такі обличчя, маски? Які почуття тобі найбільш комфортні? Що потрібно, щоб відчувати так?» [3].

«Азбука настрою»

Мета: знайомство з емоційним світом.

Матеріали: піктограми – зображення різних емоційних станів, набори з шести карток із зображенням людей і тварин з різним емоційним станом, вирізки з журналів – фотографії людей з різним настроєм, ножиці.

А. Діти знайомляться з різними емоційними станами за допомогою піктограм. Психолог просить дітей підняти картку, де персонаж здивований, ображений, радіє, боїться.

Б. Дітям пропонується набір розрізаних фотографій, перемішаних між собою. Вони радять допомогти людям знайти і зібрати їх фотографії.

В. Діти розбиваються на пари. У кожної дитини свій набір піктограм, що відрізняється від того, що у партнера. Одна дитина вибирає піктограму і називає, що на ній зображено, інший – показує піктограму із зображенням емоції, яка передувала появі емоційного стану, зображеного на першій піктограмі.

Таким чином можна моделювати різні ситуації.

«Книга життя»

Мета: сприяти розвитку психологічної готовності дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків до проживання в сім'ї, через застосування проєктивної методики «Книга життя».

Завдання:

- забезпечити безперервність історії життя дитини;
- оцінити актуальний емоційний стан дитини;
- розвинути навички впевненої поведінки;
- сприяти формуванню позитивного образу минулого дітей, його прийняття через реконструкцію історії сімейної системи,
- допомога дитині в усвідомленні та прийнятті свого теперішнього;
- допомога дитині в плануванні свого майбутнього;
- сприяння дитині в розвитку навичок саморефлексії;
- психологічна підтримка і пошук внутрішніх ресурсів.

Методика розрахована на вихованців від 7 до 18 років.

Форма роботи: індивідуальна.

Тривалість роботи і періодичність: визначається індивідуально, спільно з дитиною (від 6 міс., і більше).

Створення Книги життя складається з 3 етапів: діагностичний, практичний і аналітичний.

Для збору інформації використовуються спогади самої дитини, матеріали з особової справи, бесіди з членами кровної сім'ї, людьми, які знали дитину і її сім'ю раніше (сусіди, працівники соціальних установ – поліклініки, дитячого садка, школи, будинки дитини та т.д.). Важливі будь-які відомості про минуле, факти і коментарі близьких дорослих (родичів, батьків) до них: про почуття самої дитини в зв'язку з цими фактами, про ставлення дорослих до цих подій, співпереживання дитині в зв'язку з тим, що викладається. Завдяки коментарям близьких і їх підтримці у дитини формується більш позитивний погляд на своє життя і на себе самого.

«Книга життя» призначена для того, щоб відновити хронологію життя дитини, зберегти позитивну інформацію про сім'ю дитини та події минулого і допомогти впоратися з негативною інформацією. Спільне створення «Книги життя» дитиною і її близькими дорослими допомагає сформувати у дитини цілісне уявлення про себе, прийняття свого життєвого шляху і здатність до позитивних змін.

Структура «Книги життя»

«Книга життя» складається з чотирьох розділів: «Моє минуле», «Моє справжнє», «Моє майбутнє», випереджає роботу над цими основними розділами вступна частина. Починати роботу над «Книгою життя» потрібно саме з вступної частини. Після того як вона пройдена, дитині пропонується самостійно вибрати, з чим їй працювати далі. Іноді дітям буває більш безпечно почати з теперішнього (або навіть майбутнього), і тільки коли буде встановлено довіру до ситуації (і до дорослого), підійти до теми минулого. На сторінці «Мій план» написана інструкція, яку можна прочитати дитині, щоб визначитися з послідовністю роботи над розділами. Щоб було простіше орієнтуватися в тому, де починається і закінчується кожен розділ, сюжетні рамки різних розділів дані різними контурами. У кожної дитини є щось особливе в своєму минулому, сьогоденні і майбутньому, чого не охопити загальними для всіх завданнями [5; 13].

2.4. Психологічна допомога дітям та батькам у процесі реінтеграції: діагностика, методи, інструментарій

Повернення дитини, що залишилася без піклування батьків, у біологічну сім'ю – це цілісний процес поетапної діяльності всіх фахівців, залучених до процесу реінтеграції, спрямований на формування позитивного образу біологічної сім'ї, позитивної мотивації дитини та батьків на відновлення дитячо-батьківських відносин. Для прийняття рішення на користь возз'єднання сім'ї необхідно проаналізувати всі існуючі аспекти сімейної ситуації. Дитина повинна повернутися в сім'ю,

де вирішені поточні проблеми. Для цього повинна бути проведена попередня робота фахівцями міждисциплінарної команди як з батьками, так і з самою дитиною. Тільки злагоджена робота команди фахівців може змінити на краще ситуацію, що склалася в біологічній сім'ї. Командна робота сприяє створенню умов для системних змін в організації роботи по впровадженню інноваційних соціальних технологій, спрямованих на організацію роботи з біологічною сім'єю і дитиною. Метою командної роботи є сприяння успішній соціальній реабілітації та адаптації дитини до біологічної сім'ї, психолого-педагогічна підтримки біологічних сімей.

Завдання командної роботи:

- ✓ допомогти родині знайти внутрішні ресурси і мобілізувати внутрішній потенціал всіх членів сім'ї;
- ✓ навчити ставити близькі й далекі цілі;
- ✓ сприяти підвищенню соціального статусу сім'ї за місцем проживання;
- ✓ надавати психолого-педагогічну підтримку біологічній сім'ї і дітям.

Організовуючи командну роботу з біологічними сім'ями, необхідно виділити три аспекти:

1. *Медичний* – це сім'ї, де спостерігаються медико-біологічні відхилення у членів сім'ї, яскраво виражені захворювання, що перешкоджають повноцінному функціонуванню сім'ї.

2. *Соціально-адміністративний* – сім'ї, умови і рівень життя яких розцінюються як малопридатні або непридатні для проживання і розвитку дитини.

3. *Психолого-педагогічний* – сім'ї, де порушені сімейні та зовнішні соціальні зв'язки, що ведуть до особистісної деформації членів сім'ї. Здійснюючи психологічний супровід біологічної сім'ї, фахівцям необхідно проводити роботу в двох напрямках. Робота з батьками орієнтована на розвиток батьківських компетенцій, прийняття дитини, створення сприятливих умов для його фізичного і психічного розвитку, усвідомлення відповідальності за майбутнє сім'ї та дитини. Робота, пов'язана з соціально-психологічною адаптацією дитини, включає в себе сприяння у формуванні почуття прив'язаності та приналежності до сім'ї, зміцнення власного Я, навчання новим ефективним способам міжособистісної комунікації.

Спочатку, налагоджуючи роботу з батьками, фахівцям установ, які залучені до процесу реінтеграції, необхідно оцінити можливості батьків виконувати батьківські обов'язки, перспективу повернення дитини в сім'ю. Сім'я – замкнута система. Деякі сторони з сімейного життя приховані від спостереження, багато про що фахівці можуть здогадуватися тільки за непрямими ознаками. Справжня причина сімейної

дисгармонії і її усвідомлення членами сім'ї можуть не збігатися. Тому робота з сім'єю вимагає тривалого часу і включає в себе уважне діагностування, спостереження. Не можна нав'язувати сім'ям своє уявлення і бачення про щастя і людське призначення. Система цінностей і уявлень фахівця, який працює з членами сім'ї, може не збігатися з системою цінностей і уявлень членів сім'ї [23].

У своїй життєдіяльності сім'я автономна, вона має право вибирати способи взаємин. Втручатися в сімейні взаємини бажано тільки на прохання членів сім'ї, за їх особистим зверненням. Винятком може вважатися ситуація, коли існує пряма загроза фізичному і психічному здоров'ю та життю когось із її членів. Робота з сім'єю вимагає найвищої делікатності і конфіденційності, тому що в ході роботи зачіпаються відомості і моменти, розголошення яких може завдати серйозної шкоди членам сім'ї, а необережне поводження фахівцем з інформацією може спричинити незворотне руйнування можливості ефективної співпраці з біологічною сім'єю. Фахівцям слід пам'ятати, що розробляючи програми, нові технології роботи по поверненню дітей до сімей біологічних батьків, потрібно виходити з найкращих інтересів дітей та орієнтуватися на ефективну реабілітацію біологічної сім'ї. Кожен випадок особливий і вимагає індивідуального підходу.

Діяльність з біологічними батьками необхідно починати з розробки та затвердження:

1. Програми роботи з батьками з метою повернення дітей до біологічної сім'ї, що включає наступні блоки:

- соціально-психологічна робота з біологічною сім'єю;
- психолого-педагогічна робота з дитиною щодо подолання наслідків психологічної травми, формуванню мотивації до повернення у сім'ю;
- супровід біологічної сім'ї після возз'єднання з дитиною.

2. Індивідуального плану роботи з сім'єю, яка бажає відновитися в батьківських правах, який включає наступні етапи роботи:

- етап зацікавленості (відвідування на дому, робота над мотивацією, створення угоди про співробітництво);
- етап дослідження (пошук ресурсів сім'ї, перешкод для змін і рішень; визначення ситуації в сім'ї до появи проблем; проектування подальшої життєдіяльності сім'ї після рішення проблем);
- етап зміни поведінки (в сфері життєзабезпечення, організації побуту, сімейного здоров'я, внутрішніх і зовнішніх комунікацій сім'ї, виховання дітей);
- етап узагальнення (аналіз реалізації індивідуального плану, ресурсів сім'ї; визначення типу психолого-педагогічного супроводу сім'ї).

Основними принципами роботи з біологічною сім'єю є:

1. Принцип індивідуального підходу – реалізація реінтеграційного процесу з урахуванням особливостей біологічної сім'ї.

2. Принцип законності – дотримання вимог чинного законодавства.

3. Принцип комплексності – реалізація системного підходу роботи з біологічною сім'єю.

4. Принцип взаємодії – робота з біологічною сім'єю всіх компетентних структур.

Таким чином, з метою надання сім'ї психолого-педагогічної, соціальної, медичної допомоги в роботу повинні включатися фахівці всіх відомств, що відповідають за профілактику соціального сирітства та реінтеграцію дитини у сімейне середовище.

Для дитини в інституційній установі також повинна бути організована психолого-педагогічної підготовка повернення її до батьків, що сприятиме успішній адаптації в біологічну сім'ю.

У зміст роботи педагогічного колективу інституційної установи для дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківських прав з відновлення дитячо-батьківських відносин входить наступне:

1) психолого-педагогічна робота з біологічними батьками:

➤ вивчення ступеня збереження батьківських орієнтацій; допомога в усвідомленні причин позбавлення або обмеження в батьківських правах;

➤ оцінка можливості виконувати батьківські обов'язки і створити умови для задоволення потреб дитини в сім'ї;

➤ визначення характеру допомоги батькам, які орієнтовані на відновлення батьківських функцій;

➤ розробка індивідуального плану роботи з сім'єю по відновленню дитячо-батьківських відносин.

2) психолого-педагогічна робота з дитиною:

➤ підготовка її до повернення до біологічної сім'ї;

➤ усвідомлення причин знаходження в установі та формування позитивного ставлення до батьків, формування позитивного образу сім'ї;

➤ психолого-педагогічний супровід дитини після повернення до біологічної сім'ї.

Робота з біологічними батьками по відновленню в батьківських правах передбачає формування у них мотивації на побудову іншої системи взаємин. У роботі фахівців з членами сім'ї можна використовувати різні засоби і методи, виходити з того, що кожна людина в залежності від її характеру, статі, віку краще сприймає й усвідомлює:

1) спостереження, діагностика, тренінги, консультації;

2) цикл лекцій;

3) епізодичні лекції, бесіди, групові бесіди, які допомагають подолати бар'єр упередженості і винятковості, виробити позитивне раціональне ставлення до вирішення існуючої проблеми;

4) тематичні вечори, вечори запитань і відповідей;

5) науково-популярні брошури, листівки, пам'ятки, плакати;

6) сімейна психопрофілактика;

7) групи взаємодопомоги (об'єднання людей з спільними проблеми або потребами, які вони самі не можуть вирішити і тому спільно обговорюють і тим самим їх долають). Такі групи включають не більше 5-7 чоловік.

8) комплексні візити в сім'ю.

Входження в контакт з виховною метою – один з найбільш складних етапів в роботі з біологічною сім'єю. Ефективним у даному процесі є використання методики контактної взаємодії Л. Філонова (Додаток В). Методика передбачає шість стадій в контактуванні, в процесі яких закономірно розвиваються позитивні відносини між людьми: зняття напруги, тривоги і невпевненості батьків у відносинах з фахівцем досягається за допомогою прийому акцентування уваги на позитивних, ресурсних якостях та особливостях, які відомі фахівцеві про біологічну сім'ю з попередньо зібраної інформації. Спеціаліст використовує в роботі прийоми емпатійного слухання: фахівець виступає у ролі слухача, а батьки мають час виговорити всі хвилюючі їх питання та отримати рекомендації фахівця. Також у взаємодії з членами сім'ї фахівець переключав увагу батьків на підвищення вимог як до себе, так і до кожного члена сім'ї. Стадія дій – обговорення окремих негативних властивостей особистості та членів сім'ї, несприятливих супутніх обставин. Стадія, коли довіра з боку членів сім'ї завойована, це служить початком до налагодження ефективної взаємодії [24].

Робота з сім'єю повинна бути цілеспрямованою, систематичною, конкретною, яка враховує динаміку розвитку. Перспективною формою командної роботи з сім'єю є сімейні клуби, де дітям і дорослим пропонують прийняти спільну участь в виставках, в спортивних заходах, де батьки здатні поліпшити свої знання у питаннях виховання дитини. Подібні сімейні заходи сприяють зміцненню сім'ї, її згуртуванню. Психолог, представники духовенства, проводячи заняття клубу, допомагають відновити їх мотивацію на здоровий спосіб життя. Психолого-педагогічний та медико-соціальний супровід, бесіди фахівців з членами сім'ї особливо значимі для її духовного виховання. Важливим етапом в роботі з батьками дитини по поверненню у сім'ю є складання договору співпраці, виконання всіх пунктів якого сприяє усуненню причин, що призвели до вилучення дитини з сім'ї. З боку батьків найбільш поширеними є зобов'язання наступного характеру: звернення до лікаря-нарколога для визначення форми лікування від алкогольної

залежності та подальше виконання всіх рекомендацій фахівця, створення за місцем проживання дитини необхідних умов (проведення ремонтних робіт, генерального прибирання, погашення наявних заборгованостей); регулярне відвідування дітей в інституції для дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування; співробітництво з адміністрацією і спеціалістами установи в рішенні наявних проблем.

Особливе місце в роботі команди фахівців займає вивчення психолого-педагогічних і медико-соціальних умов сім'ї, сімейні стосунки, пошук позитивних ресурсів, відвідування сім'ї за місцем проживання з діагностичними, контрольними, адаптаційно-реабілітаційними цілями, що дозволяє встановлювати і підтримувати тривалі зв'язки з біологічною сім'єю, своєчасно виявляючи її проблемні ситуації, надаючи негайну допомогу:

- діагностичні цілі: ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих факторів ризику (медичних, соціальних, побутових), дослідження сформованих проблемних ситуацій;
- контрольні цілі: оцінка стану сім'ї, динаміка проблем (якщо контакт з сім'єю повторний); аналіз ходу реабілітаційних заходів, виконання батьками рекомендацій та ін.;
- адаптаційно-реабілітаційні цілі: надання конкретної освітньої, посередницької допомоги.

Психолого-педагогічне супровід дозволяє спостерігати за членами сім'ї в їх природних умовах, що надає можливість отримати більше інформації про сім'ю та надати своєчасну допомогу. У роботі з батьками та дитиною доречно використовувати арт-терапевтичні прийоми і техніки, які сприяють прояву спонтанності, відкритості, дозволяють знизити емоційно-психологічну напругу, сприяють встановленню міжособистісної комунікації, дозволяють змодельовати очікувані результати і вибудувати кроки для їх реалізації. Цей метод має ряд психологічних переваг, що дозволяє використовувати його в адаптаційно-корекційній роботі з сім'ями. Застосування даних технік та прийомів у процесі повернення дитини до біологічної сім'ї дозволяє виявити ті чи інші порушення уявлень дитини про свою рідну сім'ю, дає можливість прояснити і скорегувати очікування, пов'язані з поверненням у родину, що оптимізує адаптаційний процес. Дані арт-терапевтичні техніки можна включати в психокорекційні програми, розроблені для конкретної сім'ї.

Методики діагностики дитячо-батьківських стосунків

Практичне вивчення взаємодії батьків і дітей неможливе без застосування конкретного діагностичного інструментарію. Методики психодіагностики групують за різними критеріями. Виходячи з структурних особливостей методик, виокремлюють чотири групи методів діагностики ставлення батьків до дітей: бесіда та інтерв'ю, проєктивні методи, опитувальники, цілеспрямоване або включене спостереження реальної

поведінки і взаємовідносин. Методики діагностики дитячо-батьківських стосунків поділяють на дві групи: одні досліджують міжособистісні відносини в системі «батьки – дитина» очима батьків, інші – очима дитини. Вивчаючи міжособистісні відносини в системі «батьки – дитина» очима батьків, потрібно звернути увагу на особливості сімейного виховання; батьківські установки і реакції; ставлення батьків до дитини і життя у сім'ї; порушення виховного процесу в сім'ї; причини відхилень у сімейному вихованні; типи виховання; рівень батьківської компетентності, поінформованості про дитину та ін. Ці аспекти взаємовідносин батьків і дітей досліджуються за допомогою наступних соціально-психологічних методик.

Таблиця 2.4.1

Соціально-психологічні методики взаємовідносин батьків і дітей

Шкала сімейної адаптації й згуртованості (FACES-3) (автори – Д. Олсон, Дж. Портпер, І. Лаві (1985), адаптована у Науково-дослідному психоневрологічному інституті ім. В. Бехтерева)	Оцінює рівень сімейної згуртованості (ступінь емоційного зв'язку між членами сім'ї; у діагностиці сімейної згуртованості використовуються наступні показники: емоційний зв'язок, сімейні кордони, прийняття рішень, час, друзі, інтереси і відпочинок, і рівень сімейної адаптації (характеристика того, наскільки гнучко або, навпаки, ригідно здатна сімейна система пристосовуватися, змінюватися при впливі на неї стресорів; для діагностики адаптації використовуються наступні параметри: лідерство, контроль, дисципліна, правила і ролі в родині). Методика діагностики адаптації та згуртованості сім'ї є однією з найбільш відомих стандартизованих опитувальників, призначених для оцінки сімейної структури.
Сімейна генограма (Р. Гуерин і Е. Пендагаст, 1986; Е. Ейдемільер, І. Олександрова, 2003)	Генограма – це своєрідна карта історії родини, на якій за допомогою спеціальних символів описано стосунки та події, що трапились з представниками різних її поколінь. Генограма допомагає побачити свій рід зі всіма його процесами, закономірностями, протиріччями, унікальним досвідом пращурів. Ці «закони життя родини», як показують чисельні дослідження, впливають на життя сучасних представників родини. Завдяки генограмі родина і психотерапевт можуть побачити певну цілісну картину, розглядаючи феномени та події життя сім'ї у часовій перспективі. Практична для виявлення міжгенераційних проблем і допомагає отримати різноманітну соціальну інформацію про сім'ю. Зручними характеристиками даного підходу є структурованість та схематизованість.
Тест «Батьківсько-дитячі стосунки» (PARI) (автори – Е. Шефер, Р. Белл, 1959; адаптований Г. Нещерет).	Методика PARI використовується для визначення ставлення батьків щодо різних сторін сімейного життя (вибір батьками сімейних цінностей та виконання ними сімейних ролей). У методиці виділено 23 аспекти-ознаки, які торкаються різних сторін ставлення батьків до дитини й життєдіяльності сім'ї. З них – 8 ознак описують ставлення до виконання сімейних ролей та 15 – торкаються батьківсько-дитячих стосунків. Ці 15 ознак діляться на 3 групи: 1) оптимальний емоційний контакт; 2) зайва (надмірна) емоційна дистанція з дитиною; 3) надмірна концентрація уваги на дитині.
Шкала сімейного оточення (ШСО) призначена для вивчення психологічного клімату в сім'ях усіх типів. В її основі лежить оригінальна методика Family Environmental Scale (FES), запропонована R. Moos у 1974 р.; у нашій країні адаптована С. Купріяновим (1985).	Основна увага тут приділяється виміру і опису: 1) відносин між членами сім'ї (показники відносин), 2) напрямкам особистісного зростання, яким в сім'ї надається особливе значення (показники особистісного зростання), 3) основній організаційній структурі сім'ї (показники, що управляють сімейною системою), 4) порушення сімейних ролей між членами сім'ї. ШСО включає 10 шкал, кожна з яких представлена дев'ятьма пунктами, що мають відношення до характеристики сімейного оточення.

Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі (1954), адаптована Л. Собчик (1990, 2001).	Дана методика призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе і ідеальне «Я», а також для вивчення взаємовідносин в малих групах. За допомогою цієї методики виявляється переважаючий тип відносин до людей в самооцінці та взаємній оцінці. При цьому виділяються два фактори: «домінування-підпорядкування» і «дружелюбність-агресивність (ворожість)». Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття.
Тест-опитувальник аналізу сімейного виховання й профілактики порушень виховання (АСВ) (Е. Ейдемільер, В. Остіпкіс, 2(X)3).	Методика призначена для вивчення порушень у житті сім'ї й причин відхилень у сімейному вихованні, а також вивчення впливу батьків у вихованні дитини і діагностика небажаного, некоректного впливу членів сім'ї один на одного, порушення при виконанні ролей в сім'ї і перешкоди для її цілісності. Вивчає ступінь задоволення потреб дитини, рівня та адекватності застосованих вимог з боку батьків.
Шкала сімейного оточення (ШСО) в основі лежить оригінальна методика Family Environmental Scale (FES), запропонована R. Moos у 1974 р. та адаптована С. Купріяновим (1985).	Шкала сімейного оточення призначена для оцінки соціального клімату в сім'ях всіх типів. Завдяки даній методиці вимірюють: 1) відносини між членами сім'ї (показники відносин), 2) напрямки особистісного зростання, яким в сім'ї надається особливе значення (показники особистісного зростання), 3) основа організаційної структури сім'ї (показники, що управляють сімейною системою), 4) порушення сімейних ролей між членами сім'ї.
Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОРО) (А. Варга, В. Столін)	Тест-опитувальник батьківського ставлення , який являє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення в осіб, що звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків. Всі вони в тій чи іншій мірі оцінюються за допомогою опитувальника, що становить основу даної методики.

Таблиця 2.4.2

Методики вивчення міжособистісних відносин у системі

«батьки – дитина» очима дитини

графічний тест «Соціограма сім'ї» (Е. Ейдемільер, В. Юстіпкіс)	Тест «Сімейна соціограма» дозволяє виявити місце досліджуваного в системі міжособистісних відносин і, крім того, визначити характер комунікацій в сім'ї – прямий або опосередкований. Дана методика є прекрасним терапевтичним інструментом, адже допомагає подивитися на ситуацію в сім'ї «зверху» і оцінити існуючі взаємозв'язки.
тест М. Люшера	Тест Люшера використовується для вимірювання психофізіологічного стану людини, його стійкості до стресу, активності, розвиток комунікативних навичок та діагностики нервово-психічних станів і виявлення внутрішньоособистісних конфліктів у дітей.
проективна методика «Малюнок сім'ї»	Мета застосування даної проективної методики: виявлення особливостей внутрішньо-сімейних відносин. Завдання: на основі виконання зображення, відповідей на запитання оцінюються особливості сприйняття і переживань дитиною стосунків у сім'ї.
проективні методики Р. Жіля	Методика спрямована на дослідження соціальної пристосованості дитини, сфери її міжособистісних відносин та їх особливостей, її сприйняття внутрішньосімейних стосунків, деяких характеристик її поведінки. Методика дозволяє виявити конфліктні зони в системі міжособистісних відносин дитини, даючи тим самим можливість, впливаючи на ці відносини, впливати на подальший розвиток особистості дитини.

Техніка «Спадщина»

Мета: формування адекватних уявлень про свою біологічну сім'ю, виявлення сильних і слабких сторін свого роду, інтеграція сімейного досвіду для адаптації в сім'ї.

Інструкція: Розділити аркуш паперу формату А-4 на чотири частини. У кожній частині написати або позначити символами то, що дитина отримала в спадок 1) від прадідів, 2) від мами, 3) від тата, 4) те, що вона взяла б з собою. Вивчення уявлень дитини про сім'ю, його очікування, пов'язані з сім'єю, його роль і місце в даній системі відносин.

Техніка «Малюнок моєї сім'ї»

Мета: вивчення очікувань дитини щодо повернення у сім'ю.

Інструкція: дитині пропонується намалювати малюнок своєї сім'ї. Тема «дому» займає центральне місце в сімейних уявленнях дитини. Символічне значення будинку є досить багатозначним. Будинок – це і будівля, споруда, де проживають люди, і місце, де можна сховатися від небезпек. Значення слова «будинок» близьке за змістом з поняттям «сім'я» – місце, де тебе люблять, піклуються і чекають. Будинок може символізувати місце малої батьківщини, там, де твої корені, де жили твої предки. А також будинок – це місце в душі, де людина зберігає свою любов і прихильність, місце цілісності людини. Будинок служить метафорою захисту. Образ будинку є одним з найбільш ресурсних образів. Саме тому робота з образом будинку займає вагомe місце в рамках арт-терапевтичних занять з соціально-психологічної адаптації.

Техніка колажу «Мій дім»

Серія колажів на запропоновані теми Колаж «Мій дім» – індивідуальна робота кожного члена сім'ї. *Мета:* вивчення уявлень про власну родину.

Колаж «Твій дім» – індивідуальна робота кожного члена сім'ї або Колаж «Наш дім» – спільна робота всіх членів сім'ї. *Мета:* інтеграція уявлень про умови спільного проживання у сім'ї після повернення дитини.

Техніка «Будівництво та заселення будинку з коробок»

Мета: корекція порушення уявлень дитини про будинок.

Матеріали: великі картонні коробки, скотч, фломастери, олівці, клей, ножиці, природні матеріали, шматки тканини, іграшки та ін.

Інструкція: з наявних коробок пропонується побудувати будинок, за бажанням прикрасити його і «заселити» різними іграшками.

Техніка «Моє місто»

Мета: вивчення уявлень дитини про будинок, створення правил спільного проживання в соціальній системі.

Матеріали: картонні коробки, скотч, фломастери, олівці, клей, ножиці, природні матеріали, шматки тканини, іграшки та ін.

У роботі беруть участь всі члени сім'ї. З наявних коробок кожному пропонується побудувати свій будинок, за бажанням прикрасити його. З одержаних будинків створити місто, дати йому назву. Спільно скласти правила щасливого проживання для його жителів.

Техніка «Гніздо»

Мета: формування позитивних зв'язків в системі сімейних відносин.

Матеріали: макет гнізда, пластикове іграшкове яйце, мініатюрні фігурки птахів, шишки, гілочки, сухе листя, трава, мох та ін.

Інструкція: прикрасити гніздо і заселити його жителями. Скласти історію про мешканців гнізда.

Техніка «Сімейна віньєтка»

Мета: визначення місця в сімейній системі, зміцнення сімейних відносин, включення в спільну соціально-психологічну діяльність.

Матеріали: фотографії дитини, всіх членів сім'ї, папір, художні матеріали, клей, ножиці, листівки або кольорові картинки.

Інструкція: всі члени сім'ї працюють на одному аркуші паперу. Визначити місце своєї фотографії на аркуші паперу, створити для неї рамку, прикрасити її, залишити побажання або інші позитивні написи біля фотографій інших членів сім'ї.

Техніка «Герб моєї родини»

Мета: створення сімейної символіки, формування почуття гордості за свою сім'ю, зміцнення сімейних відносин.

Техніка «Сімейний договір»

Мета: створення правил безконфліктного проживання в родині.

Техніка «Сімейні традиції»

Мета: створення нових сімейних традицій.

Інструкція: кожен член сім'ї записує сімейні традиції, які існують або існували в їхній родині. Потім кожен вигадує і записує нові традиції, які він хотів би створити в своїй родині. З усіх варіантів спільно вибирають 1 (або кілька) традицію і розробляють детальний план і деталі її реалізації. Домашнє завдання: впровадити цю традицію в сім'ї.

Техніка «Книга життя»

Мета: встановлення хронологічної послідовності подій життя дитини, поступове заповнення «прогалин» шляхом відтворення втраченого і виявлення невідомих фактів, осмислення і переоцінка значущих ситуацій, пошук позитивного ресурсу в долі дитини і сім'ї.

Інструкція: Батьки допомагають дитині, відтворити «лінію життя» в спеціальному альбомі спогадів.

При відновленні біологічних батьків в батьківських правах важливим є організація психолого-педагогічного та медико-соціальної супроводу даних сімей. Варто зауважити фахівцям, які працюють з

конкретним випадком з реінтеграції дитини до біологічних батьків, заповнити на підготовчому етапі, а згодом під час сумісного проживання (після повернення дитини у сім'ю) експрес-форми по оцінці потреб сім'ї (Додаток Г) та експрес-форми оцінки потреб дитини (Додаток Д).

Від рівня готовності біологічної сім'ї до самостійного вирішення своїх життєво важливих проблем визначаються види супроводу сім'ї та тривалість періоду супроводу, але не менше ніж 1 рік.

1. «Моніторинговий супровід» (або «Супровід-підтримка») – складається для біологічних сімей зі сприятливим прогнозом соціальної адаптації, досить готових до самостійного життя. Дана категорія супроводу носить рекомендаційний характер для сім'ї і не вимагає спеціального контролю. В цьому випадку досить призначення тільки фахівця-куратора, який здійснює підтримку членів біологічної сім'ї. Спільно з батьками здійснюється щомісячний аналіз виконання заходів плану, його коригування. У разі позитивних прогнозів соціальної адаптації сім'ї її відвідування здійснюється 1 раз в три місяці.

2. «Активний супровід» (або «Супровід-патронаж») – складається для біологічних сімей з недостатньо сприятливим прогнозом соціальної адаптації. Цей вид супроводу має на увазі призначення відповідальних фахівців з усіх сфер життєдіяльності сім'ї, а також фахівця-куратора, який здійснює підтримку сім'ї в цілому. Обов'язково здійснюються поточні та контрольні відвідування сім'ї, що дозволяє виявляти виникнення кризових ситуацій і можливості їх ефективно вирішувати, захищаючи інтереси дитини. Спільно з батьками один раз в 2 тижні здійснюється аналіз виконання заходів плану, його коригування. В випадку позитивних прогнозів соціальної адаптації сім'ї складається щомісячний аналіз виконання заходів.

3. «Кризовий» (або «Супровід-SOS») – складається для біологічної сім'ї з несприятливим прогнозом соціальної адаптації, батьки, які не зовсім готові до самостійного вирішення своїх життєво важливих проблем. Дана категорія супроводу передбачає постійний контроль над усіма сферами життєдіяльності сім'ї та організацію необхідної підтримки в кризових ситуаціях. Вимагає призначення наставників, постійного контролю з боку фахівців служби. Додатково потрібно складання плану забезпечення безпеки дитини, який включає визначення факторів, загрозливих його безпеки. Діагностика умов проживання дитини в сім'ї проводиться не менше двох разів на місяць. Необхідне залучення для роботи з сім'єю необхідних фахівців. Аналіз виконання заходів плану з даною категорією сімей здійснюється щотижня. У разі позитивного прогнозу соціальної адаптації сім'ї – 1 раз в 2 тижні.

Критеріями оцінки здатності батьків виконувати батьківські функції будуть виступати:

основний догляд (задоволення базових потреб дитини – в їжі,

житлі, чистоті, забезпечення одягом, гігієну, надання медичної та стоматологічної допомоги);

✚ забезпечення безпеки дитини (загроза нанесення дитині шкоди, відсутність доступу до небезпечних предметів в побуті, неминучість жорстокого поводження);

✚ емоційне тепло (як батьки виявляють свою прихильність, чи є необхідний контакт, комфорт, розташування; повагу уподобань дитини до інших людей, надання контактів з ними);

✚ забезпечення пізнавального інтересу та інтелектуального розвитку дитини (забезпечення його доступу до ігор, гуртків, спорту, додаткового навчання);

✚ керівництво поведінкою і встановлення меж в поведінці дитини;

✚ забезпечення стабільності (стабільність відносин, підтримка контактів із значущими людьми).

Таблиця 2.4.3

**Заходи психолого-педагогічного супроводу біологічної сім'ї
після возз'єднання з дитиною**

№	Зміст діяльності	Використані засоби	Відповідальні	Критерії результативності
1. Просктування та реалізація				
Програми з супроводу біологічної сім'ї з сприятливим прогнозом соціальної адаптації.				
1.1.	Робота з запитам батьків	Консультації: -медичне; -правове; -соціальне; -корекційно-розвиваюче; -психологічне; -педагогічне	Вузькі фахівці	Журнал обліку індивідуальних консультацій і бесід з біологічними батьками
1.2.	Робота по зміцненню позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків	Дні відкритих дверей, тренінги, культурно масові заходи.	соціальний педагог, педагог-психолог	Книги відгуків. Відгуки про проведені заходи. Анкети-опитувальники.
1.3.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічної сім'ї з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність функціонування біологічної сім'ї. (Організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю)	Анкетування.	соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета «Форма соціально-психологічної оцінки» Анкета по адаптації дитини до біологічної сім'ї
2. Просктування і реалізація				
Програми по супроводу біологічної сім'ї з недостатньо сприятливим прогнозом соціальної адаптації.				
2.1.	Виявлення кризових ситуацій і організація необхідної допомоги	Відвідування сім'ї, взаємодія з освітніми установами	фахівець-куратор	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
2.2.	Забезпечення контролю за дотриманням прав та інтересів дитини в біологічній сім'ї.	Інспектування, позапланова перевірка.	Соціальний педагог, педагог-психолог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
2.3.	Робота за результатами інспектування, позапланової перевірки.	План заходів щодо реалізації рекомендацій фахівців.	Педагог-куратор, батьки	Службова записка

2.4.	Робота по зміцненню позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків (допомога в організації дозвілля: участь біологічної сім'ї в реалізації освітнього плану роботи установи в навчальний та канікулярний час).	Тренінги, культурно масові заходи.	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкети-опитувальники.
2.5.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічною сім'єю з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність біологічної сім'ї. (Організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю).	Анкетування.	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета «Форма соціально-психологічної оцінки». Анкета по адаптації дитини в кровної сім'ї
3. Проєктування і реалізація				
Програми по супроводу кровної сім'ї з несприятливим прогнозом соціальної адаптації				
3.1.	Організація діяльності з супроводу кровної сім'ї	Розробка норм взаємодії всіх зацікавлених служб та організацій (школа, дитячий сад, центр з працевлаштування, управління по соціальному захисту населення, центр по супроводу та допомоги сім'ї, медичні установи, поліція і т.п.)	Соціальний педагог, педагог-психолог, фахівці зацікавлених служб.	Норми взаємодії всіх зацікавлених служб та організацій.
3.2.	Виявлення кризових ситуацій і організація необхідної допомоги	Відвідування сім'ї, взаємодія з освітніми установами	Соціальний педагог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
3.3.	Забезпечення контролю за дотриманням прав та інтересів дитини у біологічній сім'ї.	Інспектування, позапланова перевірка.	Соціальний педагог, педагог-психолог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
3.4.	Робота за результатами інспектування, позапланової перевірки.	План заходів щодо реалізації рекомендацій фахівців.	Соціальний педагог, батьки	Службова записка
3.5.	Робота по зміцненню позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків (допомога в організації дозвілля: участь біологічної сім'ї в реалізації освітнього плану роботи установи в навчальний канікулярний час)	Дні відкритих дверей, тренінги, культурно масові заходи.	Соціальний педагог, педагог-психолог	Книги відгуків. Відгуки про проведені заходи. Анкети-опитувальники.
3.6.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічної сім'ї з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність біологічної сім'ї (організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю).	Анкетування.	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета «Форма соціально-психологічної оцінки». Анкета по адаптації дитини в кровної сім'ї

Таким чином, для відновлення батьків у батьківських правах і повернення дитини на виховання в рідну сім'ю необхідний комплекс заходів, що сприяє відновленню виховного потенціалу біологічної сім'ї,

мотивація батьків на зміну способу життя і усвідомлення цінності дитячо-батьківських відносин, усунення виниклих проблем сім'ї, а саме:

- сприяння в працевлаштуванні батьків;
- лікування від алкогольної залежності;
- консультативна допомога по соціальним, соціально-правовим, соціально-педагогічним, соціально-медичним, соціально-психологічним питанням;
- зміна способу життя біологічних батьків.

Література до розділу 2

1. Андреева А. А. Арт-терапия в работе с эмоциональной сферой младших школьников / А. А. Андреева // Педагогическое мастерство: материалы VI международ. науч. конференции (г. Москва, июнь 2015 г.). – М. : Буки-Веди, 2015. – С. 87–89.
2. Бебчук М. А., Рихмаер Е. А. Практическая психодиагностика семьи: методическое пособие с приложениями / М. А. Бебчук, Е. А. Рихмаер. – М. : ИД «Бионика», 2012. – 123 с.
3. Большая книга про вас и вашего ребенка / Л. Петрановская. – М. : Изд-во АСТ, 2017. – 432 с.
4. Брієр Дж. Основи травмофокусованої психотерапії / Джон Брієр, Кетрін Скотт, – Львів : Свічадо, 2015. – 448 с.
5. БФ «Дети наши» – разделе «О фонде», подраздел «Наши материалы». [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://detinashi.ru/material>.
6. Владимирова Н. В., Спаньярд Х. «Шаг за шагом. Индивидуальное консультирование выпускников детских домов и школ-интернатов» / Н. В. Владимирова, Х. Спаньярд. – М. : Генезис, 2007. – 176 с.
7. Войцях Т. В. Інноваційні методики діагностичної роботи з сім'єю: [спецкурс] / Т. В. Войцях. – Черкаси : ОПОПП, 2012. – 68 с.
8. Кек Г., Купеки Р. Воспитание ребенка-сироты, пережившего душевную травму / Г. Кек, Р. Купеки. – М. : Ольга Митирева, 2012. – 288 с.
9. Комінко С., Г. Кучер Кращі методи психодіагностики / С. Комінко, Г. Кучер. – Тернопіль : Карт-бланш, 2005. – С. 328–339.
10. Методика работы с детьми «группы риска»: 2-е изд., доп. / Т. И. Шульга, В. Слот, Х. Спаньярд. – М. : Изд-во УРАО, 2001. – 128 с.
11. Методика Філонова. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://metodfil.blogspot.com/>

12. Орехова О. А. Цветовая диагностика эмоций ребенка / О. А. Орехова. – СПб. : Речь, 2002. – 112 с.
13. Пичугина М., Панюшева Т. Создание «Книги жизни» приемного ребенка (или ребенка-сироты) / М. Пичугина, Т. Панюшева. – М. : Волонтеры в помощь детям-сиротам, 2014. – 24 с.
14. Приемная семья. Психологическое сопровождение и тренинги / С. Н. Гринберг, Е. В. Савельева, Н. В. Вараева, М. Ю. Лобанова. – СПб. : Речь, 2007. – 352 с.
15. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Психология сиротства. – 2-е изд. / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – СПб. : Питер, 2005. – 216 с.
16. Проективная методика «Три дерева». [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://testoteka.narod.ru/pm/1/08.html>
17. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – СПб. : Речь, 2006. – 360 с.
18. Психотерапія з дітьми та підлітками, які пережили травму та втрату / Джудіт Коен, Антоні Маннаріно, Естер Деблінджер. – Львів : Свічадо, 2016. – 264 с.
19. Работа с кровной семьей воспитанников учреждений для детей-сирот и профилактика социального сиротства. Опыт Благотворительного фонда «Дети наши» и специалистов Смоленской области: сборник статей / под ред. А. С. Омельченко. – М. ; Смоленск : БФ «Дети наши», 2016. – 316 с.
20. Работа с кровной семьей воспитанников учреждений для детей-сирот и профилактика социального сиротства. Опыт Смоленской области / под ред. Д. А. Зевинной, А. С. Омельченко. – М. ; Смоленск : БФ «Дети наши», 2018. – 202 с.
21. Райкус Джудіт С., Хьюз Рональд. Соціально-психологічна допомога сім'ям та дітям груп ризику: практичний посібник: У 4 т. Т. 1. / Райкус Джудіт С., Хьюз Рональд. Концептуальні основи соціальної роботи з дітьми. – К. : «Феникс», 2011. – 284 с.
22. Рындина Е. Н. Педагогические условия возвращения воспитанника детского дома в кровную семью: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01. / Е. Н. Рындина. – М., 2007. – 173 с.
23. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч.І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1513689511.pdf>
24. Схема стадії соціального розвитку контактної взаємодії (за Л. Б. Філоновим). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.studfiles.ru/preview/5412724/>

25. Ферс Г. М. Тайный мир рисунка: исцеление через искусство / Г. М. Ферс; пер. с англ. С. Шувалов. – СПб. : Дементра, 2003. – 176 с.
26. Штаабс Г. фон. Сценотест: вклад в исследование бессознательной проблематики и структуры характера в области психодиагностики и терапии / Гердхильд фон Штаабс; пер. Т. А. Степанова, Н. Н. Щербаков; под ред. Б. И. Хасана. – Красноярск, 2012. – 148 с.
27. Эльячефф К. Затаенная боль. Дневник психоаналитика / К. Эльячефф. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2011. – 210 с.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ

3.1. Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія у процесі реінтеграції

Процес входження України в Європейський Союз передбачає імплементацію європейських стандартів і підходів до забезпечення прав всіх дітей. Пріоритетністю яких є: створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини; забезпечення рівних можливостей для всіх дітей; захист дітей від насильства; урахування найкращих інтересів та думки дитини при прийнятті рішень; зміцнення інституту сім'ї та формування відповідального батьківства; створення системи правосуддя, дружнього для дитини; створення безпечного інформаційного простору; забезпечення прав дітей у ситуації воєнних дій чи збройного конфлікту; створення системи повноцінного виховання дітей в сімейному середовищі шляхом посилення відповідальності батьків, інших законних представників, а також кожної територіальної громади; деінституалізація догляду дітей; забезпечення безпеки та благополуччя кожної дитини.

Процес деінституалізації, який розпочався із затвердженням 9 серпня 2017 року урядом Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки [12], неодмінно пов'язаний з процесом реінтеграції дітей. Спираючись на правові норми законодавства України та захищаючи права дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування на сімейне виховання, існує можливість впроваджувати процес реінтеграції у трьох напрямках: повернення в сім'ю біологічних родичів, повернення в сімейне оточення (сімейні форми виховання) та повернення в суспільство з повною адаптацією до самостійного життя. Реалізація усіх напрямів діяльності щодо реінтеграції дитини до сім'ї на практиці можлива за умови розвитку механізмів міжвідомчої, міждисциплінарної взаємодії та соціального партнерства.

Міжвідомча взаємодія та співпраця в інтересах дитини – це співпраця різних відомств та організацій, яка забезпечує узгодженість інтересів і можливостей кожної із сторін задля забезпечення прав та потреб дитини. Міжвідомча взаємодія забезпечує необхідні умови для стійкого функціонування системи допомоги як соціальної системи: комплексність, якість, своєчасність та варіативність послуг.

Міжвідомча взаємодія здійснюється на основі міжвідомчих угод про співпрацю при наданні соціальних послуг та соціальному супроводі, що

укладаються між уповноваженим органом і учасниками міжвідомчої взаємодії. Така взаємодія у процесі реінтеграції дитини в сім'ю або наближених форм до сімейного виховання здійснюється шляхом виконання спільних дій (консультування, проведення перевірок та інших заходів), спрямованих на надання сім'ям, які потребують соціальних послуг та соціального супроводу.

Міжвідомча взаємодія здійснюється на наступних ступенях:

 рівень фахівців – взаємодія між фахівцями різних професій, що працюють в установах різної відомчої підпорядкованості (вихователь дитячого садка, вихователь інтернатного закладу, вчитель, шкільний соціальний педагог, педагог-організатор підлітково-молодіжного клубу, керівник гуртка, фахівець з питань опіки та піклування, лікар дитячої поліклініки, психолог жіночої консультації, дільничний поліцейський і та інші);

 рівень організацій – взаємодія між собою державних установ, різної відомчої підпорядкованості та недержавних організацій (центр соціальної допомоги сім'ї та дітям, центр реабілітації інвалідів та дітей інвалідів, школа, дитячий дошкільний заклад, школа-інтернат, палац творчості, дитяча поліклініка, жіноча консультація, наркологічний диспансер, центр медичної профілактики, підлітково-молодіжний клуб, коледж, Центр зайнятості населення, благодійний фонд, громадська організація і та інші).

У взаємовідносинах між фахівцями різних організацій ключову роль, відіграють партнерські і професійні зв'язки. Успішна спільна діяльність, досягнуте порозуміння реалізується в розвитку подальшої співпраці і може переростати в партнерство і командну роботу, тобто включення фахівців з інших організацій і відомств до складу міждисциплінарної команди.

Процес визначення взаємозв'язків і зон відповідальності суб'єктів взаємодії, особливо у процесі реінтеграції – це складне завдання і залежить від багатьох факторів, серед яких наявність ресурсів, компетентність і стиль управління керівника, зміст і обсяг поставлених завдань, рівень професійної культури і підготовленості співробітників.

Для налагодження ефективної взаємодії фахівців міждисциплінарної команди на міжвідомчій основі при наданні допомоги сім'ям у процесі реінтеграції дитини необхідно враховувати кілька аспектів:

- визначення «поля» для взаємодії (конкретна сім'я, дитина, певна категорія сімей, певна територія і т.п.);
- розуміння суб'єктами міжвідомчої взаємодії необхідності та взаємної вигоди від налагодження взаємодії для вирішення проблем і надання допомоги сім'ї;

- визначення і єдине розуміння усіма суб'єктами у процесі реінтеграції дитини кінцевих цілей їх взаємодії;
- спільне планування, визначення внеску кожного суб'єкта міжвідомчої взаємодії, поділ діяльності та відповідальності між ними;
- визначення функціональних обов'язків, повноважень та чітке їх розмежування для кожного із суб'єктів взаємодії;
- визначення відповідальних за організацію міжвідомчої взаємодії;
- знання суб'єктами міжвідомчої взаємодії функціональних обов'язків і повноважень інших суб'єктів взаємодії;
- чітко визначений порядок, прописаний у процедурі здійснення взаємодії, при необхідності закріплений в спільних документах (договорах, нормативних актах і т.п.);
- визначення меж відповідальності за ефективність процесу міжвідомчої взаємодії кожного суб'єкта спільної діяльності;
- організація каналів взаємного інформування суб'єктами один одного про процес і результати спільної діяльності.

Модель міжвідомчої взаємодії, яка надає послуги в питаннях допомоги, підтримки та супроводу дитини та сім'ї у процесі реінтеграції, включає в себе тісну співпрацю державних організацій, організацій системи охорони здоров'я, соціального захисту населення, освіти, недержавних організацій та установ, яка будується на таких принципах:

❖ **принцип соціального партнерства** – плідна співпраця, взаємодія установ державного, громадського сектору та кооперація зусиль усіх учасників процесу реінтеграції, включаючи батьків, фахівців різних профілів державних та недержавних інституцій;

❖ **принцип інтегрованості** – міжвідомча відповідальність відповідно до секторів у питаннях реінтеграції та наданні послуг. Такий підхід означає, що питання повернення дитини в біологічну сім'ю або до альтернативних, наближених до сімейних, форм влаштування дитини, не розглядається виключно як відповідальність однієї структурної одиниці або окремого департаменту, тобто всі суб'єкти взаємодії задіяні в процесі і реалізації інтеграції/реінтеграції.

❖ **принцип безперервності і поступовості**, який забезпечує необхідну ступінь участі організацій та їх спеціалістів на різних етапах соціальної підтримки членів сім'ї в процесі реінтеграції;

❖ **принцип ієрархічності**, який припускає, що система партнерства і взаємодії повинна функціонувати на різних рівнях підпорядкованих організаційним, методичним вимогам. Дотримання даного принципу забезпечує ефективне управління системою;

❖ **принцип відкритості** – передбачає обмін досвідом між суб'єктами взаємодії як внутрішні, так і зовнішні моделі взаємодії;

❖ **принцип мобільності**, який дозволяє організувати, забезпечити необхідними ресурсами соціальної підтримки членів сім'ї у процесі реінтеграції в мінімальні часовий проміжок та максимально наближені до місця проживання сім'ї.

Виділяють декілька **рівнів** взаємодії: суб'єктивний рівень до якого входять такі суб'єкти взаємодії, як державні організації й установи, соціальні інституції органів місцевого самоврядування, бізнесу та громадських організацій; процесуальний рівень – це сама взаємодія цих суб'єктів. Виокремлюють вертикальний (національний, обласний, районний) і горизонтальний (взаємодія всередині секторів – державного, комерційного, неурядового) рівні [15].

Результативність процесу міжвідомчої взаємодії залежить від наступних умов:

1. Організаційні умови: визначення спільної проблеми
➡ орієнтація на вирішення проблеми ➡ спільне планування ➡ створення і функціонування єдиного інформаційного простору ➡ зворотній зв'язок ➡ спільне прогнозування проміжних та остаточних результатів ➡ моніторинг спільної діяльності.

2. Нормативні умови: законодавство, угоди про співпрацю.

3. Методичні умови.

4. Соціально-педагогічні умови: систематичні контакти, спільна робота на всіх етапах взаємодії, високий рівень професійної компетентності представників усіх суб'єктів взаємодії.

Організація міжвідомчої взаємодії у сучасних умовах розвитку та вдосконалення соціальних послуг сім'ям, особливо у процесі реінтеграції, повинна стати тим механізмом, який сприяє досягненню високих показників у сфері надання соціальних послуг. Вибудована система міжвідомчої взаємодії дозволяє подолати відомчу обмеженість, дає можливість виключити управлінське дублювання, передбачає створення ефективних технологій роботи на основі єдиного бачення проблеми та шляхів взаємодії щодо досягнення результату [9].

У соціальній роботі існують три основні моделі командної роботи з випадком: мультидисциплінарна, міждисциплінарна і трансдисциплінарна. В основі кожної лежить командний підхід до координації послуг, що підсилює ефективність цієї технології. Найбільш традиційна модель – **мультидисциплінарна команда**. Вона являє собою групу незалежних експертів з різних дисциплінарних областей, де кожен фахівець має свій окремий план роботи і виконує конкретні завдання. На регулярних зустрічах фахівці проводять оцінювання виконаної роботи, визначають пакет послуг, які пропонують конкретному клієнтові. У цій моделі координацію роботи членів команди, представлення нових випадків здійснює соціальний працівник – менеджер ведення випадку.

Організаційним недоліком такої команди є низький рівень координації роботи експертів.

Інноваційним напрямком командної роботи з випадком є **трансдисциплінарний підхід**, в рамках якого здійснюється обмін інформацією, професійними знаннями і навичками між представниками різних дисциплін. Він передбачає формування у експертів-членів команди професійного універсализму, який уможлиблює їх взаємозамінність. Це дозволяє клієнтові не зустрічатися з безліччю експертів, а постійно взаємодіяти з однією людиною, якого команда виділяє для роботи з випадком.

Актуальність використання **міждисциплінарного підходу** в процесі реінтеграції обумовлена потребою сімей з дітьми в отриманні професійної допомоги з боку фахівців різного профілю для активізації ресурсів сім'ї, стабілізації функціонування сім'ї, гармонізації дитячо-батьківських відносин, успішної інтеграції та соціалізації дітей. Взаємний перетин соціальних, медичних, психологічних, педагогічних і правових проблем, як правило, наявних в сім'ї, у процесі повернення (реінтеграції) і влаштуванні дитини, об'єктивно висуває необхідність застосування міждисциплінарного підходу. Міждисциплінарний підхід сприяє більш глибокому вивченню проблем і ресурсів сім'ї, дозволяє використовувати сукупність засобів і прийомів, методів і методик, що застосовуються в різних професійних областях. Дана технологія передбачає роботу команди фахівців різних професій для комплексного вирішення проблем сім'ї, дозволяє створити ефективні механізми її підтримки, зосереджувати різні види соціальних послуг навколо сім'ї, комплексно вирішувати проблеми, скоротити час реагування на потреби сім'ї та координувати дії різних фахівців, більш гнучко і ефективно використовувати ресурси установи, спеціальні знання і компетентність співробітників установи. Спеціаліст в конкретній предметній області застосовує в роботі з сім'єю сукупність, властивих даній дисципліні методологічних підходів, методів і прийомів, методів і професійний інструментарій, але при цьому допускається використання методів, прийомів, інструментарію, властивих одній предметній області (дисципліни) в іншій, і формується загальна професійна термінологія.

Міждисциплінарна команда характеризується більш високим рівнем узгодженості дій експертів та вважається найбільш перспективною у створенні скоординованого пакету послуг, завдяки інтеграції зусиль всіх спеціалістів. Члени команди на регулярних зустрічах узгоджують головні питання ведення конкретного випадку, а саме: порядок взаємодії, єдиний план втручання, всі етапи ведення випадку, перелік послуг, умови їх надання під час повернення дитини в сім'ю. Метод міждисциплінарного ведення випадку являє собою сучасний підхід до соціальної роботи. Це

дозволяє уникнути дублювання послуг, хаотичності в їх наданні [9]. Важливий принцип функціонування моделі – врахування думки клієнта під час планування і надання йому послуг. Тому клієнт може брати участь у зустрічах міждисциплінарної команди як партнер. Головна роль менеджера випадку – координація роботи команди, а також представлення інтересів клієнта перед командою, захист його прав. Застосування технології міждисциплінарного ведення випадку дозволяє створювати ефективні механізми захисту дітей.

Таким чином, відмінними рисами міждисциплінарного ведення випадку є:

- 1) пріоритет інтересів і потреб клієнта над інтересами фахівця;
- 2) активне мотивування клієнта на зміни поведінки і формування запиту на отримання допомоги;
- 3) комплексний підхід до випадку, коли всі проблеми і потреби клієнта розглядаються виходячи з його поточного стану і особливостей соціального оточення;
- 4) координація роботи та співпраця різних органів, установ, організацій та фахівців, тобто міжвідомчий підхід до ведення випадку.

Принципи міждисциплінарного ведення випадку:

- 1) професіоналізм і висока кваліфікація членів міждисциплінарної команди;
- 2) пріоритет інтересів клієнта і добровільність отримання послуг;
- 3) активну участь клієнта в міждисциплінарному веденні випадку і розвиток власного потенціалу клієнта;
- 4) ефективний обмін інформацією щодо ведення випадку;
- 5) конфіденційність інформації про клієнта;
- 6) послідовність і спадкоємність в дотриманні етапів надання допомоги;
- 7) індивідуальна відповідальність фахівця за випадок;
- 8) повноцінне використання громадських ресурсів і мінімізація витрат;
- 9) постійна оцінка якості та ефективності міждисциплінарної допомоги;
- 10) оптимізація розподілу навантаження між членами міждисциплінарної команди [16].

Технологія міждисциплінарної взаємодії при здійсненні соціального обслуговування і соціального супроводу у процесі реінтеграції дитини до сім'ї або форм наближених до сімейного середовища передбачає такі складові (Рис. 3.1.1): міждисциплінарна команда фахівців; професійне поле діяльності фахівців міждисциплінарної команди; командне планування узгоджених дій фахівців і сім'ї; координація; робочі зустрічі міждисциплінарної команди фахівців, постійний обмін інформацією; ресурсний підхід; оцінка результатів; участь членів сім'ї у плануванні та оцінці результатів.

Рис. 3.1.1. Складові міждисциплінарного підходу

Міждисциплінарна команда фахівців різних професій (предметних областей)

Міждисциплінарна команда об'єднує фахівців, залучених до процесу повернення дитини в сім'ю, і функціонує на базі закладу соціального обслуговування.

Етапи створення міждисциплінарної команди по веденню випадку

Міждисциплінарна команда може складатися з фахівців різних спеціальностей або предметних областей (фахівець по роботі з сім'єю, фахівець із соціальної роботи, соціальний педагог, психолог, юрисконсульт, вихователь, педагог додаткової освіти, лікар та інші), що працюють в установі соціального обслуговування в одному або декількох різних відділеннях, а також із залученням фахівців інших установ. Міждисциплінарна команда може мати постійний склад фахівців (2-3 і більше фахівців), а також залучати деяких фахівців на тимчасовій основі. Склад міждисциплінарної команди визначається відповідно до потреб кожного члена сім'ї, який є одержувачем соціальних послуг та сім'ї в цілому, виявленими в результаті соціальної діагностики. Склад міждисциплінарної команди, створеної для роботи з конкретною сім'єю у процесі реінтеграції дитини в сім'ю, затверджується на консилиумі або керівником установи. В процесі соціального супроводу процесу реінтеграції дитини до сім'ї, склад міждисциплінарної команди може змінюватися. Діяльність фахівців міждисциплінарної команди вимагає координації, тому призначається координатор міждисциплінарної команди. Обов'язки координатора покладаються на одного з членів міждисциплінарної команди, як правило це менеджер з ведення випадку конкретної сім'ї під час повернення дитини до сімейного середовища або до форм, наближених до сімейного виховання.

У міждисциплінарну команду можуть бути залучені фахівці різних спеціальностей, що працюють в інших органах або в організаціях на міжвідомчій основі, також можуть бути залучені консультанти з числа «рівних», добровольці, представники громадських і релігійних організацій.

Переваги об'єднання фахівців в міждисциплінарну команду під час реінтеграційного процесу в тому, що воно дозволяє:

- здійснити професійну і особистісну підтримку фахівцями один одного;
- застосовувати єдиний методологічний підхід в роботі з сім'єю, у процесі повернення дитини з інституційних форм догляду до сімейного середовища;
- забезпечити взаємодоповнюваність професійних позицій, знань фахівців в роботі з сім'єю, їх безпосереднє співробітництво на різних етапах соціального супроводу;
- застосовувати єдину професійну мову;
- користуватися достовірною інформацією, яка подається фахівцями один одному, про зміни у роботі з конкретним випадком щодо повернення дитини у сім'ю;
- сприяти формуванню у членів сім'ї активності, вмотивованості в формуванні запиту на надання допомоги;

- організовувати і координувати дії фахівців в поточних робочих, проблемних і критичних ситуаціях;
- залучати додаткові методичні, матеріальні та інші ресурси;
- обмінюватися досвідом.

Негативними сторонами в організації міждисциплінарної команди є наступні аспекти:

- ✓ вироблення узгоджених рішень забирає чимало часу, дискусії та обговорення можуть призвести до розбіжностей серед фахівців або до затримки у прийнятті рішень;
- ✓ труднощі в розмежуванні управлінських повноважень і відповідальності між установами, включеними у командну взаємодію, та координатором міждисциплінарної команди, оскільки взаємозв'язок між фахівцями шикується на горизонтальному рівні.

Професійне поле діяльності фахівців міждисциплінарної команди

Робота міждисциплінарної команди фахівців передбачає вироблення загальної професійної мови, об'єднання (інтеграцію) знань, методологічних підходів, методів і методик з різних предметних областей в цілісну систему, створення загального комунікативного простору і постійного взаємообміну інформацією [10]. Об'єктом діяльності фахівців і повноправним суб'єктом взаємодії у процесі реінтеграції дитини є сім'я, в роботі з якою застосовуються системний та комплексний підходи. Системний підхід розглядає сім'ю як самостійну соціальну систему, одночасно яка є частиною більш широких систем: найближчого оточення, громади, суспільства в цілому. Системний підхід до вирішення проблем сім'ї виходить з фізичного, психічного стану, соціального стану і особливостей соціального оточення членів сім'ї. Системний підхід і комплексність передбачають вивчення і всебічний аналіз медичних, психологічних, соціальних, економічних, правових та інших аспектів життєвої ситуації сім'ї в сукупності, що дає можливість вибудовувати найбільш повну картину становища сім'ї і вирішення всього комплексу проблем сім'ї на основі застосування різноманітних методів і технологій, спрямованих, насамперед, на сприяння успішному сімейному функціонуванню.

Міждисциплінарна взаємодія, кооперація фахівців-представників різних предметних областей допомагає розширити кордони предметної області та сформувати загальне професійне предметне поле.

Важливою характеристикою висококваліфікованого фахівця стає гнучкість і здатність в нестандартних ситуаціях конструктивно виходити за вузькі рамки певної дисципліни та вступати в міждисциплінарну взаємодію. Для сімей відкривається можливість отримувати різні види соціальних послуг (соціально-побутові, соціально-медичні, соціально-

психологічні, соціально-педагогічні, соціально-трудові, соціально-правові та послуги з метою підвищення комунікативного та батьківського потенціалу) в організації, що є постачальником соціальних послуг, а також допомогу, що не відноситься до соціальних послуг, в рамках соціального супроводу шляхом залучення організацій, що надають таку допомогу, на основі міжвідомчої взаємодії.

Командне планування узгоджених дій фахівців і сім'ї

Фахівці, включені до складу міждисциплінарної команди для надання допомоги конкретній сім'ї у процесі інтеграції/реінтеграції, здійснюють спільне планування і узгодження своїх дій. Планування – це процес встановлення або уточнення цілей і завдань, термінів і послідовності реалізації дій, розподілу відповідальності між усіма членами міждисциплінарної команди і членами сім'ї, відбір показників, що характеризують ступінь досягнення поставлених цілей і завдань. Підсумком планування є індивідуальний план соціального супроводу сім'ї, що включає план кожного фахівця міждисциплінарної команди і узгодження його з членами сім'ї.

В ході діагностики виділяється проблемне поле сім'ї. Відповідно до виділених проблем здійснюється планування діяльності і послуг, за допомогою яких вирішуються поставлені завдання, призначається відповідальний за рішення кожної задачі і орієнтовні терміни. План може бути оформлений у вигляді таблиці.

Проблеми	Задачі/ заплановані дії	Види робіт/ послуги	Відповідальний/ термін реалізації дій	Результат/ динаміка

Участь сім'ї в обговоренні плану і досягнутих результатів. Побудова довірливих відносин між фахівцем і членами сім'ї

Для того щоб будь-яка людина була готова прийняти допомогу, необхідні деякі важливі умови. Серед них – співчуття, тепле ставлення і повага фахівця до кожного члена сім'ї. Тільки тоді, коли всі ці фактори присутні, можливо встановлення безпечних взаємин, таких, при яких люди відчувають себе емоційно захищеними. Фахівцю необхідно створити для членів сім'ї емоційно-комфортний простір спілкування і взаємодії, збудувати довірливі відносини. Ефективному наданню допомоги у процесі реінтеграції сприятиме особиста участь членів сім'ї у обговоренні плану соціального супроводу та досягнутих результатів. Участь в складанні індивідуальних програм є правом будь-якого одержувача соціальних послуг, закріпленому законодавчо. Основа і фундамент роботи з сім'єю є залучення членів сім'ї до процесу досягнення намічених цілей і їх активізації.

Метод активізації – **емпаурмента** (від англ. Empowerment – розширення можливостей) спрямований на створення умов з метою

розвитку незалежності членів сім'ї і здатності до управління своїм життям. Процес активізації спрямований на те, щоб сім'я могла оцінювати себе незалежно від думки оточуючих, підвищити самооцінку і самостійно вирішувати виникаючі у неї проблеми для чого необхідна активна участь членів сім'ї у процесі соціального супроводу, поділ відповідальності за результат між членами сім'ї і фахівцем [13].

Ресурсний підхід

Ресурсний підхід дозволяє оцінити власні можливості і резерви сім'ї, наявний позитивний потенціал, ті сильні сторони, якими володіє кожна людина або сім'я. Основу життєдіяльності сім'ї становлять власні ресурси і саморегуляція. Сім'я, успішно реалізує свої основні функції, що володіє достатніми ресурсами, щоб самостійно вирішувати свої проблеми, є основою розвитку сучасного суспільства. У той же час благополуччя сім'ї може і повинно бути підтримано за допомогою використання зовнішніх ресурсів всіх рівнів. Комплексна оцінка ресурсів (матеріальних, психологічних, духовних, фізичного здоров'я тощо) сім'ї у процесі повернення дітей у сім'ю дозволяє в ході соціального супроводу заповнити дефіцит ресурсів і зміцнити її ресурсний потенціал.

Координація

Координація – це виконання відповідальним фахівцем (координатором/менеджером) стандартних управлінських функцій: визначення цілей і планування; організація виконання, координація і стимулювання діяльності виконавців; облік і контроль виконання.

Координація здійснюється в двох напрямках:

- координація послуг, які надаються сім'ї;
- координація діяльності міждисциплінарної команди.

Координацію здійснює фахівець, відповідальний за весь процес соціального супроводу та діяльність міждисциплінарної команди фахівців. Як правило, обов'язки координатора виконує фахівець із соціальної роботи або фахівець по роботі з сім'єю, але можуть бути призначені і інші фахівці (психолог, керівник підрозділу, соціальний педагог). Відповідальний фахівець закріплюється за кожною сім'єю і призначається на консилиумі або керівником підрозділу. Координатор – фахівець, що організує процес соціального супроводу сім'ї, що створює спеціальні умови для адаптації, реабілітації та соціалізації, реінтеграції дитини і членів його сім'ї, який регулює діяльність всієї міждисциплінарної команди в даному напрямку.

Спеціаліст – координатор міждисциплінарної команди повинен:

- ✓ здійснювати роботу з розширення доступності й підвищення якості наданої допомоги членам сім'ї;
- ✓ бути поінформованим про доступність і кількість ресурсів, необхідних для надання допомоги родині;

✓ мати високу обізнаність про методи, прийоми, інструментарій, що застосовуються фахівцями різних предметних областей; вміти акумулювати і аналізувати наявну інформацію;

✓ нести відповідальність за всі дії всіх фахівців, що входять в міждисциплінарну команду із соціального супроводу конкретної сім'ї у процесі реінтеграції дитини;

✓ не нав'язувати свою точку зору авторитарним способом;

✓ знаходити шляхи оптимізації спільної роботи фахівців і членів сім'ї;

✓ мати розумне робоче навантаження, яке б дозволяло йому ефективно планувати і здійснювати допомогу сім'ї.

В *обов'язки координатора по координації послуг*, що надаються сім'ї у процесі реінтеграції, входить:

➤ проведення соціальної діагностики, вивчення потреб членів сім'ї в різних видах допомоги під час реінтеграційних заходів;

➤ підготовка індивідуального плану соціального супроводу та його узгодження з членами сім'ї і всіма фахівцями міждисциплінарної команди;

➤ мотивування членів сім'ї на формування запиту і отримання послуг у фахівців міждисциплінарної команди та інших фахівців;

➤ забезпечення взаємодії членів сім'ї і фахівців міждисциплінарної команди;

➤ надання допомоги членам сім'ї в послідовному виконанні індивідуального плану соціального супроводу;

➤ направлення членів сім'ї, або надання посередницьких послуг членам сім'ї в інші організації при наявності такої потреби;

➤ інтеграція послуг різних організацій і служб;

➤ обговорення і аналіз з членами сім'ї результатів від отриманих послуг, отримання зворотного зв'язку від членів сім'ї.

В *обов'язки координатора по координації діяльності* міждисциплінарної команди входить:

➤ підготовка висновку за результатами соціальної діагностики та винесення його на обговорення міждисциплінарної команди фахівців;

➤ узгодження індивідуального плану соціального супроводу між усіма фахівцями міждисциплінарної команди;

➤ розподіл повноважень і відповідальності між членами міждисциплінарної команди;

➤ визначення періодичності розгляду ситуації сім'ї на робочих зустрічах міждисциплінарної команди фахівців;

➤ забезпечення взаємодії фахівців між собою;

- подання інформації членам міждисциплінарної команди для оцінки проміжних результатів соціального супроводу процесу реінтеграції;
- оцінка ефективності виконання індивідуального плану соціального супроводу, контроль за дотриманням його термінів;
- ведення документації.

У разі необхідності, координатор повинен сприяти зміні фахівців, які входять в міждисциплінарну команду.

Колективне обговорення: регулярні робочі зустрічі міждисциплінарної команди фахівців

Регулярні обов'язкові робочі зустрічі міждисциплінарної команди (або консиліуми) для обговорення питань щодо постановки цілей і завдань соціального супроводу повернення або влаштування дитини до сімейного середовища, загальні для всіх фахівців, що входять в міждисциплінарну команду, і членів сім'ї. Фахівці, зацікавлені у вирішенні проблем сім'ї, разом обговорюють проблеми сім'ї з точки зору різних предметних областей, обмінюються думками, що дозволяє більш чітко і об'єктивно сформулювати проблеми, а потім знайти шляхи їх вирішення. Обговорення дозволяє в досить короткі терміни узгодити спільні цілі різних фахівців в роботі з сім'єю, виробити основні напрямки діяльності і розподілити відповідальність між собою. На робочій зустрічі міждисциплінарної команди всі рішення приймаються колективно і, відповідно, відповідальність за них розподіляється між усіма членами команди.

На робочу зустріч міждисциплінарної команди можуть запрошуватися особи, зацікавлені в поліпшенні становища сім'ї (фахівці інших організацій і відомств).

На робочій зустрічі міждисциплінарної команди:

- ❖ заслуховуються висновки фахівців, які приймають участь у веденні процесу реінтеграції дитини у сім'ю;
- ❖ здійснюється координація діяльності міждисциплінарної команди фахівців;
- ❖ аналізуються результати і ефективність соціального супроводу сім'ї (одержувача соціальних послуг);
- ❖ здійснюється взаємодія на міжвідомчій основі з органами і організаціями, залученими в надання допомоги сім'ї;
- ❖ здійснюється постійний моніторинг (не рідше 1 разу на 3 місяці) і оцінка ситуації в родині, хід виконання плану соціального супроводу.

Розроблені в ході робочої зустрічі міждисциплінарної команди висновки та рекомендації щодо соціального обслуговування сім'ї можуть бути винесені на узгодження консиліуму установи.

Для обговорення результатів соціального супроводу процесу реінтеграції дитини до сім'ї на робочій зустрічі міждисциплінарної команди пропонується наступна структура аналізу:

- опис фактичної ситуації сім'ї на момент завершення запланованих робіт;
- як досягнутий результат вплинув на життя сім'ї (одержувача соціальних послуг);
- порівняння отриманих результатів із запланованими, наскільки досягнуті поставлені цілі і вирішені завдання;
- акцентування успіхів, пояснення причин невдач, які спіткали під час реінтеграційного процесу соціального супроводу (що допомогло досягти результатів та якісних змін в житті членів сім'ї: фахівці установи соціального обслуговування (міждисциплінарна команда); фахівці інших організацій; дії самостійно вжиті членами сім'ї; допомога найближчого оточення членів сім'ї; інші обставини);
- порівняння запланованих і реальних термінів соціального обслуговування;
- підсумкові висновки щодо успішності соціального супроводу в цілому;
- рекомендації родині щодо подальшої роботи.

Оцінка результатів і моніторинг. Оперативна корекція завдань і плану

Найважливішою складовою технології міждисциплінарної взаємодії є оцінка змін в життєвій ситуації сім'ї та оцінка всього процесу соціального супроводу, а також оцінка якості та ефективності. Інструментом оцінки ефективності і якості є моніторинг. Моніторинг – це тривале системне регулярне спостереження (контроль, відстеження) за ходом і характером змін того чи іншого процесу (об'єкта) і аналіз цих змін відповідно до розробленої системи показників. Міждисциплінарна команда визначає і контролює ефективність всього процесу соціального супроводу від початку і до кінця.

Взаємодія фахівців у міждисциплінарній команді

Основною умовою, що забезпечує можливість ефективної діяльності міждисциплінарної команди фахівців, є професійні контакти, засновані на загальному розумінні проблем сім'ї, на колективній відповідальності членів команди за результати дій, на узгодженості дій і взаємодоповненні членів команди за функціями і ролями. Робота в міждисциплінарній команді будується на партнерських взаєминах між фахівцями, які спільно приймають рішення на підставі обговорень. При цьому кожен член міждисциплінарної команди несе відповідальність за свою професійну роботу. Міждисциплінарна команда фахівців налаштована на реалізацію спільної мети, вирішує загальні завдання і пов'язана взаємною

колективною відповідальністю за результат роботи з соціального супроводу сім'ї.

У відповідності зі своєю професійною підготовкою і функціональними обов'язками фахівці міждисциплінарної команди, в рамках своєї компетенції здійснюють діагностичну, аналітичну, консультативну, розвиваючу, корекційну, виховну, навчальну, профілактичну, просвітницьку та інші види діяльності [13; 17].

Робота в міждисциплінарній команді висуває такі вимоги до фахівця, який бере участь в її роботі. Спеціаліст міждисциплінарної команди повинен:

- ✓ мати вищу освіту за відповідною спеціальністю і володіти знаннями, навичками і досвідом, необхідним для комплексного здійснення діяльності щодо соціального супроводу сім'ї у реінтеграційному процесі;

- ✓ мати здатність до командної роботи;

- ✓ використовувати свої професійні вміння в інтересах сім'ї, інтереси членів сім'ї мають пріоритетне значення;

- ✓ залучати членів сім'ї в усі стадії соціального супроводу, активна участь членів сім'ї у вирішенні їхніх власних проблем з урахуванням життєвої ситуації і можливостей;

- ✓ забезпечити дотримання права членів сім'ї на недоторканність особистого життя, а також гарантувати дотримання конфіденційності, коли частина інформації про сім'ю надається іншим фахівцям;

- ✓ здійснювати індивідуальну роботу з членами сім'ї на рівні, який дозволяє надавати їм пряму допомогу, а також координувати її надання;

- ✓ бути ввічливим у поведженні з колегами, демонструвати повагу до них, а також в інтересах сім'ї прагнути до розвитку внутрішньо професійного, внутрішньовідомчого та міжвідомчого співробітництва;

- ✓ нести індивідуальну відповідальність кожного фахівця команди за роботу з сім'єю;

- ✓ брати участь в оцінці якості наданої сім'ї допомоги, а також в оцінці своєї власної діяльності.

Умовами успішної взаємодії всередині міждисциплінарної команди є:

- атмосфера відкритої та конструктивної комунікації між членами міждисциплінарної команди, всі фахівці йдуть на відкритий діалог і співробітництво;

- постійний обмін інформацією, яка швидко і цілеспрямовано передається один одному через спеціально створені канали інформування про процес і результати спільної діяльності;

- врахування думок всіх членів міждисциплінарної команди при прийнятті рішень;

- чітка постановка цілей і завдань, на які спрямована робота з сім'єю всіх фахівців учасників міждисциплінарної команди, єдине розуміння кінцевих цілей, зацікавленість фахівців у їх досягненні;
- чіткий розподіл обов'язків, визначення вкладу кожного фахівця, розмежування діяльності та відповідальності між ними, робота в рамках конкретних строків, встановлених в плані соціального супроводу, оперативне корегування плану;
- знання і розуміння кожним членом міждисциплінарної команди про функціональні обов'язки, повноваження, діяльність, завдання і відповідальності один одного;
- регулярні робочі наради міждисциплінарної команди з обговорення актуальних питань надання допомоги сім'ї;
- спільне ведення членами міждисциплінарної команди документації (індивідуальний план соціального супроводу сім'ї, соціальне справа сім'ї (кейс) та ін.). Відповідальність за ведення документації несе координатор;
- організація спільної діяльності членів міждисциплінарної команди: відвідування сім'ї вдома, спільне планування допомоги сім'ї;
- наявність пунктів в посадових інструкціях фахівців, що включають можливість участі в роботі міждисциплінарній команді;
- відкритість, конструктивна співпраця з фахівцями інших відомств;
- оптимізація розподілу навантаження між членами міждисциплінарної команди.

Взаємодія фахівців в міждисциплінарній команді дозволяє ефективно використовувати ресурси установи; виключає можливість дублювання в роботі по веденню соціального випадку сім'ї в процесі реінтеграції.

3.2. Форми та методи роботи з сім'єю у процесі реінтеграції

Реінтеграція дитини в сім'ю – це тривалий процес, який включає як попередню ґрунтовну підготовку, так і подальший супровід й підтримку вже після повернення дитини до рідних. Реінтеграцію вихованців інтернатних закладів потрібно розглядати як процес із чітко окресленими кроками, більшість яких має проходити ще в період перебування дитини в інтернатному закладі, а не після її повернення/влаштування в сім'ю [7].

Робота з дитиною та сім'єю – один із етапів інтеграційного процесу. Провідним компонентом якого є безпосередня підготовка біологічної сім'ї до зустрічі дитини та спільного проживання з нею та підготовка дитини до повернення додому.

Соціальний педагог / ФСП або психолог, у процесі налагодження та розвитку взаємодії дитини з батьками може використовувати сукупність існуючих традиційних та інтегративних методів, форм соціально-педагогічної роботи, які класифікуються [6, с. 220]:

- ✓ за кількісним складом учасників (індивідуальні, групові, масові);
- ✓ за домінуючим засобом впливу на сім'ю (словесні, практичні, наочні);
- ✓ за складністю побудови (прості, складні, комплексні);
- ✓ за часом проведення (короткочасні, періодичні, систематичні, довготривалі).

Проаналізуємо сутність окремих форм та методів роботи з сім'єю у процесі реінтеграції:

Діагностичні методи. Робота спеціаліста обов'язково має бути пов'язана з відповідним вивченням рівня прив'язаності дитини до біологічної сім'ї; оцінкою здатності і готовності сім'ї опікуватись дитиною, можливістю рідної сім'ї захистити дитину; вивчити взаємини з братами, сестрами, намагаючись уникнути їх роз'єднання; виявити фактори, які покращились і відтепер сприяють реінтеграції.

У діагностичній роботі з сім'ями, в яку реінтегрується дитина соціальний педагог повинен володіти методиками: діагностики особистості та її соціального середовища, діагностики сім'ї та потреб дитини, тощо. Соціальний педагог може використовувати різноманітні методи дослідження, пристосовуючи їх до своєї мети: контактна бесіда, інтерв'ю, метод спостереження, анкетування, тестування, вивчення документації, біографічний метод, творчі та графічні роботи дітей, метод соціально-педагогічної паспортизації, аналіз інформації, узагальнення досвіду.

Аналіз мікросоціуму та соціальних зв'язків сім'ї включає велику кількість діагностичних методик: генограми сім'ї, еко-карти, соціальний паспорт сім'ї, «Недописана теза» (допомагає визначити переконання оточення, що вплинули на розвиток і становлення особистості дитини); «Що я люблю? Чого я не люблю?», «Ранжування» (виявляє життєві цінності неповнолітніх, особистісні риси); «Фантастичний вибір», «Мій всесвіт», «Недописаний лист» (актуалізує потреби дитини). Виконання дитиною у присутності батьків чи рідних певного практичного завдання (психопроєктивний малюнок сім'ї «Я і моя сім'я», «Я серед людей»), дозволяє спостерігати за реакцією батьків, їхнім ставленням до дитини, її дій. Важливим компонентом діагностичної процедури є спостереження за поведінкою, реакціями, емоційною готовністю дитини до змін.

Основне призначення діагностики й моніторингу (як системної форми) є складання висновків щодо стану сім'ї, яка опинилася в складних життєвих обставинах, визначення ресурсів і позитивних якостей,

властивих сім'ям, з'ясування можливості і доцільності реінтеграції дитини в біологічну сім'ю, а також відповідність цього процесу найкращим інтересам дитини.

Індивідуальне консультування. Ефективне консультування є складним і в кожному випадку унікальним процесом, який реалізовується фахівцем у співпраці з клієнтом, а не замість нього. Під час індивідуальних консультацій батьків, котрі готуються до повернення або влаштування дитини, розглядаються різні запити: проблема взаємин батьків з дітьми, батьківських позицій, сімейні конфлікти, підготовка до школи, особливості розвитку дітей в конкретний віковий період, дитячі капризи, страхи, агресивність, неслухняність, дозвілля в сім'ї та інші.

Соціально-педагогічна робота з батьками – досить складний напрям. Нерідко батьки не сумніваються у своїй компетентності, звинувачуючи у разі виникнення ускладнень в дитячо-батьківських відносинах школу, суспільство. Часто батькам складно визнавати помилковість своїх думок, почуттів, дій. На тлі цього батьки для дитини рідко сприймаються єдиним цілим. Формування навичок усвідомленого батьківства, є умовою повноцінного розвитку дитини та реалізації прав дитини в сім'ї.

Консультування розглядається як будь-яка форма виявлення допомоги у вирішенні проблемної задачі; будь-яка сумісна діяльність консультанта та клієнта, що має на меті усунення певної проблеми та досягнення бажаних змін у клієнта; кваліфікована допомога особам, які мають певні проблеми з метою відновлення та оптимізації соціальних функцій і умов життєдіяльності.

Отже, успішне індивідуальне консультування є особливим видом допомоги, яка ґрунтується на енергії емпатії, уважного ставлення до сильних сторін членів сім'ї, конгруентності почуттів, взаємодовірливих і конструктивних відносинах.

Інтерактивна бесіда з батьками. Цей метод характеризується невимушеним, відвертим спілкуванням з актуальних питань в умовах співпраці і взаємодії, «на рівних». На початковому етапі необхідно встановити емоційний контакт з клієнтом, проявляючи доброзичливість і особливу тактовність. Дуже важливо налаштувати аудиторію на сприйняття інформації та розташувати її до себе.

Суть означеного методу полягає в спільному пошуку разом з учасниками відповідей на проблемні питання у поведінці, ставлячи відповідні запитання і даючи можливість учасникам поставити запитання один до одного. Далі обидві сторони процесу бесіди намагаються виокремити позитив і негатив, спробувати сформулювати нову модель поведінки, яка б дозволила попередити негативний розвиток подій, знайти точки опору, переломні моменти, розглянути ситуацію повернення дитини під різними кутами зору тощо.

На завершальному етапі бесіди треба намагатися досягти внутрішнього прийняття аудиторією нової моделі поведінки та більш розширеного розуміння проблеми, налаштувати на успіх, спонукати до самоаналізу, переосмислення своїх батьківських обов'язків.

Індивідуальне консультування родичів спеціалістами (юрист, психолог, соціальний педагог та ін.). Предметом консультування можуть бути: консультування з питань застосування чинного законодавства; допомога в оформленні документів, необхідних для розв'язання проблем клієнтів; співпраця з різними установами та фахівцями для надання фахової юридичної допомоги; допомога у вирішенні питань, пов'язаних із проблемами реінтеграції та соціальної адаптації; надання юридичної, психологічної, корекційної, логопедичної, психотерапевтичної допомоги; вивчення чинників, які ускладнюють процес реінтеграції дитини до біологічної сім'ї; сприяння у вирішенні кризової ситуації; допомога у вирішенні матеріальних потреб (сприяння працевлаштуванню, допомога у оформленні пільг тощо).

Школа батьківської підтримки. Групова робота стає дедалі популярнішою. Суть її полягає у наданні клієнту допомоги шляхом передавання групового досвіду і використання терапевтичних чинників групи. Навчальні групи для батьків зорієнтовані на те, щоб їх учасники краще пізнали себе, усвідомили власні проблеми та отримали підтримку в процесі розв'язання проблемної ситуації, налагодили міжособистісну комунікацію як одного з важливих чинників поліпшення соціального самопочуття, усунули труднощі у реалізації власного потенціалу.

Організація занять школи батьківської мудрості передбачає: розгляд питань з кризових періодів розвитку дитини, особливостей її виховання, вплив психологічної травми на формування особистості дитини, обмін досвідом сімейного виховання, формування відповідальності у батьків за виховання дітей, навичок взаємодії з ними, усвідомлення дитини як цінності. Підтримка батьківства спрямована на підвищення рівня знань та практичних навичок батьків, які беруть участь у процесі реінтеграції дитини, з метою поліпшення якості догляду за дитиною, задовольняння її фізичних, емоційних, інтелектуальних, соціальних і духовних потреб.

Отже, групова робота дає змогу розширити карту соціальних контактів, отримати підтримку та зворотній зв'язок від учасників групи, усвідомити цінність інших людей та розв'язати певні соціальні проблеми.

Запорукою успішного функціонування Школи батьківської підтримки є вміння її учасників використовувати наявні ресурси та відшукувати нові. Такими ресурсами можуть бути залучені фахівці, громадські організації і фонди, волонтери та інші ресурси громади.

Організація спільного дозвілля (організація та проведення дозвілльєвої діяльності, лижні, велосипедні сімейні прогулянки, розвиток

творчих нахилів особистості, екскурсії, майстер-класи). Соціальний педагог, з одного боку, є учасником спільної діяльності дітей та дорослих, з іншого – організатором цієї діяльності, спрямованої на розвиток ініціативи, творчості тощо.

Спільна креативна діяльність покращує психоемоційний стан учасників, розкриває їх ресурси, допомагає налагодити нові позитивні соціальні контакти. Розвиває вміння відкрито висловлювати свої почуття по відношенню до різних життєвих ситуацій, знімає напругу, емоційно зближує дитину і батьків.

Творчі заняття можна проводити за темами: «Місце, в якому я себе комфортно відчуваю», «Не існуюча тварина – або Дракон, якого я годую», «Місце, де б я хотів опинитися», «Мій найкращий друг», «Листівка, для близької людини» та ін.

Робота може виконуватися різними матеріалами: гуаш, акварель, прості олівці, вугілля, сангіна, скульптурний пластилін, ручки. І відповідно підхід до роботи різними матеріалами теж різний.

Гостьові візити дитини у сім'ю [7]. Робота з дитиною задля підготовки її до повернення у сім'ю передбачає відновлення, розширення та зміцнення контактів дитини з батьками, родичами, формування у неї позитивної мотивації до змін. Одним із її напрямів є організація і проведення взаємних візитів дитини до батьків і батьків до дитини.

Для обох сторін важливо, щоб взаємні візити ставали дедалі частішими і якіснішими. Це сприятиме розвитку їхніх стосунків, а також визначить здатність батьків до батьківства та схильність дитини визнавати їхніх настанови, життєві орієнтири, стиль виховання.

У випадках, якщо дитина тривалий час перебуває в інтернатному закладі або реінтегрується під опіку, усиновлення чи у прийомну сім'ю, перші візити мають відбуватися в інтернаті, знайомому й безпечному для дитини місці.

Візити можуть охоплювати конструктивні ігрові заняття, що відповідають рівню розвитку дитини та дають можливість їй досягати певних позитивних результатів, а дорослому висловлювати задоволення (захоплення) з приводу цих досягнень. Таким шляхом стосунки дитини з опікуном (прийомним батьком) розвиватимуться на ґрунті емоційного підкріплення, схвалення та позитивних емоцій.

Якщо дитина повертається у біологічну сім'ю, контакти з якою підтримувалися, візити мають відбуватися щотижня. Їх тривалість потрібно поступово збільшувати і, врешті-решт, дозволити дитині переночувати вдома. За таких обставин доцільно подбати про транспорт для переміщення дитини у напрямку із/до школи. Візити не мають бути обмежені святами, вихідними днями чи відбуватися лише в атмосфері спеціальної підготовки, тому що така практика не відображає звичайного

життя. Варто розуміти, що дитина повертається додому назавжди, а в житті більше буднів, аніж свят.

На початку реінтеграції зустрічі відбуваються у присутності соціального працівника, який несе відповідальність за безпеку дитини. Упродовж усього періоду реалізації плану реінтеграції поруч із дитиною має бути особа, якій вона довіряє, тобто людина, яку дитина найкраще знає та в присутності якої почувається упевнено. Цей самий працівник спостерігатиме за поведінкою дитини до, під час та після візитів, щоб визначити, чи боїться вона наступних зустрічей, або, можливо, засмучена, пригнічена після них.

Мета спостережень за візитами полягає не в тому, щоб задавати дитині запитання, чим вона займалася; потрібно з'ясувати загальне ставлення дитини до стосунків із батьками, і чи бажає вона продовжувати візити.

Одночасно соціальний працівник проводитиме бесіди з дорослими та іншими членами сім'ї, аби дізнатися про їхні погляди на візити і про почуття щодо повернення дитини.

Варто порозмовляти із іншими дітьми у сім'ї, якщо такі є. Це, по можливості, краще зробити не в присутності батьків.

Якщо упродовж візитів дитина, член сім'ї або спеціалісти висловлюють занепокоєння, що дитина не почувається щасливою з приводу повернення додому, відразу ж потрібно скликати міжвідомче засідання з приводу аналізу виявлених викликів та доцільності подальшої реінтеграції дитини.

«Книга життя». На шостому кроці реінтеграції, а саме етапі роботи з сім'єю, разом із дитиною корисно скласти її власну книгу життєвих історій. «Книга життя» – це інструмент, за допомогою якої спеціаліст (соціальний педагог, психолог) допомагає дитині реконструювати власний життєвий досвід і сформулювати цілісне сприйняття самого себе.

Метою роботи над «книгою» є усвідомлення дитиною цілісної картини свого життя.

Завданням роботи над «Книгою життя» є [3]:

1. Реконструювання подій життя дитини до потрапляння в установу.
2. Допомога дитині в усвідомленні та прийнятті свого справжнього.
3. Допомога дитині в плануванні свого майбутнього.
4. Сприяння дитині в розвитку навичок саморефлексії.
5. Психологічна підтримка і пошук внутрішніх ресурсів.

«Книга життя», створена разом з дитиною, містить ключову інформацію про її минуле. Вона допомагає дитині зрозуміти і примиритися з тим, що з нею сталося; чому, коли і як дитині довелося розлучитися з батьками, і що відбулось далі. Книга також допомагає

дитині розвинути сильне почуття ідентичності, оскільки вона містить важливі дані про її розвиток та життєвий досвід (коли дитина вперше пішла, сказала перше слово, які її улюблені страви та ігри; опис особливих для дитини подій чи спогадів).

Зазвичай, це батьківські спогади, і саме батьки розповідають про це дитині, коли вона виростає. Однак, що стосується багатьох дітей, які тривалий час знаходилися в інституціях, то уся необхідна документація рідко зберігається в повному обсязі. Змісту записів більшості дітей зазвичай недостатньо для розвитку почуття власної історії та ідентичності. Багато дітей старшого віку, які мешкають в інституціях, абсолютно нічого не знають про те, що сталося з ними протягом перших трьох років життя. Надзвичайно важливо допомогти цим дітям реконструювати історію власного життя.

«Книга життя», допоможе вихованцю інтернатного закладу зрозуміти та психологічно прийняти події, що відбулися чи відбуваються (чому, коли та де їх розлучили з біологічними батьками, що сталося потім). Після вилучення із сім'ї, дитина фактично позбавляється права «суспільно схвалено» говорити про своє минуле. Соціальне оточення нерідко демонструє негативне ставлення до батьків і кровних родичів вихованців інституційних закладів. Інша крайність, коли навіть спеціалісти, шкодуючи почуття дитини, можуть не говорити з ним про його минуле, побоюючись вдруге травмувати. Частіше відбувається замовчування важливих для формування ідентичності дитини тем – сім'я, древо роду, родина, дім, сімейна реліквія.

Фактична відсутність батьків і родичів поруч з дітьми, призводить до інформаційно-смысловому вакууму і підвищує значущість психолога, який може стати для дитини справжнім провідником в його особисту історію. Проте при цьому не можна негативно висловлюватися про біологічних батьків дитини.

Також для соціального працівника, який супроводжує сім'ю, спільна робота над «Книгою життя» дитини, надає можливість проаналізувати життєвий досвід, причини, чому дитина потрапила до інтернатного закладу.

«Книга життя» складається з чотирьох розділів: «Моє минуле», «Моє теперішнє», «Моє майбутнє», а випереджає роботу над цими основними розділами Вступна частина. В кінці кожного з основних розділів («Моє минуле», «Моє теперішнє», «Моє майбутнє») закріплено вільні 2 листа, справедливо припускаючи, що у кожної дитини є щось особливе в своє минуле, сьогодення і майбутньому, чого не охопити загальними для всіх завданнями. Над чим ще попрацювати тут з дитиною і про що поміркувати, може стати зрозумілим в ході роботи над іншими розділами.

Починати потрібно саме з вступної частини. Після того як вона пройдена, дитині пропонується самостійно вибрати, з чим йому працювати далі. Іноді дітям буває більш безпечно почати з теперішнього (або навіть майбутнього) і тільки в процесі – коли довіра до ситуації (і до дорослого) встановлено – підійти до теми минулого. Робота один на один з фахівцем, спілкування один на один з зацікавленим дорослим несе в собі важливий зміст і додаткову користь для дитини.

Не рекомендовано віддавати дитині пропоновану «Книгу життя» для самостійної роботи. Участь дорослого при роботі над «Книгою життя» створює ту саму «зону найближчого розвитку», коли в дитини виходить зробити щось краще і більше, ніж у нього б вийшло на самоті. Дорослий мотивує дитину до роботи, підбадьорює, підтримує, дає додаткові роз'яснення до завдань. Крім цього, робота над деякими завданнями «Книги життя» передбачає попередню роботу дорослого: збір інформації, пошук фотографій, виготовлення ксерокопій з документів.

«Книга життя» повинна містити наступні деталі:

✚ Ім'я (включаючи, якщо це можливо, детальну інформацію про те, чому було обране саме це ім'я, хто запропонував, чи є родичі з таким ім'ям. Потрібно зібрати додаткову інформацію про значення імені дитини і про те, яких відомих людей звать так само. Для дитини може бути важливо дізнатися, що таке ж ім'я, як у нього, було (є) у відомих полководців, поетів, мандрівників, святих. Розказати йому про цих людей.

✚ Дата та місце народження (з деталями). Дуже важливо знайти і заздалегідь зняти копію свідоцтва про народження дитини. Цей документ містить багато важливої інформації, яку можна і потрібно знати кожній дитині. Крім того, наявність цього документа може підтримати дитину, вселивши йому почуття впевненості і давши відчуття стабільності: він існує, він важливий, у нього, як у дорослого, є справжні документи.

✚ Перші фотографії. Якщо таких фотографій немає, дитині варто запропонувати зобразити себе немовлям. Можливо, це стане першим випадком, коли дитину заохочуватимуть уявити себе у дуже ранньому віці. І навіть якщо отримати точної картини не вдасться, той факт, що дитина почне думати про те, що колись вона була маленькою, є першим важливим кроком до реконструювання її історії. Роботу над цією сторінкою можна розпочати з недавньої фотографії дитини, спеціально її зробити в ході першого заняття, потім роздрукувати і вклеїти в відведене місце.

✚ Детальна інформація та (якщо можливо) фотографії її батьків, братів, сестер, інших родичів. На кого найбільше схожа дитина? Навіть якщо фотографій немає, доцільно детально описати зовнішність, таланти, інтереси батьків, родичів, бо все це може стати невід'ємною складовою формування у дитини прив'язаності до них. Інформація про те, як звать /

звали батьків, є в свідоцтві про народження. Більш розгорнута інформація повинна міститися в особовій справі. Дитині буде цікаво дізнатися, скільки років було його мамі/ батькові, коли він народився. Нехай дитина напише, що ще йому відомо про батьків (це можуть бути якісь особисті його спогади або інформація від соціального педагога).

✚ Ключові віхи розвитку дитини. Коли дитина почала сидіти, зробила перші кроки, сказала перше слово, навчилася їсти ложкою?

✚ Особливі події в житті дитини. Перший день в яслах чи в школі, та інші важливі деталі щодо освіти – імена перших вчителів, найулюбленіші та найуспішніші предмети в школі, які гуртки відвідувала. Свята: куди ходила дитина, з ким, що там відбувалося? На цій сторінці дитині пропонується пригадати значущих людей, які відігравали велику роль в його житті. Окремо зверніть увагу дитини, що тут можна згадувати не тільки родичів. На етапі, що передує вилученню дитини з родини, у дітей можуть складатися якісь особливо довірчі відносини з кимось із сусідів, зі шкільною вчителькою, з друзями, з батьками когось із однокласників, хрещеними батьками дитини. Згодом соціальному педагогу варто розшукати цих людей. Можливо, вони зможуть підтримувати дитину в процесі реінтеграції до біологічної сім'ї чи в сімейні форми виховання.

✚ Малюнки та картинки дитини у різному віці, особливо ті, що пов'язані з особливими подіями в житті дитини, а також ті, що відображають її ідентичність: відбитки рук та ніг, автопортрети, зображення родини, будинку, друзів тощо.

Заповнення «Книги життя» має проходити у формі набуття інтерактивного досвіду взаємодії між дитиною та соціальним працівником/ психологом. Та варто пам'ятати: реконструювати минуле підлітка, зазвичай, трохи складніше: відтоді минуло більше часу, а самі діти пережили більше змін у своєму житті. Однак відновлення історії життя може стати надзвичайно корисним і благотворним досвідом, який зближить підлітка з його піклувальником/ соціальним працівником/ психологом. Крім того, більш старша дитина може налагодити контакти зі своїми батьками, родичами, братами, сестрами, колишніми вчителями та старими шкільними друзями.

«Лінія життя». Це хронологічний перелік всіх самих важливих подій із минулого дитини (клієнта). Перед початком створення інструменту, щоб допомогти дитині заповнити свою «лінію», спеціаліст має підготуватися: зібрати основні факти з життя дитини. Іноді спеціаліст не має ґрунтовної інформації щодо дитини, тоді він може вислухати клієнта і зафіксувати розповідь в процесі проведення методики. Створення «Лінії життя» допомагає структурувати минуле, проаналізувати отриманий життєвий досвід, записати всі важливі на

думку дитини події, які можуть бути як позитивними, так і травматичними спогадами.

Діти, які мають досвід сімейного неблагополуччя, вилученням із сім'ї, **капсулюються в минулих травматичних подіях**. Вони, ніби стають відокремленими від реальності. Повернути їх у «теперішнє» можна діагностико-терапевтичною методикою «Лінія життя».

Її можна проводити тільки індивідуально, коли є **запас часу і ресурсу**. Один з варіантів цієї методики припускає наступну інструкцію [5, с. 312]: «Намалюйте на аркуші паперу, відступивши від краю 2 сантиметри, лінію зверху вниз, довжиною майже у весь лист. З одного краю лінії напишіть 0, з іншого – 100. Це буде ваша лінія життя. 0 – це ваше народження, 100 – це, напевно, щось близьке до завершення життя.

Тепер (після того, як лінія намальована) позначте ризикою на лінії то місце свого життя, де ви зараз перебуваєте. Який шматок життя ви вже прожили, де ви зараз?

А тепер позначте ризиками і коротко підпишіть всі самі значущі для вас події, які у вас були в житті. Це могли бути події, які відбувалися з вами, або події, свідками яких ви були. Але це самі значущі для вас події в минулому.

Наступним кроком спробуйте відзначити ризиками і коротко підписати всі самі значущі події вашого життя, які, як ви думаєте або навіть очікуєте, сподівається, з вами ще тільки відбудуться».

Надалі по малюнку проводиться бесіда з клієнтом. Хоча на лінії життя клієнт малює своє життя, а не історію сім'ї, досвід використання методики говорить, що спеціаліст вже отримує важливу інформацію про сімейне життя клієнта.

Інструкція другого варіанту методики наступна [14]: ниточкою або довгою стрічкою викладаємо рівну лінію. (Ідеально використовувати гірлянду з вогниками, які світяться). **Залежно від того, скільки дитині років – ставимо на лінії яскраві предмети** через декілька кроків один від одного. Кількість відміток дорівнює кількості років + 1 (через рік від реального віку) і +1 через 5 років від реального віку.

Лінія з ниток повинна бути набагато довшою, ніж позначки віку. Дитина стає на першу «зарубку» – ми їй нагадуємо, що це точка, де їй всього рік. На цьому місці малюк тільки починає ходити (дитина може присісти, попроситися на ручки, обов'язково обіймаємо її, якщо вона попросить. Можна навіть дати попити води з трубочки). У міру просування по лінії, дитина розпрямляється.

На кожній зупинці – говоримо позитивні слова. «О! Ще один рік! Як я тобі радий. Цього року ти стала/в... (говоримо про якесь досягнення)».

Обов'язково варто трохи довше постояти на позначці **реального віку**.

А потім дитина робить **крок у «майбутнє»** – дорослий говорить – «О! Ти будеш таким щасливим дорослим!». **Можна поцікавитись про думки та почуття дитини, разом пофантазувати. Можна розкладати на позначках, де вказаний вік папірці з написаними побажаннями або ресурсними словами.**

Таким чином, реінтеграцію можна вважати глибинним і складним процесом управління змінами у житті дітей, їхніх родин і піклувальників (теперішніх і майбутніх). Переміщення може виявитися для дітей дуже травматичним процесом. Використання розглянутих форм та методів роботи з сім'єю у процесі реінтеграції сприятиме системній підготовці сім'ї до створення турботливого сімейного середовища, подоланню складних життєвих обставин, вироблення внутрішніх механізмів вирішення проблем, підвищення батьківських компетенцій, мінімізації дитячої травми і повернення додому дитини.

3.3. Робота з соціальним оточенням сім'ї

На соціальний вибір людини істотний вплив виявляє приклад соціально значимої для неї особи. Реінтеграція здійснюється у соціумі, а відповідно розгортається у мережі соціальних взаємодій. За-для ефективного планування роботи з сім'єю щодо забезпечення оптимальних умов реінтеграції, потрібно знати про позитивне, нейтральне і негативне соціальне оточення дитини / її сім'ї.

Робота з найближчим оточенням дитини зарекомендувала себе як ефективний метод роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах або знаходяться у кризовій ситуації. Спеціалісти різноманітних соціальних установ помітили, що для отримання певних змін, недостатньо працювати тільки з дитиною та її сім'єю, що переживає соціальне неблагополуччя. Для з'ясування чинників проблеми та її вирішення слід поширити роботу на все оточення дитини та її сім'ї. Доказовий зарубіжний досвід мережевої роботи говорить про те, що вона сприяє більш тісному співробітництву між різноманітними установами, що працюють з соціальними проблемами, та соціальним оточенням сім'ї.

В основу методики покладено гуманістичний підхід: осіб, які потрапили в складні життєві обставини, залучають до роботи по вирішенню власних проблем. Проте завдяки мережевій роботі, погляд на ці проблеми стає де більш цілісним. Такий підхід є особливо цінним, в умовах коли відповідальність за дитину в складній життєвій ситуації покладена на велику кількість різних інстанцій.

Усе зазначене підсилює необхідність змін у державній політиці стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, адже невимірно кращим для дитини, ніж життя у найліпше облаштованому закладі, сімейне чи максимально наближене до сімейного оточення.

Затверджена українським урядом у 2017 році Національна стратегія з реформування системи інституційного догляду та виховання дітей визначає потребу відмови від виховання дітей в інтернатах і створення системи захисту дітей, що забезпечує їх догляд і виховання в сім'ї або умовах, максимально наближених до сімейних.

Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності.

Враховуючи специфіку процесу реінтеграції дітей до біологічної сім'ї, зазначимо, що тільки позитивне соціальне оточення дитини та її сім'ї страхує та підтримує сім'ю в кризові періоди її розвитку, передає досвід, знання, ділиться в разі потреби матеріальними ресурсами. Щоб гарантувати цілісне благополуччя дитини на різних рівнях, має бути забезпечена партнерська взаємодія між батьками, родичами, іншими значущими особами, соціальними працівниками / фахівцями із соціальної роботи, іншими спеціалістами та організаціями.

Представники методики з мережевої роботи вважають, що в процесі реінтеграції дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування потрібно враховувати три рівні соціальної взаємодії, характерної саме для цієї категорії дітей [11]:

I. Чуттєво-емоційний передбачає відновлення, розвиток або встановлення приймаючих, емоційно теплих, близьких, люблячих, стійких та тривалих стосунків між дитиною та батьками, близькими родичами.

II. Емоційно-соціальний характеризується формуванням та розвитком прив'язаностей між дитиною та членами альтернативної сім'ї, проте за дитиною зберігається її статус, право на пільги, соціальні виплати та державну допомогу тощо.

III. Соціально-інституційний рівень соціальної взаємодії передбачає засвоєння і перетворення індивідом соціальних норм і культурних цінностей шляхом активного входження в соціальні інституції суспільства.

Так, на чуттєво-емоційному рівні реінтеграція передбачає повернення дитини у те конкретне сімейне середовище, звідки вона вийшла, тобто у біологічну сім'ю чи під опіку близьких родичів.

На емоційно-соціальному рівні реінтеграція визначатиметься як повернення дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського

підкування, з інституційного в сімейне середовище, і передбачає влаштування дитини в сім'ю усиновителів, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, під опіку осіб, що не є родичами дитини.

На соціально-інституційному рівні реінтеграція розглядатиметься як вихід із відносно закритої інтернатної системи, для якої характерним є обмежене коло соціальних зв'язків, у систему відкриту, в незалежне життя поза межами інтернатного закладу, де неабиякого значення набувають навички соціальної компетентності вихованців та випускників інтернатних закладів виявляється у здатності до співпраці, вмінні розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; у комунікативних навичках та навичках взаєморозуміння; в активній участі у житті громади тощо.

Вітчизняні та зарубіжні дослідження неодноразово доводили, що система утримання та виховання дитини в інтернатному закладі не створює умов для гармонійного розвитку її особистості. Специфічні умови утримання та проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах спричиняють у них:

- ✓ брак значущих і неперервних стосунків, прив'язаності та любові, втрату рідних батьків і кровних родичів;
- ✓ потребу в збереженні генетичної, культурної історії;
- ✓ порушення навколишнього середовища, в якій виросла дитина: будинок, іграшки, речі, домашні тварини, соціум (друзі, вчителі і т.д.);
- ✓ недостатній вияв позитивних соціально-рольових орієнтирів; почуття соціальної відчуженості, нехтування соціумом;
- ✓ можливість розлучення з сиблінгами;
- ✓ втрату місця на родовідному дереві;
- ✓ емоційну вразливість і потребу постійної опіки з боку дорослих;
- ✓ підвищену агресивність, нівелювання виявів здорової особистості;
- ✓ відставання у когнітивному та соціального розвитку особистості дитини; брак стимулу до активної пізнавальної діяльності; «комплекс неповноцінності»;
- ✓ неприйняття соціального оточення поза інтернатом, неуспішну соціалізацію у майбутньому.

Для досягнення благополуччя дитині необхідні:

- сім'я, відчуття любові, емоційного тепла від батьків чи осіб, які їх замінюють; постійність такої турботи;
- позитивне спілкування, стабільні довірливі стосунки з родичами, однолітками та іншими значущими особами;
- повноцінне харчування, відпочинок, оптимальні фізичні навантаження та медичний супровід;

- сформовані духовно-моральні цінності, розвинені соціальні навички, вміння адаптуватися до зміни обставин та суспільних реалій;
- розвинена здатність усвідомлювати себе як особистість та презентувати себе іншим, самостійно вчитися та самореалізовуватися у різноманітних сферах;
- можливість висловлювати свою думку та приймати рішення.

У такому контексті процес реінтеграції певною мірою уподібнюється процесу соціалізації особистості, що передбачає активне входження індивіда в усі соціальні інституції.

Невід'ємною частиною гарантування успішності реінтеграції є розробка карти соціального оточення дитини, яка бере до уваги як структуру соціального оточення, так і функціонування мережі соціального оточення дитини/сім'ї. Технологія складання карти соціального оточення, надає більш детальну, обґрунтовану відповідь відносно якості та функціонування соціальних зв'язків клієнта. Її зображують у вигляді рисунка, за допомогою якого намагаються передати розмір мережі, дистанцію між людьми, об'єднані групи всередині мережі (рис. 3.3.1).

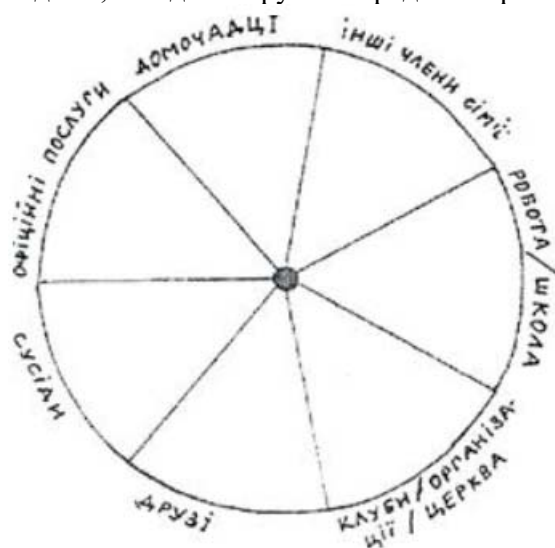

Рис. 3.3.1. Карта соціального оточення

Сектори мережевої карти: сім'я, родичі, друзі, сусіди, організації, фахівці, робота, школа, дошкільний навчальний заклад; в центрі кола дитина.

Організації та людей, які позитивно впливають на сім'ю з дітьми, називають системами підтримки. Такі системи можуть бути формальними і природними. До *формальних* належать заклади охорони здоров'я, освіти, органи праці та соціального захисту населення тощо; до *природних* – родичі, друзі, сусіди, спортивні, релігійні об'єднання, клуби тощо.

Формальні системи підтримки плануються і створюються суспільством, природні – складаються стихійно. Ці системи взаємодоповнюють одна одну.

Складання карти соціального оточення відбувається спільно з дитиною за умови, якщо мотивація на цю роботу відбулася. Він отримує детальну інструкцію щодо складання своєї карти. При цьому дуже важливо, щоб мова фахівця була адаптована до вікових і особистісних особливостей дитини, була проста і зрозуміла, і процес складання карти не ставав «викачуванням» інформації. Карта соціального оточення складається в декілька етапів. Визначають значущих для дитини людей і розміщують їх довкола неї відповідно до рівня прив'язаності. Якщо у карті соціального оточення більше п'ятнадцяти чоловік, то клієнту пропонується відібрати п'ятнадцять чоловік, найбільш значущих у їхньому житті, і потім працювати лише з цими особами. Прямими лініями з'єднують осіб, які перебувають у певних зв'язках. Графічними символами позначають стать представників оточення дитини, сутність зв'язків (конфлікти, розлучення, дружба тощо), динаміку розвитку стосунків.

Після того, як ідентифіковано склад системи, ставиться ряд запитань стосовно природи відносин у соціальному оточенні. Ці запитання охоплюють [4]:

- форми допомоги, що надається (емоційна, інформаційна, матеріальна). Окремо обговорюється, яка соціальна підтримка сім'ї здійснюється кожною конкретною особою;
- рівень критичного ставлення членів оточення до досліджуваної людини;
- напрямок допомоги – люди, з якими допомога відбувається обоюдно (ви допомагаєте їм так само, як вони допомагають вам); ті, яким ви допомагаєте більше і ті, хто допомагає більше вам;
- близькість (міцність) відносин. Значущих для дитини людей розміщують їх довкола неї відповідно до рівня прив'язаності;
- частота контактів і тривалість відносин. Аналізуючи соціальну мережу, потрібно брати до уваги частоту контактів із сім'єю конкретного представника тієї чи іншої системи підтримки. Зазначається інтенсивність спілкування, взаємодії (1 раз на день, 1-2 рази на тиждень, 1-2 рази на місяць, рідко).

Відповіді на ці запитання фіксуються у таблиці. Зокрема, карта соціального оточення дає інформацію з різних напрямів функціонування системи соціальних відносин.

1. Кількість оточення: загальна кількість людей, внесених до карти соціального оточення.

2. Представництво різних сфер життя: загальна кількість людей (пропорції у кожній з семи сфер).

3. Очікувана ймовірність підтримки – емоційної, матеріальної чи інформаційної.

4. Критичність: очікується, що частина оточення має бути «майже завжди» критичною до досліджуваної людини.

5. Близькість: частина оточення має бути таким, відносини у якому характеризуються як «дуже близькі».

6. Взаємність: частина оточення має бути таким, в якому підтримка відбувається в обох напрямках.

7. Спрямованість: частина оточення має передбачати відносини, у яких підтримка надходить головним чином від клієнта до оточення та частина, у якій допомога надходить, в першу чергу, від оточення до клієнта.

8. Стабільність: тривалість відносин (як довго ви знаєте цю людину?).

9. Частота: частота спілкування (як часто ви бачите цю людину?).

Таким чином, карта соціального оточення – один зі складників мережевої роботи, засіб глибокого вивчення соціального оточення дитини, хороший інструмент моніторингу стану особи та її підтримки з боку соціального середовища. Саме карта соціального оточення зосереджує в собі інформацію про загальну кількість та склад соціального оточення, рівень надання членам оточення різноманітної допомоги та про природу відносин між членами системи, як їх розуміє дитина, що цю карту складає.

Наступним динамічним інструментом оцінювання мереж сім'ї та її підтримки з боку навколишнього середовища є екомапа. Вперше була представлена в книзі А. Хартман «Набуття сім'ї: Екологічний підхід до оцінювання сім'ї при усиновленні» (1979 р.). Дотримуючись принципів екологічної роботи її використовують соціальні працівники, психотерапевти та інші фахівці для виявлення низки взаємних впливів між клієнтом та людьми, пов'язаними з клієнтом, відповідними соціальними інституціями, оточенням [18, с. 67].

Екомапа – графічна схема (діаграма) стосунків у родині, яка відображає взаємовпливи між клієнтом і людьми, з якими він пов'язаний, соціальними інституціями, оточенням.

Інформація екомапи характеризує стать і вік, композицію сім'ї (біологічні діти, пасинки, усиновлені діти, батьки), сімейний статус (розлучений/на, вдівець, вдова), структуру сім'ї (взаємозв'язки по лінії: дитина – батько, мати), склад домогосподарства (хто живе в будинку, квартирі), ситуацію з роботою (безробіття), використання ресурсів громади (економічна підтримка, медична допомога, школа, соціальні

служби), неформальні ресурси і «природних помічників» (розширена сім'я, родичі, друзі, сусіди, групи самопомогли), соціальну активність та інтереси (хобі, рекреаційна активність), формальні асоціації (належність до церковної громади, профспілок, клубів, організацій тощо), джерела підтримки і стресу в соціальних взаємодіях між людьми, а також між людьми і системами громади.

Екомапа (рис. 3.3.2.) [18, с. 69] є корисним і простим засобом фіксування базисної соціальної інформації про клієнта.

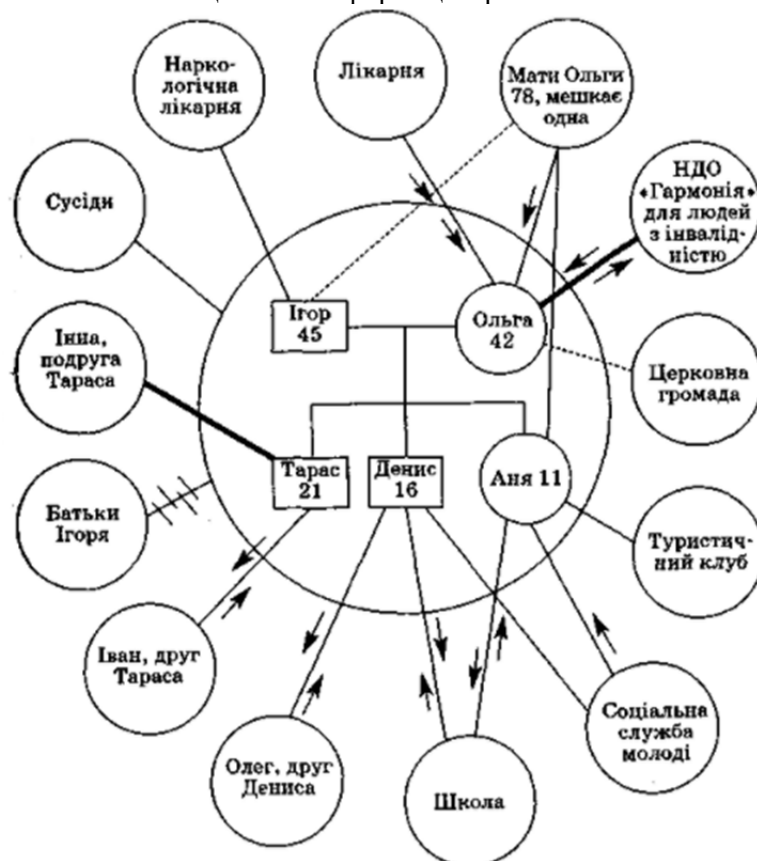

Рис. 3.3.2. Екомапа – схема

Використовуючи графічні зображення, спеціаліст, який працює з сім'єю, значно скоріше зможе розібратися в стосунках членів сімей, у яких батьки одружені вдруге чи втретє, найстарші діти вже мають власних дітей тощо, що є важливим на початковому етапі роботи, а особливо на етапі оцінювання. Для зручності складати їх можна разом з клієнтом на одному великому аркуші паперу. Розроблена комп'ютерна програма, яка дає змогу професіоналам спростити роботу зі складення екомапи.

Для зображення екомапи використовують спеціальні символи (Рис. 3.3.3), які характеризують тип взаємостосунків членів сім'ї: слабкі, позитивні, сильну прив'язаність, дуже сильну позитивну прив'язаність, напружені взаємини, перервані взаємини тощо. Можна додавати також свої символи з поясненням їх значення: наприклад, поруч важливої для клієнта людини, намалювати квіточку або сердечко, стрілкою позначати ініціативу у взаєминах.

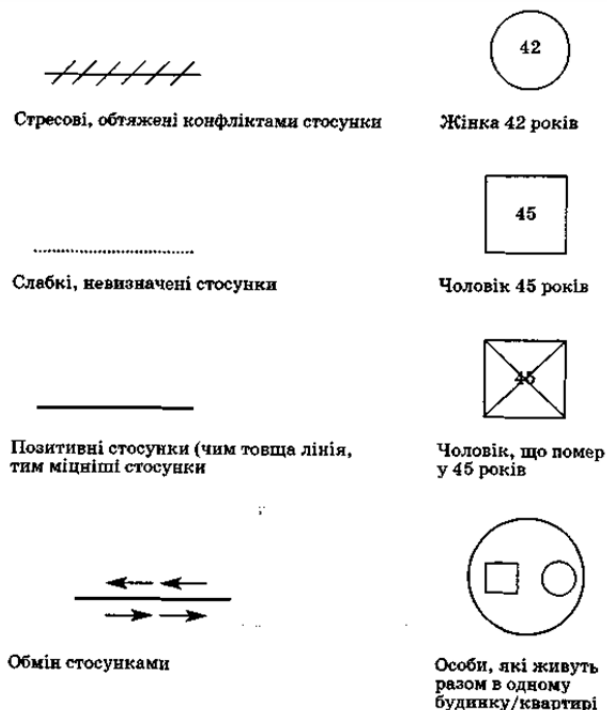

Рис. 3.3.3. Символи для екомапи

Важливість цієї роботи полягає для *спеціаліста*: в обміркуванні разом з клієнтом його проблеми, пошуку сильних сторін сім'ї, розробці плану підтримки дитини та його сім'ї; для *дитини*: укріплення самооцінки, розширення карти соціальних контактів, розвиток почуття приналежності, прийняття свого життєвого досвіду.

На основі аналізу міжособистісних зв'язків і відносин спеціаліст визначає важливих і значимих осіб для дитини і спільно з дитиною досліджує можливість організації зустрічі в рамках соціальної мережі, на яку можуть прийти люди, зазначені в карті соціального оточення. Звернення до найближчого оточення (друзів, родичів, сусідів, учителів тощо) у складній ситуації має стати природною реакцією сім'ї, яка хоче подолати життєві негаразди.

Організацією зустрічі займається постійно діюча команда спеціалістів, які пройшли навчання за даною методикою та отримали відповідний диплом. Вони визначають тему зустрічі, готують запрошення на зустріч та місце проведення, мотивують на участь у зустрічі членів соціальної мережі, проводять організацію робочого простору безпосередньо перед зустріччю (підготовка приміщення, матеріалів та організація чаювання). Для забезпечення емоційного балансу на зустрічі важливо дотримуватися правила: кожному людину, залучену до розв'язання проблеми, потрібно підтримувати. Дитини також запрошуються на мережеву зустріч. Важливо обговорити з дитиною, кого з важливих для неї людей варто запросити.

Робота після мережевої зустрічі полягає в реалізації тих позитивних та конструктивних рішень, пропозицій, які було знайдено в процесі зустрічі. У цю роботу включаються вже не тільки фахівці та держслужбовці з професійного обов'язку, але й особисто зацікавлені учасники соціального оточення сім'ї: родичі, друзі, сусіди.

Література до розділу 3

1. Екологічна модель соціальної роботи – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://lektsii.org/10-78348.html>.
2. Інтегровані соціальні служби теорія, практика, інновації: навч.-метод. комплекс / За заг. ред.: І. Д. Звереві, Ж. В. Петрочко. – К. : Фенікс, 2007. – 528 с.
3. «Книга Жизни». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.detinashi.ru/admin/app/webroot/images/content/file/Kniga_Zhizni.pdf.
4. Короткий курс лекцій з дисципліни «Технологія соціальної роботи». [Електронний ресурс]. – Режим доступа : https://studme.com.ua/1584072013167/sotsiologiya/tehnologiya_sotsialnoy_roboty.htm.
5. Лидерс А. Г. Психологічне обстеження сім'ї: навч. посібник-практикум для студ. фак. психології вищ. навч. закладів / А. Г. Лідері. – 2-е вид., стер. – К. : Видавничий центр «Академія». – 2007. – 432 с.
6. Методи та технології роботи соціального педагога / Авт.-уклад.: С. П. Архипова, Г. Я. Майборода, О. В. Тютюнник. Навч. посібник. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 496 с.
7. Методичні рекомендації щодо реінтеграції вихованців інтернатних закладів у сімейне середовище. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://chocsssdm.jimdofree.com/>.

8. Організація соціальної роботи з дітьми та молоддю, які опинились у складних життєвих обставинах. Практичний посібник для спеціалістів соціальної сфери. // Авт. кол.: С. С. Валько, Л. С. Лоріашвілі, М. С. Лоріашвілі, А. І. Павловський, Ю. А. Саранков, Я. М. Туреханов, Ю. М. Удовенко. – К., 2011. – 304 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://afew.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/Orhanizatsiya-sotsialnoyi-roboty-z-ditmy-ta-moloddyu-yaki-opinylys-u-SJO.pdf>

9. Оцінка потреб дитини та її сім'ї / І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський; за заг. ред. І. Д. Зверевої. – К. : Держсоцслужба, 2007. – 144 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1443102984.pdf>

10. Про ситуацію щодо охоплення вихованням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Міністерство соціальної політики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pedrada.com.ua/news/3835-qqn-16-m7-13-07-2016-sirtstvo-v-ukran-dan-mnsotspolitiki>

11. Реінтеграція та соціалізація вихованців інтернатних закладів – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://my-psy.ucoz.ua/publ/reintegracija_ta_socializacija_vikhovanciv_internatnikh_zakl_adiv/1-1-0-187.

12. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу». Документ № 526-2017-р, чинний, поточна редакція від 09.08.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80>

13. Руководство по оценке и междисциплинарному ведению случая для оказания помощи детям и семьям, находящимся в социально опасном положении или в трудной жизненной ситуации. – СПб. : Врачи детям, Эвричайлд. 2008. – 120 с.

14. Світлана Ройз. Лінія Життя. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dytpsyholog.com/2015/08/05/%D0%BB%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%8F-%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F/>

15. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1513689511.pdf>

16. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: метод. посіб. / І. Д. Зверева та ін. – К. : Держсоцслужба, 2006. – 104 с.

17. Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах : метод. реком. / авт.-упоряд. В. Г. Панок, З. О. Гаркавенко, О. Г. Карагодіна, А. С. Шапошнікова. – [2-е вид., стереотип.]. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 76 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.iitta.gov.ua/706236/1/Соц_пед_діагност_2.pdf

18. Теорії і методи соціальної роботи: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 328 с. – С. 67–72.

19. Управление случаем в социальных службах при междисциплинарном взаимодействии в решении проблем детей. – М. : Полиграф-сервис, 2005. – 112 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://p4ec.ru/wp-content/uploads/2018/03/3-rukov-vo-po-ocenke_2008.pdf

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДА ЯК СУБ'ЄКТ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ

4.1. Громада: критерії успішності та фактори вразливості сім'ї

Вирізняють три підходи до розуміння громади [3]:

➤ **Соціологічний** (громада розглядається як спільнота чи соціальна система). Громада – групова соціальна спільнота, члени якої мають спільні географічні та соціальні ознаки (місце проживання, інтереси, віросповідання, цінності тощо) і взаємодіють між собою з метою задоволення певних потреб чи розв'язання проблем [6].

➤ **Соціально-педагогічний** (громада розглядається як фактор соціалізації, мезорівень соціального середовища). Громада – будь-яка група людей, які встановлюють сталі взаємини між собою з метою вдосконалення самих себе та світу, в якому вони живуть (Джуді Боп).

➤ **Політико-правовий** (громада розглядається як суб'єкт місцевого самоврядування).

В українському законодавстві використовується поняття «територіальна громада», яке є ключовим для розуміння реалізації місцевого самоврядування; територіальна громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування.

Конституція України визнає право самостійно вирішувати питання місцевого значення за первинними територіальними громадами, жителями адміністративно-територіальних одиниць, ОТГ, тобто поселень або населених пунктів (сіл, кількох сіл, селищ та міст).

У статті 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7] подано визначення цього поняття: «територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр».

Територіальна громада – жителі, які мають спільні інтереси, обумовлені постійним проживанням у межах відповідної самоврядної адміністративно-територіальної одиниці, власні органи місцевого самоврядування, місцевий бюджет та комунальну власність.

Громада, аби бути такою, а не просто нею називатися, повинна мати кілька основних ознак:

- спільна ситуація (спільні ознаки, що об'єднують людей між собою (місце проживання, етнос, релігія тощо));
- мережа стосунків і взаємодії в громаді;

- колективна дія (люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії);
- сформована ідентичність (людина в громаді відчуває свою належність до єдиного цілого, емоційно пов'язана з цим утворенням, лояльна стосовно неї).

Відповідно до орієнтирів децентралізації, територіальна громада в Україні передбачатиме об'єднання від 5 до 30 тис. осіб.

Територіальні громади у встановленому законом порядку можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного чи міського голову.

Гарантоване державою місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи і передбачає правову, організаційну та матеріально-фінансову самостійність, яка має певні конституційно-правові межі.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» [7] визначено повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту (стаття 32) та сфері соціального захисту населення (стаття 34), опіки та піклування (статті 32, 34).

Зокрема, це такі повноваження:

- забезпечення здійснення передбачених законодавством заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов інвалідів, ... сімей, які втратили годувальника, багатодітних сімей, громадян похилого віку, які потребують обслуговування вдома, влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, на виховання в сім'ї громадян;
- вирішення відповідно до законодавства питань надання соціальних послуг особам та сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, забезпечення утримання та виховання дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Надання мінімального базового комплексу соціальних послуг в адміністративно-територіальній одиниці забезпечує соціальний працівник, фахівець із соціальної роботи.

Отже, поняття «громада» стосується конкретних людей, певної території, а також досвіду соціальних відносин і прагнень, які визначають її функціональну спроможність, «справжність».

Якими є ознаки громади?

Характеристики справжньої громади визначив Скотт Пек на підставі свого багаторічного досвіду допомоги та зцілення громад, які вже були на межі розпаду. Він стверджує, що група людей справді живе в умовах

спільної єдності або громади, коли наявні вісім перелічених нижче характеристик.

1. Причетність, відданість і консенсус (члени громади приймають один одного, не зважаючи на расу, національність, стать, вік або вірування. Вони ухвалюють рішення та узгоджують розбіжності в думках і позиціях на основі консенсусу).

2. Реалізм (справжня громада) – це громада реалістична, адже вона постійно оцінює умови свого життя й не перестає докладати зусиль, аби їх покращити. При цьому громада укладатиме більш реалістичні плани, якщо братимуться до уваги міркування кожного з її членів).

3. Споглядання (члени громади вивчають себе; вони формують індивідуальну і колективну свідомість, активно залучаючись у життєдіяльність оточення).

4. Безпечне місце, в якому люди можуть бути самими собою (у справжній громаді люди почуваються цілком безпечно й мають усі можливості зростати та розвиватись як особистості, любити і підтримувати одне одного. Ніхто не намагається змінити іншого; кожна особа дбає про власний розвиток).

5. Лабораторія взаємоповаги і гідності (члени громади виявляють миротворчість і гідність; вони відчують і виражають співчуття та повагу один до одного як до побратимів).

6. Середовище мудрої взаємодії (члени громади вирішують конфлікти з мудрістю і витонченістю; вони слухають і розуміють, поважають пропозиції один одного. У такій громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються – навпаки, їх вітають. Щоб навчитися це робити, потрібен час і щире бажання).

7. Громада лідерів (лідерство у справжній громаді переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не буває керівником раз і назавжди. Кожен іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на повагу та визнання за свій внесок у спільну справу).

8. Істинний дух (істинним духом справжньої громади є дух миру, любові, мудрості і сили, вірності своїм людям і відданості своїй роботі. У такій громаді люди «горнуться» один до одного, навіть коли їм буває дуже нелегко. Якщо виникають перешкоди на шляху до реалізації спільних задумів, члени громади наполегливо шукають спільного виходу з труднощів і підтримують одне одного).

Громада, дружня до людини: критерії успішності

Поняття «громада» означає певну кількість людей, які живуть разом, утворюючи, визнаючи та підтримуючи свою «спільну єдність». Скот Пек ідентифікував сім характеристик справжньої громади, на підставі свого багаторічного досвіду допомоги громадам, які вже були на межі розпаду,

знайти шляхи до зцілення. Коли всі сім названих характеристик наявні, стверджує він, тоді група людей справді живе в умовах спільної єдності або громади.

➤ ***Ніхто не зайвий.*** У справжній громаді людей з неї не виключають з огляду на їхню расу, національність, стать, вік або вірування. Така громада також вітає різні форми людського самовираження – сміх і сльози, страх і віру, мрії й практичні плани.

➤ ***Вірність своїм людям і відданість своїй роботі.*** У справжній громаді люди горнуть одне до одного, навіть коли їм буває дуже нелегко. Коли виникають персональні розбіжності або перешкоди на шляху до реалізації спільних задумів, люди наполегливо шукають спільного виходу з труднощів і підтримують одне одного.

➤ ***Рішення ухвалюються через консенсус.*** Справжня громада не живе за принципом, згідно з яким завжди перемагає більшість. Люди в ній докладають усіх зусиль, щоб краще зрозуміти інших. Так триває доти, доки досягається консенсус, тобто врешті решт вони знаходять такий напрям діяльності, який усі вони згодні підтримувати в міру своїх спроможностей.

➤ ***Індивідуальні розбіжності не вважаються за перешкоду.*** У такій громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються, навпаки – їх вітають як дорогоцінний дар. Щоб навчити це робити, потрібен час і щире бажання.

➤ ***Реалістичне оцінювання своїх сил і слабкостей.*** Громада складатиме більш реалістичні плани, якщо братимуться до уваги міркування кожного з її членів. Справжня громада – це також громада реалістична, адже вона постійно оцінює умови свого життя й не перестає докладати зусиль, аби їх поліпшити.

➤ ***Безпечне місце, в якому люди можуть бути самими собою.*** У справжній громаді люди почуваються цілком безпечно й мають усі можливості зростати та розвиватись як індивіди, любити й підтримувати одне одного. Ніхто не намагається «переробити» когось іншого, кожна особа дбає про власний розвиток.

➤ ***Коло не має сторін.*** Лідерство переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не буває керівником раз і назавжди. Кожен іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на пошану за свій внесок у спільну справу.

Тільки справжня, спроможна громада може повною мірою забезпечити сприятливі умови для утвердження сімейних цінностей, розвитку потенціалу сімей, задоволення потреб дітей.

У громаді, дружній до дитини, створюється дружнє до дитини середовище через надання послуг усій сім'ї. За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних

ресурсів сім'ї, громади загалом. Батьківство у такій громаді завжди в радість.

Органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю ставляться до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості. Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг. Аналізуючи світовий досвід функціонування територій, дружніх до дитини, необхідно зазначити, що їх створення – це усвідомлений і дуже важливий крок, який відображає спільне рішення громади і політичну волю її керівників. Боротись за таке звання можуть громади, які вже досягли певного рівня добробуту для дітей та сімей. Не можна допускати популістських рішень, оголошувати себе громадою, дружньою до дитини, якщо у батьків немає роботи; якщо відсутні послуги з підтримки сім'ї, а діти продовжують виховуватись в інтернаті, думка дітей і молоді не враховується у прийнятті рішень тощо.

Визначальним у цьому русі є ставлення органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до забезпечення потреб дітей і благополуччя сімей з дітьми; ефективне використання місцевих ресурсів та потенціалу громади; результативний менеджмент й управління для:

- ✓ створення належної кількості робочих місць та забезпечення зайнятості населення, сімей з дітьми;
- ✓ розвитку соціальної інфраструктури (школи, дитячі садки, позашкільні установи, заклади культури, спорту, магазини, дитячі майданчики, заклади соціального захисту тощо);
- ✓ прийняття бюджету, соціально орієнтованого на потреби дітей і сімей;
- ✓ створення служб, які надають послуги дітям та сім'ям, відповідно до потреб громади;
- ✓ кадрового забезпечення всіх служб, установ і закладів згідно з вимогами законодавства та потребами громади;
- ✓ створення механізмів активізації участі соціально орієнтованого бізнесу, сімей з дітьми, дітей та молоді у вирішенні проблем громади;
- ✓ якісного моніторингу діяльності служб, установ і закладів, що надають послуги дітям і сім'ям.

Громада: фактори вразливості сім'ї

З наукового погляду, сім'я – мала соціальна група, створена на основі офіційного чи неформального (незареєстрованого) шлюбу або кровної спорідненості, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними й моральними зобов'язаннями стосовно один одного, родинними традиціями. Зрозуміти

сім'ю повністю можна, якщо підходити до неї як до системи. Сімейна система діє в межах таких динамічних процесів: комунікація, розподіл повноважень, закріплення ролей і їх виконання тощо.

Кожна сім'я, незалежно від її матеріального стану (заможна, бідна), складу (повна, неповна, багатодітна), місця проживання (село, місто), у процесі свого розвитку переживає кризові періоди [26].

Дослідження вчених свідчать, що найчастіше сімейні кризи виникають у перехідний період від однієї до іншої стадії життєвого циклу сім'ї, а саме в періоди:

- засвоєння подружжям батьківських ролей;
- появи в сім'ї нової особистості;
- влаштування і залучення дітей до навчальних закладів;
- досягнення дитиною підліткового віку;
- експериментування сім'ї з незалежністю підлітка;
- виходу дітей із сім'ї та необхідності членів подружжя знову залишатися вдвох;
- виходу батьків на пенсію та старості.

Саме в ці періоди неподолані сімейні кризи можуть перерости у фактори вразливості та призупинити позитивний розвиток сімейної системи. Відкритість сімейної системи дає змогу примножувати ресурси і посилювати захисні чинники сім'ї, проте може стати додатковим фактором вразливості через вплив зовнішніх ризиків (військова агресія, вимушене переміщення, скорочення на роботі, злочинне середовище тощо).

Вразливість – це стан незахищеності сім'ї, зумовлений наявністю внутрішніх чи/та зовнішніх факторів ризику або появою нових, які порушують баланс і негативно впливають на стан задоволення потреб дитини. Барометром вразливості сім'ї є стан задоволення потреб дитини. Загострення чи поява нових факторів ризику зазвичай негативно впливає на стан задоволення потреб дитини, згодом відображається на її зовнішньому вигляді (змучена, невиспана, худа, сумна, зріст не відповідає віку тощо); на поведінці дитини (агресивність, замкнутість, бродяжництво, залежність).

На рис. 4.1.1 зображені можливі етапи деградації сім'ї у разі посилення впливу внутрішніх та зовнішніх факторів ризиків і відсутності чи недостатності відповідних ресурсів та захисних чинників.

Рис. 4.1.1. Етапи деградації сім'ї у разі посилення впливу внутрішніх та зовнішніх факторів ризиків

➤ **здорова сім'я** – здатна забезпечити повною мірою потреби дитини для розвитку і потребує лише загальних послуг (освітніх, медичних);

➤ **вразлива** – забезпечує базові (мінімальні) потреби дитини, має достатньо внутрішніх позитивних ресурсів для подолання факторів ризику, проте потребує незначної підтримки;

➤ **сім'я у СЖО** – через вплив складних життєвих обставин частково втратила здатність забезпечувати потреби дитини і потребує комплексного втручання;

➤ **соціально небезпечна сім'я** – веде асоціальний спосіб існування; перебування дитини в такій сім'ї є вкрай небезпечним, існує загроза для її життя, здоров'я і розвитку, дитина потребує захисту та влаштування в сімейну форму виховання; така сім'я негативно впливає на середовище громади.

Досвід соціальної роботи свідчить, що невирішені проблеми або вирішені несвоєчасно породжують нові, ще глибші, руйнують сім'ї, роблять нещасними дітей, призводять до зростання соціального сирітства.

Що таке забезпечення найкращих інтересів дитини?

Забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини, відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду,

родинної, культурної й етнічної належності, та врахування думки дитини, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити [8].

Витоки принципу забезпечення найкращих інтересів дитини лежать у правовій концепції «забезпечення благополуччя дитини», розробленій ще на початку XX століття. Першим міжнародним правовим документом декларативного характеру, в якому зазначено принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини, є Декларація прав дитини, ухвалена в 1959 році Генеральною Асамблеєю ООН. Першим міжнародним договором, в якому був прописаний цей принцип, стала Конвенція ООН про права дитини [13] (статті 9, 18, 20, 21, 37 та 40). Загалом у зазначеному документі поняття «найкращі інтереси дитини» згадується дев'ять разів.

Нерідко рішення органів опіки та піклування щодо дитини ґрунтуються лише на можливостях надання послуг дитині. Відтак, із практики можна навести багато прикладів рішень, які не були прийняті в найкращих інтересах дитини, – тобто непередуманих, безвідповідальних, які погіршили стан дитини, обмежили її права, доступ до освіти чи стали причиною розлучення з батьками, протиправної поведінки дитини тощо.

3 досвіду роботи

Відсутність у тій чи іншій громаді послуг інклюзивної освіти спонукає направлення дітей з освітніми потребами до спеціальних інтернатних закладів, що порушує право дитини на сім'ю, проживання у своїй громаді.

Застарілі підходи до визначення потреб дитини шляхом укладання акта обстеження житлово-побутових умов призводять до хибних судових рішень, які ухвалюються при розлученні подружжя та визначенні того з батьків, з ким буде проживати дитина. При цьому не береться до уваги прив'язаність дитини до батьків, особливо якщо дитина ще не досягла 10-річного віку, коли її думка заслуховується в суді.

Влаштування дітей, які потрапили у складні життєві обставини, до центру соціально-психологічної реабілітації, інтернату є рішенням батьків чи органу опіки та піклування. При цьому думка дитини, навіть інформування, пояснення дитині не є обов'язковими і не фіксуються. Більшість дітей потрапляють до цих закладів не тому, що мають таку потребу, а тому, що батьки не виконують чи не здатні виконувати свої обов'язки, а відповідні спеціалісти не надали їм своєчасну кваліфіковану підтримку, що погіршило ситуацію і призвело до вилучення дитини. Після завершення перебування в інтернаті такі діти, часто не маючи вибору, повертаються в ті ж самі родини, які ще більше деградували.

Запровадження принципу забезпечення найкращих інтересів дитини має спонукати органи влади та місцеві громади, спеціалістів, дотичних до забезпечення прав дітей, приймаючи те чи інше рішення, прогнозувати

його наслідки та тестувати їх на відповідність найкращим інтересам дитини.

Беручи до уваги ключове твердження Конвенції ООН про права дитини, що дитині для її гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні в атмосфері щастя, любові і розуміння, виокремлюють **два основних положення** забезпечення найкращих інтересів дитини:

1. Збереження цілісності сім'ї та утримання від вилучення дитини з неї.

2. Якщо дитина все ж вилучена з сім'ї – забезпечення подальшого догляду/опіки, що сприятиме її гармонійному розвитку

Тобто, для найкращого забезпечення інтересів дитини:

❖ усі зусилля слід насамперед спрямовувати на те, щоб дитина виховувалася в рідній здоровій сім'ї. Для цього держава повинна забезпечити сім'ям доступ до усіх необхідних послуг, які б підтримували їх у виконанні батьківських обов'язків;

❖ особлива увага має приділятися вразливим сім'ям з дітьми (йдеться про різнобічну підтримку сімей з дітьми, у тому числі активізацію їх життєвої позиції, ініціативності, партнерської взаємодії з фахівцями соціальної сфери).

Отже, забезпечення найкращих інтересів дитини означає, що в усіх діях та рішеннях стосовно дитини мають бути враховані її індивідуальні потреби. На практиці це докорінно змінює чинну систему ухвалення рішень, яка не передбачає обов'язковості процедури оцінки потреб дитини та її сім'ї, вивчення ресурсів родинного середовища дитини, ведення випадку одним спеціалістом, вислуховування та фіксування думки дитини, прогнозування впливу на долю дитини прийнятих рішень, їх перегляд та коригування.

Що таке потреби дитини?

Потреби дитини – це умови, які забезпечують базову підтримку життєдіяльності дитячого організму, розвиток дитини як особистості.

Потреби дитини порівняно з потребами дорослих мають свою специфіку. Зокрема, дитина не може повноцінно розвиватися без любові, емоційного тепла, значущого дорослого, котрий створює для неї безпечне та стабільне середовище. Потреби – рушій життя дитини і водночас засіб впливу на неї.

Потреби дитини об'єднують у три групи: біологічні, соціальні і психологічні (рис. 4.1.2).

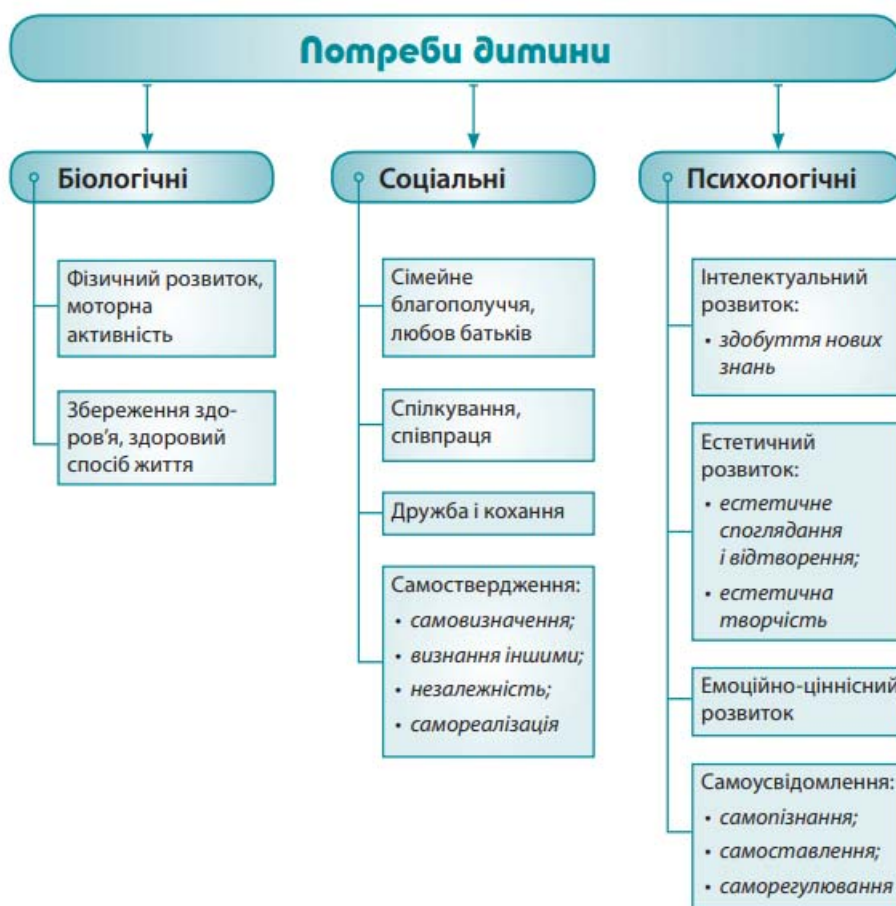

Рис. 4.1.2. Класифікація потреб дитини

Біологічні потреби – це базові потреби в повноцінному харчуванні, достатньому та спокійному сні, відпочинку, фізичних навантаженнях, що не шкодять здоров'ю, розвитку моторики. Задоволення таких потреб забезпечує фізичне здоров'я дитини (стан організму, для якого характерна відсутність будь-яких змін, пов'язаних із захворюваннями). До біологічних належить також потреба у належному догляді, коли дитина хворіє, у порадах та інформації з питань, що стосуються здоров'я, здорового способу життя, зокрема сексуальної сфери, шкідливості куріння, вживання алкоголю, наркотиків тощо (особливо серед дітей старшого віку).

Соціальні потреби – це потреби у стабільних і теплих стосунках, спілкуванні з батьками/опікунами, братами/сестрами; можливість розвивати співчуття, ставлячи себе на місце іншого; дружба з однолітками та іншими значущими особами, а також потреба в реакції сім'ї на ці

стосунки; потреба в соціальному самовизначенні (свідоме знаходження особистістю власної, досить незалежної позиції в системі соціальних зв'язків у різних сферах життєдіяльності, що нерідко відбувається шляхом засвоєння різних соціальних ролей); потреба в соціальній самореалізації (прагнення виразити, презентувати себе, свої вміння, здібності, якості й отримати задоволення від результатів такої діяльності, а також відповідне визнання результатів праці оточуючими); потреба у самопрезентації; потреба в незалежності від дорослих, у свободі вибору. З віком саме соціальні потреби визначають поведінку дитини.

Психологічні потреби – це потреби в інтелектуальному та емоційному розвитку, у самоусвідомленні, самооцінці, естетичні потреби дитини. Тобто, для дитини необхідні можливості отримання інформації, доступ до книжок та інших джерел знань, інтелектуальна активність. З метою задоволення естетичних потреб дитині слід читати книжки, грати на музичних інструментах, малювати, відвідувати виставки, концерти, брати участь у спортивних змаганнях тощо. Дитина потребує гри й успіху, нових вражень і стійких захоплень. Вона має потреби в усвідомленні себе як окремої цінної особистості, прийнятті з боку сім'ї, однолітків і громади, у відчутті належності до них. Для повноцінного розвитку дитини важливими є самоповага, адекватна самооцінка, належна гендерна орієнтація тощо.

Що таке права дитини та їх забезпечення?

Основними інструментами для реалізації потреб дитини є її права.

Права дитини – це гарантовані державою можливості задоволення потреб дитини, що дозволяють їй розвиватися відповідно до віку та індивідуальних задатків.

Права дитини визначені та унормовані **Конвенцією ООН** про права дитини [13]. Конвенція ООН про права дитини – це угода між країнами, ухвалена і відкрита для підписання та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Цей особливий документ було ратифіковано 193 країнами світу.

В Україні Конвенція ООН про права дитини набула чинності 27 вересня 1991 року – закон про ратифікацію цього міжнародного документа став одним із перших законів незалежної України.

Права дитини, згідно з традиційною класифікацією основних прав людини, можуть бути об'єднані у п'ять груп:

❖ **соціальні права** (право на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку дитини; право на освіту; право на охорону здоров'я; право на соціальне забезпечення, а також низка прав, спрямованих на захист дитини від найгірших форм дитячої праці, торгівлі дітьми, експлуатації, катувань, від зловживань та недбалого поводження тощо);

- ❖ **громадянські права** (право на ім'я та громадянство; право на самобутність; право на життя; право на недискримінацію тощо);
- ❖ **політичні права** (свобода думки; свобода зібрань; свобода переконань і віросповідання; право на вільний доступ до інформації; право на участь у житті суспільства й ухваленні рішень);
- ❖ **економічні права** (право розпоряджатися доходами від своєї праці; право займатися підприємницькою діяльністю тощо);
- ❖ **культурні права** (право на відпочинок і дозвілля; залучення до гри та участі в культурному й мистецькому житті тощо).

Водночас дитина має **специфічні права**: право бути зареєстрованою відразу ж після народження; право на ім'я; право знати своїх батьків і право на їхнє піклування; право на усиновлення; право дитини, здатної сформулювати власні погляди, вільно висловлювати їх з усіх питань, що її стосуються; право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку; право на захист від експлуатації, від виконання будь-якої роботи, що може становити небезпеку для здоров'я, бути перешкодою у здобутті освіти тощо.

Соціальний працівник/фахівець із соціальної роботи зобов'язаний дотримуватися положень Конвенції ООН про права дитини і в межах, визначених законодавством відповідно до своїх повноважень, забезпечувати права дитини.

Забезпечення прав дитини – діяльність, спрямована на реалізацію, охорону й захист прав дитини, що виконується командою фахівців соціальної сфери на засадах суб'єкт-суб'єктної (партнерської) взаємодії з дитиною та її сім'єю. Зокрема, основними формами реалізації прав є використання, виконання та дотримання норм права; з охороною насамперед пов'язана профілактика (попередження, недопущення) можливих порушень; заходи захисту здійснюються у разі порушення прав для їх відновлення компетентними органами.

Забезпечення прав дитини стосується усіх громадян, організацій, закладів та установ, які хоч якоюсь мірою дотичні до життєдіяльності дітей, чи прийняття рішень, що безпосередньо чи опосередковано можуть вплинути на стан задоволення їх потреб.

Відповідальними за забезпечення прав дитини є батьки, особи, які їх замінюють, визначені законодавством органи, заклади та установи, їх працівники (керівники та працівники відповідних підрозділів органів влади, вчителі, психологи, вихователі, медики, соціальні працівники, юристи, нотаріуси, працівники закладів культури, спорту, журналісти та інші фахівці), а також відповідні громадські організації, діяльність яких спрямована на забезпечення прав дітей.

Відповідальними за захист дітей є передусім батьки, посадові особи, установи та органи, яким надано таке право, зокрема: органи опіки та піклування, служби у справах дітей, правоохоронні органи (суди, органи прокуратури та внутрішніх справ), Уповноважений Президента України з прав дитини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Захист прав дітей також забезпечують громадські організації, правозахисники, засоби масової інформації тощо.

Отже, ознаками забезпечення прав дитини є:

- повага до дитини та визнання суспільством її прав;
- відображення положень Конвенції ООН про права дитини в нормативно-правових актах;
- чітке визначення суб'єктів, відповідальних за забезпечення прав дитини та її захист;
- визнання фахівцями соціальної сфери власної причетності до проблеми забезпечення прав дитини, а також визначення відповідальності за цю діяльність, дотримання вимог Конвенції загалом;
- професійний рівень та кваліфікація фахівців соціальної сфери, що дає їм змогу якісно забезпечувати права дитини.

Питання забезпечення прав дитини зобов'язує соціальних працівників/фахівців із соціальної роботи усвідомлювати свою відповідальність за таку діяльність для гармонійного розвитку підростаючої особистості.

Соціальний працівник/фахівець із соціальної роботи долучається до реалізації, охорони і захисту прав дитини відповідно до її потреб самостійно (у разі інформування про права дитини, консультування, посередництва, представництва інтересів тощо) чи у складі команди фахівців соціальної сфери (у разі захисту прав дитини на засіданнях рад, комісій, у суді тощо).

Глибоке усвідомлення положень Конвенції ООН про права дитини – досить непростий процес, він потребує самоосвіти, постійного перегляду та уточнень певних позицій, шляхів та методів досягнення цілей.

Завдання соціального працівника/фахівця із соціальної роботи – навчитися доносити положення Конвенції простою і зрозумілою мовою батькам, представникам органів влади, ініціативним членам громади, а особливо дітям, підкреслюючи їх фундаментальне право на участь в ухваленні рішень.

Що таке участь дитини в ухваленні рішень і як це право реалізувати?

Право на участь виражається насамперед у праві кожної дитини на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, отримання інформації, що відповідає її віку, а також можливості особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів

соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів (стаття 9 Закону України «Про охорону дитинства» [8]).

Українське законодавство містить низку положень щодо права дитини бути почутою у випадках:

- *зміни батьками прізвища дитини, яка досягла семирічного віку (стаття 148 СК);*
- *коли батько змінив своє ім'я (по батькові дитини, яка досягла чотирнадцяти років, змінюється тільки в разі її згоди – стаття 149 СК);*
- *зміни місця проживання (місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за загальною згодою батьків і самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, якій виповнилося чотирнадцять років, визначається нею самостійно – стаття 160 СК);*
- *призначення опікуна, піклувальника (стаття 244 СК), влаштування у прийомну сім'ю або в дитячий будинок сімейного типу (статті 253, 256, 257 СК) та ін.*

Однією з інституцій, в якій дитина має право брати участь у процесі ухвалення рішень, є суд, тут дитина повинна бути вислуханою і почутою.

Для успішної реалізації права дитини на участь необхідні відповідне ставлення та реагування на дитину усіх дорослих, насамперед батьків.

Участь дитини в житті суспільства – це членство в дитячих громадських організаціях (таке право надається дитині з 6-річного віку) чи створення таких організацій (з 14 років); участь у діяльності органів учнівського самоврядування; участь у соціально значущих проєктах, акціях, програмах тощо.

Виокремлюють такі **рівні участі** дітей: сім'ї; загальноосвітнього чи позашкільного навчального закладу, дитячого громадського об'єднання; місцевий рівень (рівень громади, району міста, села); районний, обласний, регіональний; державний; міжнародний рівень. Зокрема, участь на рівні загальноосвітнього чи позашкільного навчального закладу дає дітям змогу виконувати соціально значущі ролі, упроваджувати учнівське самоврядування, а саме: об'єднуватися в групи, клуби для підтримання власної участі у житті суспільства, пропагування своїх прав; підтримувати і представляти діяльність дитячих об'єднань на педагогічній раді, залучати до такої ради нових членів зі складу молодших учнів; організовувати консультаційну службу, що працюватиме за методом «рівний – рівному»; проводити різні заходи на тему прав дитини; обмінюватися знання з іншими учнями щодо значення участі, форм залучення дітей до відповідальної участі в ухваленні рішень; взаємодіяти

із соціальним педагогом закладу; заохочувати батьків до проведення заходів ЗНЗ/ПНЗ тощо.

Участь на *місцевому рівні* (на рівні громади, району міста, села) дає змогу дитині стати активним учасником громадського життя, проявити соціально значущу ініціативу й активну громадську позицію шляхом: створення дитячого громадського об'єднання; інформування населення про діяльність такого об'єднання; розміщення статей, інших матеріалів про права дітей, їх участь у житті громади в міських ЗМІ; виступів на місцевому радіо з актуальних проблем дітей та молоді міста/села; організації дискусій дітей і дорослих щодо партнерської взаємодії представників різних поколінь, дотримання прав юних особистостей; проведення міських заходів; інформування населення про проблеми бездоглядних та безпритульних дітей, жорстоке поводження з дітьми; реалізації проєкту «Місто/село, дружнє до дитини» тощо.

Участь дітей та молоді в житті громади дає чимало переваг як самим юним особистостям, так і громаді. Діти та молодь розуміють процедуру ухвалення та впровадження рішень, розкривають свій лідерський потенціал, знаходять нові шляхи для самореалізації, розширюють мережу соціальних контактів. Натомість, як результат участі, у громаді зростає кількість волонтерів, ініціюються молодіжні проєкти, з'являються молоді лідери, зростає до них довіра. Батьки і загалом члени громади відчують повагу до поглядів, думок дитини, її прав, підвищуючи таким чином значення її голосу; визнають позитивний внесок дітей у суспільний розвиток.

Участь дітей на рівні району, області відбувається шляхом: відвідування районних семінарів, круглих столів на тему прав дитини; обміну досвідом та обговорення проблем участі у житті суспільства із представниками дитячих об'єднань інших населених пунктів; участі у районних, обласних акціях, інформаційних кампаніях; співпраці із ЗМІ; розповсюдження соціальної реклами; організації дитячо-юнацьких дорадчих рад при органах виконавчої влади та місцевого самоврядування; проведення спільних заходів із представниками державних організацій тощо.

Діти можуть залучатися до ухвалення рішень в їх інтересах на державному рівні шляхом: участі у всеукраїнських дебатах, форумах, акціях; проведення соціологічних досліджень; розміщення матеріалів у ЗМІ; створення дитячого громадського руху; організації дорадчих органів при Уповноваженому Верховної Ради з прав людини, Уповноваженому Президента з прав дитини; створення асоціацій тощо.

Доцільно залучати дітей до вирішення проблем на різних рівнях відповідно до їх віку, знань, досвіду і бажання. Це дасть змогу комплексно і гармонійно формувати у них потребу участі у житті суспільства. При цьому на всіх рівнях необхідно звертати увагу на розвиток у дітей розуміння прав і думки інших осіб, виховання поваги до прав іншої особистості, взаємозв'язок прав і обов'язків людини.

Дослідник Р. Харт обґрунтував вісім «Сходинок участі дітей у прийнятті рішень»:

✚ *Перша сходинка* – маніпуляція (діти не мають реального розуміння проблеми, роблять чи говорять те, що хочуть від них дорослі).

✚ *Друга* – декорація (діти беруть участь у заходах, подіях, але не усвідомлюють їх значення).

✚ *Третя* – пасивна участь дітей – балаканина (діти висловлюються щодо проблем, проте реальні кроки щодо впровадження висловлених ідей не здійснюються).

✚ *Четверта* – призначення дорослими й інформування (дорослі запрошують дітей до участі, але діти обмежені лише інформацією, що їй надають дорослі).

✚ *П'ята* – консультування й інформування (діти виступають консультантами проєкту).

✚ *Шоста* – рішення ухвалюються з ініціативи дорослих разом із дітьми.

✚ *Сьома* – рішення приймаються з ініціативи дітей під керівництвом дорослих.

✚ *Восьма сходинка* – рішення ухвалюються з ініціативи дітей у партнерстві з дорослими.

Сходинок 1–3 Р. Харт називає «неучастю», 4–5 – «формальною участю», 6–8 – «реальною участю». У сучасному тлумаченні сходинок (рівні) формальної участі називають: 4 – скерування участі та інформування, 5 – узгодження дій та інформування; сходинок реальної участі називають: 6 – спільне прийняття рішень, 7 – підтримка ініціативи, 8 – рівноправне партнерство.

Плануючи проєкти дитячої та молодіжної участі, соціальним працівникам/ фахівцям із соціальної роботи не варто очікувати швидких результатів. Отже, участь дітей не передбачає відразу повного передання відповідальності представникам юного покоління. Це має відбуватися поступово, відповідно до готовності взяти відповідальність за власні дії, рішення. Всі форми участі, у тому числі й формальної, збагачують набуті дитиною уміння, що стає основою для ухвалення продуктивних рішень у майбутньому.

Ризики та перешкоди участі: брак довіри дітей до дорослих; обмежений доступ дітей до інформації; невпевненість дітей у власних силах; відсутність умінь та досвіду участі; нереалістичні очікування дітей від своєї діяльності тощо.

За сучасних умов особливої ваги в різних країнах світу набуває участь у житті суспільства й ухваленні рішень дітей та молоді, які опинилися в складних життєвих обставинах. Відтак, під час участі діти зі здорових сімей мають розуміти важливість взаємодії з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах (у тому числі дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, внутрішньо переміщеними діти, дітьми з особливими освітніми потребами та іншими).

Соціальним працівникам/фахівцям із соціальної роботи доцільно шукати і відпрацьовувати способи, форми забезпечення участі дітей із вразливих сімей. Для цього є кілька причин: по-перше, потрібно поважати фундаментальне право дітей на участь в ухваленні рішень, що безпосередньо їх стосуються. Лише коли ми навчимося чути дитину, тоді зрозуміємо її потреби, сприятимемо її розвитку; по-друге, заохочення дітей до участі може стати надзвичайно корисним досвідом для дитини з терапевтичної позиції (для підняття власної самооцінки, зростання авторитету, зміцнення стосунків); по-третє, приклади дитячої участі доводять, що залучення дітей до процесів ухвалення рішень зазвичай приводить до набагато кращого та ефективнішого вибору послуг («дизайну послуг»), адже діти іноді мають інші погляди на свою ситуацію та на власні потреби.

Як співвідносяться права дитини та права батьків?

Пошук оптимального співвідношення між правами дитини і правами батьків є важливою соціальною проблемою, але це співвідношення ніяк не може розглядатися як дві крайності.

Батьки наділені багатьма правами. Сімейний кодекс України чітко декларує, що здебільшого саме **батьки можуть і повинні приймати рішення, які відповідають найкращим інтересам дитини**. Однак права батьків стосовно дитини не є абсолютними, вони є умовними. Це означає, що права батьків обумовлені дотриманням низки вимог, як-от: забезпечення дітям мінімального догляду, турботи, створення безпечних умов для проживання, набуття освіти.

З іншого боку, **права дитини – абсолютні**. Це означає, що права дитини на безпечне, стабільне, постійне середовище, на мінімальний догляд і турботу з боку батьків є непорушними.

Права дитини мають переважну силу порівняно з правами батьків, водночас права батьків не повинні обмежуватися ні за яких умов, крім

випадків, коли це єдиний спосіб захистити дитину, гарантувати її безпеку.

Умовність прав батьків і абсолютність прав дитини – два взаємодоповнювальні принципи соціальної роботи щодо захисту дітей. Інакше кажучи, оптимальний шлях до забезпечення прав дитини пролягає через: створення системи підтримки сімей з дітьми, що включає соціальні пільги, оптимізування виплат, удосконалення послуг з підтримки батьківства, допомогу батькам у виконанні їх обов'язків, зміцнення, покращення сімейного середовища, підвищення рівня батьківської компетентності тощо.

Що таке батьківська компетентність?

Батьківська компетентність – це здатність і готовність батьків/одного з них до догляду, виховання і розвитку дитини, що будується на відповідних знаннях, цінностях, уміннях та досвіді.

Батьківська компетентність має такі складові:

- *пізнавальна* – поінформованість з питань повноцінного й гармонійного розвитку дитини, зокрема індикаторів цього процесу; розуміння прав дитини; усвідомлення цінності дитини як неповторної особистості, яка розвивається; розуміння батьківських функцій тощо;
- *емоційно-ціннісна* – прагнення сприяти успішній соціалізації дитини, сформуванню в неї систему ціннісних орієнтацій та соціально важливих якостей і вмінь; бажання підвищувати власну обізнаність із питань виховання та розвитку дитини; емоційна врівноваженість тощо;
- *соціально-особистісна* – наявність власної системи ціннісних орієнтацій та відповідних якостей особистості (компетентні батьки мають низку моральних якостей: чуйність, чесність, толерантність, доброзичливість, турботливість, дбайливість, старанність тощо. Для них пріоритетними є партнерська взаємодія, діалог як форма і засіб обміну інформацією, свобода вибору та особиста відповідальність за цей вибір);
- *поведінкова* – вміння конструктивно спілкуватися (уміння чітко і зрозуміло висловлювати думки, аргументувати, запевняти, передавати раціональну й емоційну інформацію, користуватися вербальними і невербальними засобами мовлення), уміння на партнерських засадах взаємодіяти з дитиною; уміння користуватися власними правами та захищати права дитини; активна участь у житті громади;
- *інформаційно-методична* – вміння аналізувати інформацію; обізнаність стосовно ефективних методик виховання дитини, специфіки використання тих чи інших форм, методів та прийомів взаємодії з дітьми, у тому числі інноваційних; ознайомленість зі способами профілактики власного «вигорання».

Своєрідними показниками батьківської компетентності є: елементарний догляд, гарантія безпеки, емоційне тепло, стимулювання, життєві цінності й обмеження.

Зокрема, елементарний догляд передбачає задоволення батьками потреб дитини в їжі, одязі, відпочинку, грі, гігієні; готовність любити та піклуватися про дитину в разі її поганого здоров'я, інвалідності, важких захворювань тощо.

Гарантія безпеки визначає спроможність батьків створити безпечне середовище для дитини.

Виховний потенціал батьків значною мірою залежить від їх здатності передавати дитині емоційне тепло. Дорослі мають гарантувати дитині задоволення її потреби в теплих стосунках зі значущими дорослими, які делікатно й чутливо реагують на запити, емоційний стан юної особистості. Для цього батькам необхідно демонструвати, що вони люблять і цінують дитину, схвалюють її поведінку та заохочують до соціально позитивних дій.

Становлення особистості, яка розвивається, відбувається швидше й успішніше за умов його стимулювання – допомоги дитині в розвитку шляхом вияву інтересу до її ігрової, навчальної, трудової діяльності; активної взаємодії з дитиною, реагування на її мовлення, запитання тощо.

Батьки мають допомагати дітям у розвитку вмінь та навичок управління власними емоціями і поведінкою: демонструвати й моделювати позитивну поведінку, взаємодію з іншими людьми; здійснювати контроль за власними емоціями, визначати певні поведінкові межі; формувати в дитини здатність протидіяти негативному впливові.

Основою формування батьківської компетентності у будь-якої людини є приклад та поведінка її власних батьків. Батьки, чиє дитинство пройшло поза сім'єю чи у сім'ї, де їх батьки зневажливо ставилися до дитини, нехтували її потребами, звичайно, потребуватимуть допомоги та підтримки у формуванні батьківської компетентності.

Дуже сприятливим періодом для формування батьківської компетентності є період вагітності дружини, очікування подружжям дитини. Саме в цей час батьки найбільшою мірою готові сприймати інформацію про особливості догляду та виховання дитини та про батьківську відповідальність.

Формування батьківської компетентності – це тривалий процес, який пов'язаний з новими потребами, віковими кризами дитини, які вимагають нових вмінь та знань, зміни поведінки батьків, форм та методів взаємодії з дитиною.

Тому фахівцеві із соціальної роботи доцільно спільно з іншими спеціалістами соціальної сфери (вчителями, вихователями, психологами, лікарями, культорганізаторами, бібліотекарями та іншими), активними батьками, представниками громадськості сприяти упровадженню в громадах різноманітних форм роботи з формування та підтримки батьківської компетентності, створенню на базі соціальних об'єктів різноманітних місць для неформального спілкування, консультування, проведення позитивного сімейного дозвілля, навчання позитивного батьківства.

Зазначене вище є надзвичайно важливим, оскільки батьківська компетентність – це певною мірою відповідальність батьків перед юною особистістю; це їх здатність забезпечити благополуччя та безпеку дитини.

Що таке благополуччя та безпека дитини?

Благополуччя дитини – це стан вдоволення (задоволеності) потреб дитини, тобто забезпеченості її прав й особистісної успішності (здатності досягати поставлених цілей, долати труднощі, мати заслужене визнання в колективі, розвивати власну особистість).

Нині перед фахівцями соціальної сфери постає завдання сприяти забезпеченню цілісного благополуччя дитини. Це передбачає формування в дитини системи життєвих цінностей, уміння самостійно вчитися, критично мислити, пристосовуватися до суспільних реалій, успішно самореалізовуватися у різних видах діяльності тощо.

Для досягнення благополуччя дитині необхідні:

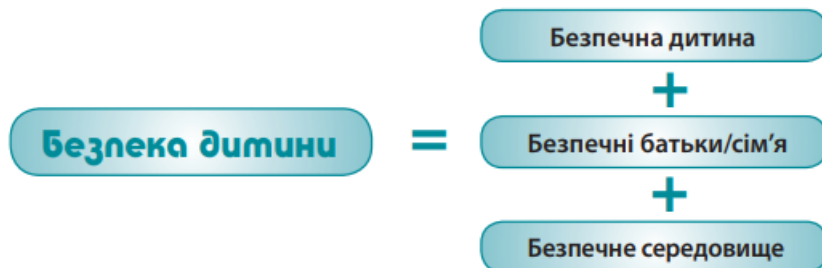
- ❖ сім'я, відчуття любові, емоційного тепла від батьків чи осіб, які їх замінюють; постійність такої турботи;
- ❖ позитивне спілкування, стабільні довірливі стосунки з родичами, однолітками та іншими значущими особами;
- ❖ повноцінне харчування, відпочинок, оптимальні фізичні навантаження та медичний супровід;
- ❖ сформовані духовно-моральні цінності, розвинені соціальні навички, вміння адаптуватися до зміни обставин та суспільних реалій;
- ❖ розвинена здатність усвідомлювати себе як особистість та презентувати себе іншим, самостійно вчитися та самореалізовуватися у різноманітних сферах;
- ❖ можливість висловлювати свою думку та приймати рішення.

Щоб гарантувати цілісне благополуччя дитини на різних рівнях, має бути забезпечена партнерська взаємодія між батьками, родичами, іншими значущими особами, соціальними працівниками/фахівцями із соціальної роботи, іншими спеціалістами.

Безпека – стан захищеності особи чи групи; наявність способів задоволення потреб особистості, захисту її прав.

Гарантованість безпеки – базова умова задоволення психологічних і соціальних потреб дитини. **Відчуття безпеки** – це відчуття стабільності і впевненості, можливість загалом прогнозувати події, які відбудуться завтра, впливати на власне життя і контролювати певні обставини.

Стан безпеки обумовлюється низкою факторів. Зокрема, стан безпеки дорослого члена сім'ї залежатиме від поведінки, стану здоров'я інших членів сім'ї і, своєю чергою, впливатиме на безпеку дитини. З іншого боку – дитина лише тоді відчуватиме себе у безпеці, коли за нею доглядатиме безпечний дорослий, коли вона житиме в безпечних стабільних умовах.

Для дитини мають бути створені різні безпечні середовища:

- ✓ двір, будинок, квартира, де живе дитина;
- ✓ ДНЗ (дитячий садок), ЗНЗ (школа), лікарня, ПНЗ (позашкільний навчальний заклад), спортивна секція тощо;
- ✓ дорога до школи, дитячого садка;
- ✓ Інтернет, телебачення тощо.

Батьки зобов'язані дбати про створення безпечних та сприятливих умов/середовищ для дитини, а соціальні працівники/фахівці із соціальної роботи, інші спеціалісти мають сприяти їм у цьому шляхом відповідного навчання, інформування, посередництва, представництва інтересів тощо.

Небезпека для дитини – загроза життю і здоров'ю дитини; реальна ймовірність завдання серйозної шкоди її життю і здоров'ю найближчим часом (години/дні) у разі відсутності оперативного втручання фахівців соціальної сфери у справи сім'ї.

Небезпека для дитини виявляється під час оцінки безпеки. Основними нормативно-правовими актами, які окреслюють відповідальність та порядок дій спеціалістів соціальної сфери у разі небезпеки для дитини, є постанова КМУ від 24.09.2008 р. №866 «Про діяльність органів опіки та піклування щодо соціального захисту дітей» [21], наказ від 19.08.2014 р. № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» [16].

Соціальному працівнику/фахівцю із соціальної роботи варто брати до уваги наявність обставин, що зумовлюють крайню **вразливість дитини**, тобто неминучість жорстокого поводження, насильства і нездатність дитини захиститися. Такими обставинами є:

- вік дитини (чим молодша дитина, тим вразливіша вона щодо жорстокого поводження);
- особистісні характеристики дитини (деякі діти схильні до непередбачуваної, деструктивної поведінки, можуть багато плакати, бути надмірно вимогливими, не реагувати на піклування батьків);
- стан здоров'я дитини (недоношені діти, діти з хронічними захворюваннями, розумовими та емоційними розладами, інвалідністю тощо).

У разі виявлення небезпеки, загрози життю чи здоров'ю дитини, соціальний працівник/фахівець із соціальної роботи повинен негайно повідомляти про це поліцію, швидку допомогу, службу у справах дітей (ССД).

Батьки, спеціалісти соціальної сфери (соціальний педагог, психолог школи, в якій навчається дитина, вихователь дитячого садка, сімейний лікар, соціальний працівник/фахівець із соціальної роботи в громаді чи працівник ССД, який веде випадок цієї дитини) мають навчати дітей безпечної поведінки та дій у разі виникнення небезпеки.

Особливо потрібно дбати про безпеку дітей, чиї батьки не повною мірою виконують свої батьківські обов'язки. Така дитина має знати, хто може прийти їй на допомогу із рідних, родичів, сусідів, спеціалістів, уміти зателефонувати за потреби комусь із зазначених осіб.

Хорошим ресурсом для такої допомоги та підтримки слугують телефони довіри, де навчені висококваліфіковані спеціалісти анонімно, конфіденційно та безкоштовно вислухають, заспокоють, дадуть поради, переадресують, нададуть необхідні контакти. Зазначена форма допомоги в Україні перебуває на початковій стадії розвитку, проте з ініціативи громадських організацій, зокрема Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда» та за підтримки Міністерства соціальної політики України діє **Всеукраїнська дитяча лінія «Телефон довіри» (8 800 500 45)**. Подібні телефони довіри, різної проблематики, функціонують у ряді міст, областей України. Фахівець із соціальної роботи має знати про такі ресурси й інформувати про них отримувачів послуг, насамперед вразливих сімей з дітьми.

Що таке сім'я як динамічна система?

Відповідно до чинного законодавства України, первинним та основним осередком суспільства є сім'я. Її становлять особи, які спільно

проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно (стаття 3 Сімейного кодексу України).

З наукового погляду, сім'я – мала соціальна група, створена на основі офіційного чи неформального (незареєстрованого) шлюбу або кровної спорідненості, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними й моральними зобов'язаннями стосовно один одного, родинними традиціями.

Зрозуміти сім'ю повністю можна, якщо підходити до неї як до системи. Сімейна система діє в межах таких динамічних процесів, як комунікація, розподіл повноважень, закріплення ролей і їх виконання. Відповідно, соціальний працівник роботи із сім'єю має будувати з урахуванням таких **принципів**:

➤ **Взаємозумовленість.** Події, що відбуваються в одній частині системи, прямо чи опосередковано впливають на всі інші її частини. Поведінка одного члена сім'ї впливає на інших членів сім'ї. Кожна дія всередині сімейної системи викликає відповідну реакцію.

➤ **Сталість.** Члени сім'ї як системи зазвичай пов'язані один з одним протягом значного періоду часу, і тому сімейна система виробляє певні стереотипи реакцій з метою збереження своєї рівноваги.

➤ **Динаміка сім'ї.** Сім'я – не статичне утворення, згодом змінюється її структура та функції. Розвиток сім'ї відображається у фазах її життєвого циклу. Перехід від однієї до іншої фази пов'язують зі зміною ролей, появою нових потреб і обов'язків.

➤ **Відкритість системи.** Сім'я становить собою відкриту систему. Це означає, що вона перебуває в стані постійної взаємодії з іншими системами. Сімейні системи мають внутрішні кордони, що розділяють членів сім'ї, і зовнішні кордони – між певною сім'єю і зовнішнім світом. Вважається, що ступінь відкритості або закритості сімейної системи залежить від того, наскільки жорсткими є кордони із зовнішнім світом.

➤ **Цілісність.** Сім'я як ціле володіє більшими можливостями, ніж просто окремі її члени. Сімейна система працює як саморегульований, самокерований і самоорганізований механізм.

Якщо сприймати сім'ю як систему, можна діяти за переконанням, що навіть у разі комплексної вразливості сім'я володіє певним потенціалом міцності і стійкості (позитивними ресурсами та захисними факторами).

Ресурси та захисні фактори сім'ї (сильні сторони) – це все те, що допомагає сім'ї долати труднощі: сімейні цінності, родинні традиції взаємодопомоги, достатній рівень батьківської компетентності, матеріальні статки, наявність друзів, родичів, самоорганізованість, достатній освітній рівень, наявність роботи.

Соціальний працівник/фахівець із соціальної роботи має знати про можливості і ресурси кожного члена вразливої сім'ї, заохочувати її до самомобілізації, взаємопідтримки і внутрішньо родинного вирішення проблем.

Кожна сім'я, незалежно від її матеріального стану (заможна, бідна), складу (повна, неповна, багатодітна), місця проживання (село, місто) тощо, у процесі свого розвитку переживає кризові періоди.

Криза – це баланс між можливістю розвитку та ризиком виникнення ще більших проблем, зокрема тих, які можуть призвести сім'ю до стану вразливості, складних життєвих обставин.

Дослідження вчених свідчать, що найчастіше сімейні кризи виникають у перехідний період від однієї до іншої стадії життєвого циклу сім'ї, а саме в періоди:

- ✚ засвоєння подружніх ролей;
- ✚ появи в сім'ї нової особистості;
- ✚ влаштування і залучення дітей до навчальних закладів;
- ✚ досягнення дитиною підліткового віку;
- ✚ експериментування сім'ї з незалежністю підлітка;
- ✚ виходу дітей із сім'ї та необхідності членів подружжя знову залишатися вдвох;
- ✚ виходу батьків на пенсію та старості.

Саме в ці періоди неподолані сімейні кризи можуть перерости у фактори вразливості та призупинити позитивний розвиток сімейної системи.

Відкритість сімейної системи дає змогу примножувати ресурси та посилювати захисні чинники сім'ї, проте може стати додатковим фактором вразливості через вплив зовнішніх ризиків (військова агресія, вимушене переміщення, скорочення на роботі, злочинне середовище тощо).

Вразливість – це стан незахищеності сім'ї, зумовлений наявністю внутрішніх чи/та зовнішніх факторів ризику або появою нових, які порушують баланс і негативно впливають на стан задоволення потреб дитини. Барометром вразливості сім'ї є стан задоволення потреб дитини. Загострення чи поява нових факторів ризику зазвичай негативно впливає на стан задоволення потреб дитини, згодом відображається на

зовнішньому вигляді дитини (змучена, невиспана, худа, сумна, зріст не відповідає віку тощо); на поведінці дитини (агресивність, замкнутість, бродяжництво, залежність).

На рис. 4.1.3 зображені можливі етапи деградації сім'ї у разі посилення впливу внутрішніх та зовнішніх ризиків і відсутності чи недостатності відповідних ресурсів та захисних чинників.

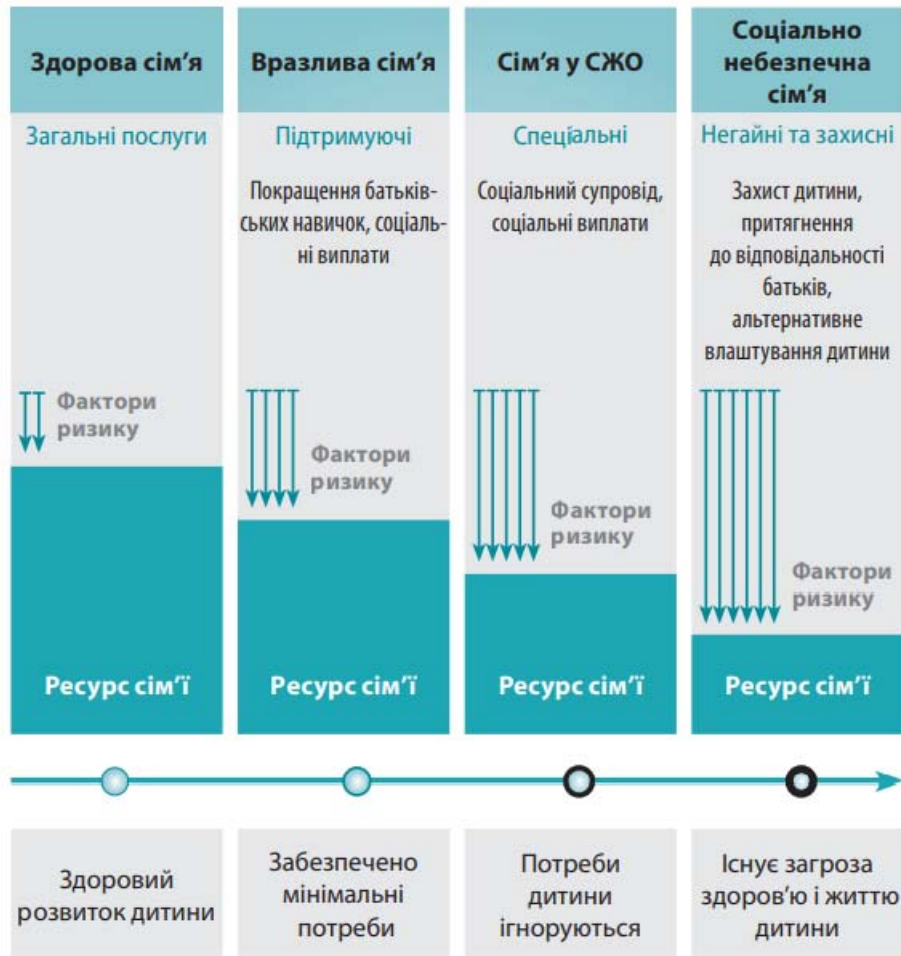

Рис. 4.1.3. Можливі етапи деградації сім'ї у випадку посилення впливу внутрішніх та зовнішніх факторів ризику та відсутності чи недостатності відповідних ресурсів та захисних факторів

Наведені назви – здорова сім'я, вразлива сім'я, сім'я у складних життєвих обставинах, соціально небезпечна (дисфункційна) – є умовними і відображають рівень вразливості сім'ї та ступінь наявних ризиків для благополуччя і зростання дитини в таких сім'ях.

Посилення факторів ризику негативно впливає на стан задоволення потреб дитини. Нижня шкала умовно відображає **здатність батьків забезпечувати потреби дитини**:

➤ *здорова сім'я* – здатна забезпечити повною мірою потреби дитини для розвитку і потребує лише загальних послуг (освітніх, медичних);

➤ *вразлива* – забезпечує базові (мінімальні) потреби дитини, має достатньо внутрішніх позитивних ресурсів для подолання факторів ризику, проте потребує незначної підтримки;

➤ *сім'я у СЖО* – через вплив складних життєвих обставин частково втратила здатність забезпечувати потреби дитини і потребує комплексного втручання;

➤ *соціально небезпечна сім'я* – веде асоціальний спосіб існування; перебування дитини в такій сім'ї є вкрай небезпечним, існує загроза для її життя, здоров'я і розвитку, дитина потребує захисту та влаштування в сімейну форму виховання; така сім'я негативно впливає на середовище громади.

Досвід соціальної роботи свідчить, що невирішені проблеми або вирішені несвоєчасно породжують нові, ще глибші, руйнують сім'ї, роблять нещасними дітей, призводять до зростання соціального сирітства.

Завдання працівників соціальної сфери – піклуватися, щоб якомога більше дітей зростало у здорових сім'ях. Здорова сім'я є запорукою благополуччя дитини, яка набуває здатності у перспективі покращити суспільне середовище, вивівши його на новий ступінь економічного, соціального, культурного розвитку.

Якими є основні характеристики здорової сім'ї? Назва «здорова сім'я» свідчить про те, що сім'я має достатньо позитивних ресурсів та захисних факторів для розвитку і самореалізації кожного свого члена; здатна задовольняти потреби дитини, у разі необхідності підтримувати осіб похилого віку, недієздатних та тих, хто потрапив у складні життєві обставини.

Здорова сім'я як система визначається цілісною структурою, родинними цінностями, сімейними традиціями, умовами функціонування тощо. Це дає їй змогу повною мірою виконувати такі функції: репродуктивну, виховну, сексуальну, регулятивну, рекреативну, господарсько-побутову, економічну, комунікативну, соціалізаційну.

Основні ознаки здорової сім'ї: згуртованість; відкритість для встановлення нових стосунків; любов, оптимізм і турбота; здатність самостійно вирішувати завдання свого розвитку; готовність до зміни ролей, життєвого циклу сім'ї; залучення всіх членів до ухвалення сімейних рішень; стабільність; відкрита прихильність членів сім'ї один до одного; чіткі та зрозумілі очікування один від одного; наявність спільних

цінностей, а також відповідність вчинків кожного з членів сім'ї цим цінностям; емпатія і відверте спілкування в сім'ї; традиції; прийняття і взаєморозуміння тощо.

Здорова сім'я – це природне та найкраще середовище для дитини, в якому вона захищена й оточена підтримкою та любов'ю. У такій сім'ї існує баланс між правами дитини і батьків, причому батьки є наставниками, вихователями, помічниками дітей щодо реалізації їх прав.

Чуттєво-емоційний характер стосунків у сім'ї є основною умовою повноцінного розвитку дитини, її успішної соціалізації, одним із важливих механізмів якої є ідентифікація – процес засвоєння дітьми життєвих позицій батьків. У здоровій сім'ї батько і матір мають **високий рівень батьківської компетентності**. Саме в такій сім'ї дитина може найкраще засвоїти майбутні моделі сімейного життя, батьківські обов'язки, навчитися реалізувати себе у суспільстві як особистість.

Зростання дітей у сприятливому для їх розвитку середовищі (здоровій сім'ї) потенційно зменшує агресію та посилює в майбутньому просоціальні орієнтації дорослого населення (Г. Крайг).

Соціальним працівникам/фахівцям із соціальної роботи вкрай важливо знати такі сім'ї, використовувати їх виховний потенціал, пропагувати їх досвід виховання дітей, сприяти формуванню в громаді «моди на здорові сім'ї та відповідальне батьківство».

Якими є ознаки вразливої сім'ї?

Для вразливої сім'ї характерна наявність чи поява додаткових факторів ризику, які порушують баланс сімейної системи.

Законодавство визначає «**вразливі групи населення**» як потенційних отримувачів соціальних послуг, що мають найбільший ризик потрапляння в складні життєві обставини через вплив зовнішніх (соціальних, економічних, природних, політичних, екологічних тощо) та внутрішніх (матеріальний стан, фізичні та розумові вади розвитку, вік, спосіб життя тощо) чинників.

Найбільш небезпечним є одночасний вплив на сімейну систему негативних зовнішніх та внутрішніх чинників (факторів ризику). Наприклад:

- ❖ сім'я з достатком нижче ніж середній, з двома малолітніми дітьми, батько втратив роботу;
- ❖ багатодітна сім'я, через військове протистояння на сході України вимушена була переїхати і тимчасово поселитись у родичів; маленьке житло, нестаток коштів та невизначеність ситуації породжують конфлікти;
- ❖ сім'я з дітьми не має свого житла і тривалий час мешкає у маленькій квартирі разом із батьками дружини, які не люблять зятя; зять втратив роботу;

❖ мама-одиначка, яка сама виховує дитину з вадами розвитку, тяжко захворіла.

Наведені приклади свідчать про виникнення додаткових проблем в ситуації, коли сім'я вже належала до категорії вразливих. Проблеми одного із членів сім'ї провокують дисбаланс сімейної системи і спричиняють стан вразливості всієї сім'ї. На жаль, не всі проблеми можна вирішити, особливо болючими є втрати (смерть близьких), матеріальні чи майнові проблеми, розлучення, які теж провокують стан вразливості.

Характерними ознаками для більшості сімей у стані вразливості є розгубленість, пасивність, невміння висловити свої проблеми і потреби, сформулювати свої цілі і завдання, слабе спілкування, емоційна закритість, брак уваги (або агресія) стосовно дітей, нерідко нехтування інтересами дітей.

Вразлива сім'я зазвичай має достатній резерв позитивних ресурсів для подолання труднощів. Однак вона може потребувати допомоги, наприклад консультування спеціаліста у виборі стратегії для вирішення ситуації. Залежно від складності проблеми, такою допомогою можуть бути соціальні виплати, поради родичів, друзів, фахівця із соціальної роботи, психолога, юриста, учителя, лікаря тощо. Затягування розв'язку стрижневих проблем часто погіршує становище сім'ї загалом, що має наслідки в тому числі для дитини.

У роботі з вразливими сім'ями доцільно використовувати «методичний підхід». Такий підхід передбачає навчання членів сім'ї різноманітних умінь, надання допомоги сім'ї в отриманні необхідних для здорового функціонування ресурсів, підготовку для батьків невеликих за обсягом методичних порадинок, пам'яток, як діяти в тій чи іншій кризовій ситуації, до кого звернутись, як визначити послідовність, можливі варіанти дій та їх кінцеві результати.

Саме набуті практичні вміння щодо виконання батьківських функцій, догляду за дитиною, вирішення проблем з оформлення відповідних документів тощо дають можливість сім'ї в майбутньому мінімізувати і самотійно долати складні життєві обставини.

Якими є ознаки сімей, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах?

Складні життєві обставини – обставини, внаслідок яких особа, сім'я не можуть самотійно піклуватися про особисте/сімейне життя та брати участь у суспільному житті [9], виявлені за результатами оцінки потреб.

До складних обставин належать такі соціальні фактори:

- ✚ втрата здатності до самообслуговування;
- ✚ вимушене переміщення, вимушена міграція;
- ✚ випадки, коли людина стала жертвою злочину, торгівлі людьми, насильства, дискримінації;
- ✚ невиліковні хвороби; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі;
- ✚ заподіяння шкоди внаслідок пожежі, стихійного лиха, катастрофи, бойових дій, терористичного акту;
- ✚ безпритульність та бездоглядність, обставини, коли існує загроза життю людини та здоров'ю чи життю її близьких;
- ✚ погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння – все, що викликає в людей відчуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, призводить до загострення конфлікту в сім'ї, негативно позначається на вихованні та розвитку дітей [10].

Особливо небезпечним є:

- поєднання соціальних проблем та таких поведінкових проявів батьків, як зловживання алкоголем, наркотиками, психоемоційні зриви, депресія, конфліктні стосунки між подружжям, завищенні вимоги до дитини, застосовування фізичних покарань тощо;
- негативне родинне та соціальне середовище (наприклад: разом із сім'єю проживають родичі, які негативно впливають чи провокують конфліктні ситуації; сусідка виробляє самогон та пригощає батька дитини тощо).

Батьки люблять своїх дітей, але перелічені обставини зазвичай негативно впливають на їх здатність задовольняти потреби дитини, провокують ризиковану та непослідовну поведінку, безвідповідальне батьківство. Відповідальність за дитину переважно перекладається на одного із батьків або на родичів, які намагаються нейтралізувати негативний вплив складних життєвих обставин.

У такій сім'ї дитина нерідко залишається вдома сама, не отримує повноцінного харчування, пропускає заняття в школі, починає гірше навчатися, неохоче говорить про батьків, соромиться їх; часто виконує батьківську функцію стосовно братів та сестер, тяжку фізичну роботу. Дитина, особливо раннього віку, може мати явні ознаки недогляду: хворобливий вигляд, неохайний одяг тощо.

Отже, складні життєві обставини – такі несприятливі для окремої людини чи сім'ї події, життєва скрута, які людина або сім'я не може подолати без сторонньої допомоги.

Сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, потрібна комплексна допомога міждисциплінарної команди спеціалістів. Зазвичай, такі сім'ї ставляться на облік соціальними службами, ССД, на них

відкривається соціальна справа, призначається відповідальний за ведення випадку, сім'я береться під соціальний супровід.

Особливої турботи, уваги та захисту потребують діти, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Якими є ознаки соціально небезпечної сім'ї?

Соціально небезпечна сім'я (дисфункційна) – це сім'я, в якій батьки втратили здатність опікуватися дитиною, їх спосіб життя, поведінка становлять загрозу для життя і здоров'я дитини та оточуючих.

Характерними ознаками таких сімей є: нарко- чи алкозалежність; конфлікт із законом; аморальний спосіб життя; насильство та жорстоке поводження; психоемоційні розлади; антисанітарний стан помешкання, наявність небезпечних предметів; конфлікти з родичами та оточуючими тощо.

Батьки у соціально небезпечних сім'ях нехтують потребами дитини, виявляють жорстокість та насильство стосовно неї, застосовують фізичні покарання.

Дитини, яка проживає в такій сім'ї, може часто бути голодною, мати фізичні ознаки жорстокого поводження (синці, опіки, гематоми); може перебувати під дією наркотичних, алкогольних чи психотропних речовин, жебракувати, бродяжити, комплексно відставати у розвитку; проявляти агресію, лякливість, завдавати собі шкоди тощо.

Інформація про такі сім'ї має негайно передаватися до служби у справах дітей, до поліції. Здебільшого, органи опіки та піклування вилучають дітей із таких сімей, а стосовно батьків здійснюється розслідування та притягнення до відповідальності в судовому порядку за невиконання чи злісне ухиляння від виконання батьківських обов'язків тощо.

Сім'я: об'єкт чи суб'єкт соціальної роботи?

Традиційна практика соціальної сфери визначала сім'ю як об'єкт соціальної роботи, на який спрямовані зусилля відповідного спеціаліста чи групи спеціалістів через соціальні виплати, пільги, допомоги та послуги. Поступово такі підходи, хоча й давали певні результати, але формували споживацьке ставлення до фахівців, соціальних працівників з боку сім'ї, спричиняли її пасивність. У підсумку ефективність соціальної роботи виявлялася короткотерміною, а сім'я ставала залежною від соціальної служби чи іншої організації.

На зміну таким підходам поступово приходило усвідомлення того, що **соціальна робота стає успішною і результативною, якщо здійснюється за бажанням, участі самого отримувача послуг (об'єкта) та за підтримки його найближчого оточення.** Відтак, одним із основних

завдань соціального працівника/фахівця із соціальної роботи є наснаження та спонукання вразливої сім'ї чи тієї, яка потрапила в складні життєві обставини, до активної співпраці та продуктивної взаємодії у вирішенні її проблем.

Це виявляється у спільному визначенні стрижневої проблеми, виявленні позитивних ресурсів та можливостей сім'ї загалом і кожного її члена зокрема, включаючи дітей, формулюванні цілей та заходів індивідуального плану роботи, розподілі відповідальності за вжиті заходи тощо. Зазначена активність, зростання відповідальності за своє становище дає змогу сім'ї вчитися самій виходити зі складних життєвих обставин, надалі вміти користуватися різними наявними у громаді ресурсами.

Кожну сім'ю, незважаючи на стан її вразливості та складні життєві обставини, доцільно розглядати не тільки як об'єкт, а й як суб'єкт соціальної роботи.

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія фахівця та сім'ї, яка потрапила в складні життєві обставини, будується на філософії довіри і партнерства. Вона залежить від професійної майстерності фахівця та дотримання ним етичних принципів соціальної роботи.

Така взаємодія має ґрунтуватися на переконанні: нікого не можна зробити щасливим, якщо він не хоче себе відчувати щасливим; люди набагато більше цінують те, що здобуто своєю працею, ніж те, що дісталось їм безкоштовно.

Основне завдання фахівця соціальної сфери – допомогти членам сім'ї усвідомити наявність проблеми та допомогти їм самим знайти варіанти її вирішення, визначити, що вони можуть зробити самостійно і яка саме за таких умов їм необхідна допомога від спеціалістів, держави.

Варто зважати на те, що суб'єкт-суб'єктні відносини між отримувачем соціальних послуг і надавачем таких послуг потребують старань і терпіння. Сім'я стає суб'єктом соціальної роботи, коли усвідомлює свої сильні сторони.

4.2. Громада дружна до дитини: відповідальність громади за забезпечення прав дитини

Тільки справжня, спроможна громада може повною мірою забезпечити сприятливі умови для утвердження сімейних цінностей, розвитку потенціалу сімей, задоволення потреб дітей.

Громада, дружна до дитини, – це громада, в якій:

- у центрі уваги перебуває дитина, а її благополуччя і безпека визнаються незаперечним пріоритетом;
- упроваджується сімейно орієнтований підхід до надання соціальних послуг, встановлюються сталі дружні взаємини між людьми з метою вдосконалення самих себе та своєї спільноти (світу, в якому вони живуть);
- система прийняття рішень ґрунтується на забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Громада, дружня до дитини, – це система добросовісного місцевого управління, орієнтована на реалізацію в повному обсязі положень Конвенції ООН про права дитини. Створення такої громади покликане гарантувати права дитини на: безпеку; участь у житті суспільства й ухваленні рішень стосовно свого села, міста, громади; отримання оптимальних послуг з освіти, культури, охорони здоров'я; нормальні санітарні умови життя та доступ до чистої води; захист від жорстокого поводження; проживання на озелененій і чистій від забруднення території тощо. Відтак, забезпечується комплексний підхід до оцінки та покращення ситуації в громаді, становища дітей, реалізації їх прав, що і є стрижнем ідеї створення території, сприятливої для дитини.

У громаді, дружній до дитини, створюється дружнє до дитини середовище через надання послуг усім сім'ям. За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку свого батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом. Батьківство у такій громаді завжди в радість.

Органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю ставляться до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості. Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг.

На сучасному етапі необхідність розвитку громад, дружніх до дитини, зумовлюється міжнародними орієнтирами і стандартами, зокрема положеннями постанови Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010). Окрім цього, міжнародний досвід презентує доцільність й успішність функціонування ряду інституцій (пологових стаціонарів, клінік, шкіл) і територій, дружніх до дитини. Наприклад, рух територій (міст, інших населених пунктів), дружніх до дитини, уже другий десяток років заохочується і підтримується Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ).

Аналізуючи світовий досвід функціонування територій, дружніх до дитини, необхідно зазначити, що їх створення – це усвідомлений і дуже важливий крок, який відображає спільне рішення громади і політичну

волю її керівників. Боротись за таке звання можуть громади, які вже досягли певного рівня добробуту для дітей та сімей. Не можна допускати популістських рішень, оголошувати себе громадою, дружньою до дитини, якщо у батьків немає роботи; якщо відсутні послуги з підтримки сім'ї, а діти продовжують виховуватись в інтернаті, думка дітей та молоді не враховується у прийнятті рішень тощо.

Визначальним у цьому русі є ставлення органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до забезпечення потреб дітей та благополуччя сімей з дітьми; ефективне використання місцевих ресурсів та потенціалу громади; результативний менеджмент та управління для:

- створення належної кількості робочих місць та забезпечення зайнятості населення, сімей з дітьми;
- розвитку соціальної інфраструктури (школи, дитячі садки, позашкільні установи, заклади культури, спорту, магазини, дитячі майданчики, заклади соціального захисту тощо);
- прийняття бюджету, соціально орієнтованого на потреби дітей та сімей;
- створення служб, які надають послуги дітям та сім'ям, відповідно до потреб громади;
- кадрового забезпечення всіх служб, установ і закладів згідно з вимогами законодавства та потребами громади;
- створення механізмів активізації участі соціально орієнтованого бізнесу, сімей з дітьми, дітей та молоді у вирішенні проблем громади;
- якісного моніторингу діяльності служб, установ і закладів, що надають послуги дітям та сім'ям.

Завдання фахівця із соціальної роботи – поширювати інформацію про міжнародний рух міст, дружніх до дитини, сприяти усвідомленню громадою, її керівниками принципів цього руху, ініціювати процес поступового перетворення громад на громади, дружні до дитини. Зокрема, на першому етапі громада може обрати своєю метою – створення громади, безпечної для дитини.

Орган опіки та піклування

Відповідно до змін (ПКМУ від 11.04.2018 № 301), **п. 3 Постанови КМУ № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» [21]**, виконавчі комітети об'єднаних територіальних громад наділені повноваженнями **органу опіки та піклування**, а саме: *«Органами опіки та піклування є районні, районні у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах (у разі їх утворення), сільських, селищних рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад (далі – органи опіки та піклування), які відповідно до законодавства провадять*

діяльність з надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, із захисту особистих, майнових та житлових прав дітей».

Орган опіки та піклування – це специфічний правовий інститут, покликаний вирішувати проблеми людей, які для представлення або захисту своїх прав потребують втручання держави. Така потреба виникає у разі відсутності у фізичної особи (як правило, це діти та повнолітні громадяни з обмеженою дієздатністю) належним чином уповноважених осіб для представлення та захисту їхніх прав, або у разі виникнення спору між такими законними представниками дітей, або людей з обмеженою дієздатністю. Держава правозахисну і представницьку функції щодо таких громадян покладає на місцеві органи виконавчої влади, визначаючи їх органами опіки та піклування і законодавчо наділяючи численними повноваженнями представляти та захищати інтереси тих людей, які не можуть або не спроможні представляти свої інтереси самостійно. Також орган опіки та піклування має повноваження розглядати спори між законними представниками дитини і/або дорослих осіб [19].

Отже, орган опіки та піклування – це виконком місцевої ради у всій сукупності його структурних підрозділів. Безпосереднє ведення справ стосовно дітей покладається на службу у справах дітей, стосовно повнолітніх – на управління соціального захисту. Дорадчий орган із питань дітей – комісія з питань захисту прав дитини, із питань повнолітніх – опікунська рада.

Комісія з питань захисту прав дитини

Комісія з питань захисту прав дитини є консультативно-дорадчим органом, що утворюється головою районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (в разі утворення) ради, сільської, селищної ради, об'єднаної територіальної громади [21].

Комісія відповідно до покладених на неї завдань:

❖ **розглядає та подає пропозиції до індивідуального плану соціального захисту дитини**, яка перебуває у складних життєвих обставинах, дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування;

❖ **розглядає питання, у тому числі спірні, які потребують колегіального вирішення**, зокрема: реєстрація народження дитини, батьки якої невідомі; надання дозволу бабі, діду, іншим родичам дитини забрати її з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я, якщо цього не зробили батьки дитини; позбавлення та поновлення

батьківських прав; вирішення спорів між батьками щодо визначення або зміни прізвища та імені дитини; вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини; підтвердження місця проживання дитини для тимчасового виїзду з дитиною за межі України; участь одного з батьків у вихованні дитини; побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав; визначення форми влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування; встановлення і припинення опіки, піклування; утримання і виховання дітей у сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу та виконання покладених на них обов'язків; збереження майна, право власності на яке або право користування яким мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; розгляд звернень дітей щодо неналежного виконання батьками, опікунами, піклувальниками обов'язків з виховання або щодо зловживання ними своїми правами; надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; інші питання, пов'язані із захистом прав дітей;

❖ **розглядає підготовлені суб'єктами соціальної роботи матеріали про стан сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах**, у тому числі сім'ї, в якій існує ризик відібрання дитини чи дитина вже відібрана у батьків без позбавлення їх батьківських прав, сім'ї, діти з якої влаштовуються до навчального закладу на стаціонарне перебування за заявою батьків, та: приймає рішення про взяття під соціальний супровід сімей, в яких порушуються права дитини (завершення або продовження у разі необхідності строку соціального супроводу); направляє у разі потреби батьків, які неналежно виконують батьківські обов'язки, для проходження індивідуальних корекційних програм до суб'єктів соціальної роботи, які відповідно до компетенції розробляють та впроваджують такі програми;

❖ **розглядає питання щодо обґрунтованості обставин, за яких відсутні можливості для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти** за місцем проживання (перебування), та **приймає рішення про доцільність влаштування дитини до загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступеня** за заявою батьків із визначенням строку її перебування у школі-інтернаті.

Під час прийняття рішення про доцільність влаштування дитини до загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступеня враховується думка дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити.

Забезпечення права дитини на сім'ю

Право дитини жити і виховуватись у сім'ї інтегрує: право на спільне проживання з батьками; право дитини знати своїх батьків; право на

турботу батьків; право на виховання своїми батьками; право на забезпечення інтересів та всебічний розвиток; повагу гідності дитини.

В Україні дитина, яка залишилась без батьківського піклування, **тимчасово може бути влаштована** у:

- ✓ сім'ю громадян України (родичів, знайомих, патронатного вихователя);
- ✓ притулок для дітей служби у справах дітей;
- ✓ центр соціально-психологічної реабілітації дітей;
- ✓ соціально-реабілітаційний центр;
- ✓ будинок дитини, навчальний або інший дитячий заклад (крім дитячого будинку та загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування) [21].

Тимчасове влаштування підкинутої чи знайденої дитини, а також дитини з ознаками насилля або жорстокого поводження здійснюється після надання їй необхідної медичної допомоги, завершення медичного обстеження чи лікування.

Послуга патронату над дитиною

Патронат над дитиною – це комплексна послуга, що передбачає тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини **в сім'ї патронатного вихователя** на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин [20].

Мета патронату: забезпечити безпечні та сприятливі умови догляду та виховання дитини на період вирішення проблем, криз, які виникли в її сім'ї, сприяння якнайшвидшому поверненню дитини до батьків, а в разі неможливості підготовка до усиновлення або влаштування в одну із сімейних форм виховання. Патронатний вихователь має бути готовим негайно прийняти у своїй сім'ї дитину/дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. На нинішній час такі діти, у разі відсутності близьких родичів, направляються до притулків, центрів соціально-психологічної реабілітації (ЦСПР), будинків дитини, дитячих будинків, інтернатів (зазвичай, обласного підпорядкування), які значно віддалені від місця проживання дитини, що ускладнює її контакти з родиною.

Термін перебування під патронатом визначається потребами дитини та залежить від складності життєвих обставин, які спричинили її влаштування, але не має перевищувати 3 місяці. Практика показує, що в окремих випадках є потреба подовження термінів, але такі дії виконуються виключно за рішенням органу опіки та піклування після перегляду справи дитини та її батьків, при цьому мають бути враховані психологічні особливості розвитку дитини та її думка, якщо вона досягла відповідного віку. Загальний термін перебування дитини в патронаті не повинен перевищувати 6 місяців.

Основними підставами для прийняття органом опіки та піклування рішення про тимчасове влаштування дитини під патронат можуть бути: загроза життю та здоров'ю дитини; ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків; виявлення покинутої чи знайденої дитини; заява дитини, яка досягла відповідного віку, про наявність обставин, які унеможливають проживання у власній родині; заява батьків, законних представників у зв'язку зі складними життєвими обставинами; тимчасова неможливість виконувати обов'язки з догляду та виховання дитини через стан здоров'я батьків, законного представника дитини. За потреби вжиття негайних дій щодо термінового влаштування дитина може бути передана до сім'ї патронатного вихователя за наказом служби у справах дітей.

Фінансування послуги з патронату дитиною забезпечується за рахунок субвенції державного бюджету місцевим бюджетам [20]. За надання послуги патронатний вихователь щомісяця отримує: грошове забезпечення в розмірі 5-ти прожиткових мінімумів для працездатних осіб; при влаштуванні 2-х і більше дітей віком до 1 року, неповнолітньої вагітної, дитини з ВІЛ грошове забезпечення збільшується на 10% за кожну дитину та категорію, але сумарно не перевищує 50%; соціальну допомогу на утримання та виховання дитини в розмірі 2-х прожиткових мінімумів відповідно до віку дитини; сплату єдиного внеску за загальнообов'язкове державне соціальне страхування за патронатного вихователя.

Влаштування дитини в сімейні форми виховання

Діти, які влаштовуються в **сімейні форми виховання** (усиновлення, опіка/піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу), обов'язково мають статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. **Статус дитини-сироти** надається дітям, у яких померли або загинули батьки, що підтверджується свідоцтвом про смерть кожного з них.

Статус дитини, позбавленої батьківського піклування, надається дітям:

- батьки яких позбавлені батьківських прав, що підтверджується рішенням суду;
- які відібрані у батьків без позбавлення батьківських прав, що підтверджується рішенням суду;
- батьки яких визнані безвісно відсутніми, що підтверджується рішенням суду;
- батьки яких оголошені судом померлими, що підтверджується свідоцтвом про смерть, виданим органами реєстрації актів цивільного стану;

- батьки яких визнані недієздатними, що підтверджується рішенням суду;
- батьки яких відбувають покарання в місцях позбавлення волі, що підтверджується вироким суду;
- батьки яких перебувають під вартою на час слідства, що підтверджується постановою суду;
- батьки яких перебувають у розшуку органами внутрішніх справ, пов'язаному з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, що підтверджується ухвалою суду або довідкою органів внутрішніх справ про розшук батьків та відсутність відомостей про їх місцезнаходження;
- у зв'язку з тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, що підтверджується висновком медико-соціальної експертної комісії про наявність у батька, матері хвороби, що перешкоджає виконанню ними батьківських обов'язків, виданим у порядку, встановленому МОЗ;
- підкинутим, батьки яких невідомі, покинутим у пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яких відмовилися забрати з цих закладів батьки, інші родичі, про що складено акт за формою, затвердженою МОЗ і МВС.

Ресурси громади

Ресурсами називають матеріальні і нематеріальні об'єкти та/чи цінності, якими володіє громада або якими може розпоряджатися. Іншими словами, це «все те, що може бути використано для поліпшення якості життя мешканців громади». Більшість матеріальних ресурсів, на жаль, вичерпуються і не відновлюються. Тому важливо оцінити ресурсний потенціал громади, ідентифікувати усі наявні ресурси та забезпечити їх інтеграцію (рис. 4.2.1).

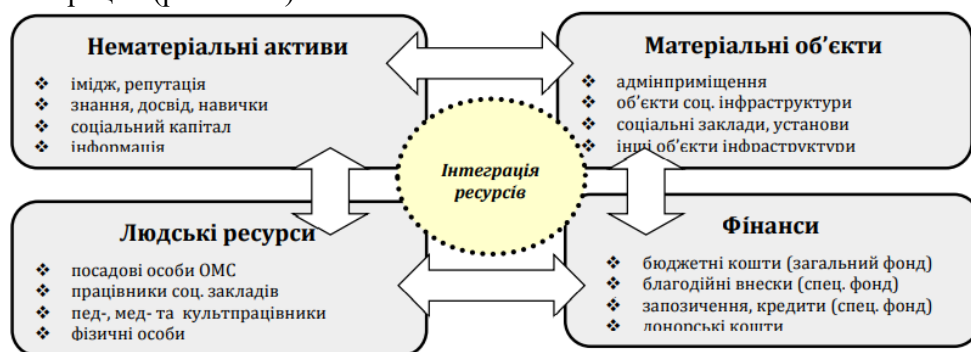

Рис. 4.2.1. Ресурсний потенціал громади

Ключовим внутрішнім ресурсом є спроможність членів громади – гуртом та індивідуально – за рахунок своїх знань, навичок та взаємодії щодня робити якісний і кількісний внесок у сталий розвиток громади.

4.3. Активізація громади в процесі реінтеграції дітей до біологічних сімей

Розкриваючи процес активізації громади щодо реінтеграції дітей до біологічних сімей, важливо наголосити, що затверджена українським урядом Національна стратегія з реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки визначає потребу відмови від виховання дітей в інтернатах і створення системи захисту дітей, що забезпечує їх догляд і виховання в сім'ї або умовах, максимально наближених до сімейних, так званого – альтернативного догляду. Стратегія передбачає *створення мережі послуг у громадах*, вивчення і поширення сучасних міжнародних та вітчизняних практик захисту дітей і допомоги сім'ям, підготовку кадрів та зміну фінансових механізмів підтримки і захисту [5; 22], адже саме у місцевих громадах приймаються всі рішення стосовно дітей.

Розглядаючи *громаду як один із суб'єктів процесу реінтеграції дитини*, ми виходимо з того, що **територіальна громада** – це складна самокерована соціальна система самоорганізуючих локальних спільнот (районів, кварталів, мікрорайонів) міста, села, селища, членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних з побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та локалізації соціальних ризиків і розв'язання актуальних проблем території [2].

Громада, аби бути такою, а не просто нею називатися, повинна мати кілька **основних ознак**:

- спільна ситуація (спільні ознаки, що об'єднують людей між собою (місце проживання, етнос, релігія тощо));
- мережа стосунків і взаємодії в громаді;
- колективна дія (люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії);
- сформована ідентичність (людина в громаді відчуває свою належність до єдиного цілого, емоційно пов'язана з цим утворенням, лояльна стосовно неї) [26, с. 113].

Суб'єктність громади, її активізація як суб'єкта, може бути сформована лише у процесі самоорганізації, самостійного руху у відповідності до власної внутрішньої логіки розвитку.

Змістовно розкриваючи **процес активізації громади** щодо реінтеграції дітей до біологічних сімей, розкриємо спочатку сутність поняття «активізація громади», основні правила та етапи.

Активізація громади – процес залучення громадян до прийняття рішень щодо вирішення проблем громади, який сприяє формуванню свідомості та відповідальності громадян [27, с. 12]. Активізація громади – дії, спрямовані на об'єднання людей для обміну досвідом, а також для вирішення проблем за допомогою спільних ресурсів і вмінь [26, с. 132].

Активізація громади є поєднанням багатьох процесів, а саме [14]:

- залучення громадян до розуміння та сприйняття факту існування проблем дітей, сімей та молоді у громаді;
- визначення бажаних та можливих для громади шляхів вирішення цих проблем;
- окреслення кола осіб та мережі установ і закладів, які можуть вирішити проблеми, ведення з ними переговорів;
- опанування членами громади вмінь співпрацювати як з органами місцевого самоврядування, так і з бізнес-структурами, неурядовими організаціями, зацікавленими особами, які мають певну громадську позицію для досягнення конкретних цілей;
- сприяння в розбудові громадських організацій (формальних чи неформальних), які можуть допомогти в реалізації намічених планів.

Для успішної активізації громади необхідно дотримуватися таких правил [4]:

1. Завжди забезпечувати соціальну справедливість (протидія нерівноправності та утискам за расовими, статевими, сексуальними, віковими, релігійними, класовими та іншими соціальними ознаками).

2. Усі люди можуть вирішити проблеми, з якими вони стикаються, завдяки набутим знанням, умінням і досвіду.

3. Людина має право на свій світогляд і самовизначення, а отже, ніхто не може нав'язувати їй будь-які стереотипи.

4. Коріння несправедливості криється в соціальній політиці чи економічній ситуації, тому індивідуальні проблеми людей мають розглядатися в контексті загальних проблем громади.

5. Колективна діяльність робить людей сильнішими. Людина, якій не вистачає сили і впливу, щоб самотужки вирішити проблему, може досягти перемоги у спільній роботі з іншими людьми, які перебувають у такій самій ситуації.

6. Працівники соціальної сфери, які сприяють активізації громади, не лідери, а посередники. Їх завдання – надихнути людей і зробити так, щоб вони самі ухвалювали рішення, відчували відповідальність за можливий результат, перетворити населення громади з об'єкта розвитку території на його суб'єкт.

Діяльність фахівців соціальної роботи (ФСР) щодо розвитку й активізації територіальної громади представляє собою процес, у якому виділяють декілька етапів:

- етап входження в середовище;
- етап вивчення території;
- етап виявлення проблем і визначення своєї ролі в їх вирішенні;
- етап встановлення контакту з місцевими жителями та **створення ініціативних груп** [24, с. 19].

На останньому етапі спеціаліст, ФСР систематизує свої знання про територію, її жителів, виявляє необхідних людей (майбутніх членів ініціативної групи), формулює аргументи, які допомагають йому переконати місцевих жителів у важливості співпраці. Тобто, намагаючись виявити людей, які стануть членами ініціативної групи, він одночасно намагається ініціювати їх бажання шукати шляхи вирішення існуючих проблем.

• Починаючи з моменту виникнення **ініціативні групи проходять чотири етапи** свого розвитку (рис. 4.3.1.) [27, с. 20]:

Рис. 4.3.1. Етапи розвитку ініціативних груп

Ініціативна група складається з членів громади та професіоналів, які її підтримують, і вони вирішують проблеми, що стосуються всіх. Ключем до ефективного розвитку ініціативної групи є погляд на неї як на своєрідну міні-громаду. Створення ініціативної групи є, по суті, процесом за участю зацікавлених осіб. Кожна ініціативна група обирає для себе певні проблеми, аби стати ініціатором та учасником активних змін у громаді.

Вибудовуючи логіку розвитку громади, одним із надзвичайно важливих, у світлі реформи деінституціалізації, завдань місцевої громади може бути завдання зі створення **«громади, дружньої до дітей»**, та її залучення до розв'язання проблеми реінтеграції дітей до біологічних сімей.

У зв'язку з цим, *територіальна громада виступає як соціально-підтримуюче середовище* (спільнота), що являє собою систему соціальних взаємозв'язків його (її) представників – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) або вертикальних (суб'єкт-об'єктних), і взаємостосунків – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності й підпорядкування, що утворюється в межах певної території та виступає своєрідним соціальним капіталом громади, функціональним ресурсом об'єднаної місцевої спільноти у процесі надання соціальних послуг дітям та сім'ям [24, с. 346]. *У громаді, дружній до дитини, створюється дружнє до дитини середовище через надання послуг усій сім'ї.* За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом.

Запорукою успіху впровадження реформи зі створення ефективної системи забезпечення прав дітей у місцевій громаді є переконання усіх учасників процесу в тому, що сім'я є найкращим середовищем для розвитку дитини. Саме у безпечній і стабільній родині гарантуються індивідуальна увага і турбота, захист від насильства, виховання і розвиток у люблячій атмосфері [5, с. 12].

Важливою характеристикою дієздатності місцевої громади, дружньої до дитини, у процесі реінтеграції, є об'єднання її суб'єктів навколо спільних переконань, з-поміж яких такі:

- система захисту дитини має працювати на забезпечення прав дітей, і дитина повинна бути залучена до процесу прийняття рішення, що стосується її життя;
- кожне рішення, яке стосується долі дитини, має бути детально вивченим, узгодженим і відповідати її потребам та інтересам;
- дітей слід виховувати в сім'ях, а не в інтернатах. Виховання в інтернаті шкодить розвитку дитини та перешкоджає формуванню самодостатньої особистості;

- розвиток дитини в сімейних умовах є найкращим, і соціальні послуги мають більшою мірою бути спрямовані на профілактику розлучення дитини з її біологічною родиною;
- кожна сім'я має право на ефективну та адекватну підтримку у своїй громаді;
- послуги на рівні громади, порівняно з інтернатними, економічно вигідніші та ефективніші;
- вилучення дитини із сім'ї (у тому числі тимчасове) необхідне, лише якщо батьки, навіть за умови фахової підтримки сім'ї, не здатні гарантувати безпеку і догляд дитини;
- послуги повинні надавати кваліфіковані фахівці;
- термін перебування дитини поза сім'єю має бути мінімальним [5, с. 12]. Тобто органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю повинні ставитися до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості. Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг.

Діяльність місцевих громад щодо сприяння реінтеграції дітей може включати:

1. Взаємодію з громадськими лідерами або групами (наприклад, комітетами із захисту дітей, главами населених пунктів або релігійними діячами) для вивчення їх думки щодо реінтеграції дітей, сприяння розумінню труднощів, з якими зіткнулися діти, поки були розлучені зі своїми сім'ями, і допомога в роботі щодо зменшення дискримінації відносно дітей, які повернулися додому. Тут, для підвищення обізнаності можуть виявитися корисними творчі прийоми (наприклад, театральні постановки у вигляді форум-вистав, в яких делікатно висвітлюється досвід дітей і ті переваги, які вони можуть дати суспільству).

2. Звернення до сусідів з проханням підтримувати дітей у вивченні місцевої мови, культури чи традицій, або відновленні таких знань.

3. Проведення зустрічей з представниками громадськості для вивчення будь-яких протиріч, які можуть виникати, і з'ясування, чи пов'язано це з наявністю стигм і дискримінації по відношенню до дітей, які реінтегруються у сім'ю.

4. При реінтеграції великих груп дітей, забезпечення підтримки ровесників, наприклад, організувати групи підтримки, або закріпити за новою дитиною, яка реінтегрується «приятеля», «більш досвідченого у цьому питанні помічника». Також може бути важливо запропонувати конкретну допомогу школам у розміщенні додаткової кількості учнів (наприклад, у вигляді облаштування додаткової класної кімнати).

5. Робота з місцевими громадами щодо попередження повторного розлучення дитини з сім'єю. Наприклад, шляхом підвищення обізнаності про важливість єдності сім'ї, формування батьківських груп для взаємного розвитку батьківських навичок, або створення кооперативів для підвищення доходу.

6. Робота з місцевими засобами масової інформації для зміни ставлення до дітей, які реінтегруються. Дітям та їхнім батькам може бути запропоновано розповісти про себе, проте діти і сім'ї завжди повинні мати можливість усвідомлено вирішити погоджуватися на це чи ні.

7. Процеси примирення, врегулювання конфліктів і відновне правосуддя у випадках, коли дитина, яка повернулася в сім'ю, була залучена / була жертвою конфлікту або злочину [24, с. 39–40].

Етапи активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми [4; 14].

Цикл активізації громади для вирішення спільних проблем включає (рис. 4.3.2.) [26, с. 133–134].

Рис. 4.3.2. Цикл активізації громади для вирішення спільних проблем

На етапі **виявлення проблеми** визначають конкретні проблеми, пов'язані зі становищем сімей та дітей у громаді. З цією метою необхідно створити сприятливі умови для висловлювання мешканцями громади своїх думок щодо актуальних проблем. Для цього організовуються публічні зустрічі з членами громади, фахівцями, які працюють у громаді (це можуть бути лікарі, вчителі, вихователі дошкільних навчальних закладів, психологи та інші). Цей етап часто є найтривалішим у процесі активізації громади.

Етап **аналізу проблеми** передбачає кілька кроків: створення ініціативної групи й проведення оцінки проблем за допомогою такої групи. На цьому етапі важливо визначити причини виникнення проблем, тому ініціативні члени громади висловлюються про те, що відбувається, визначають пріоритети. На цьому етапі виявляються найефективніші засоби впливу.

На етапі **виявлення ресурсів**, ухвалення рішень та розроблення плану необхідно відповісти на запитання: яким чином і хто в громаді може вирішити виявлену проблему, та як це зробити найбільш ефективним способом.

На етапі **впровадження плану дій** ініціативна група спільно з іншими членами громади, залученими фахівцями реалізує визначені заходи. Упроваджуючи план дій, слід дотримуватися окреслених термінів; потрібно призначити людину, відповідальну за впровадження всього плану дій, а також осіб, відповідальних за кожне окреме завдання. Рекомендовано встановити певні показники для моніторингу виконання плану, а також визначити термін, коли буде проведена перша оцінка його виконання.

На етапі **моніторингу та оцінювання** необхідно відповісти на запитання: «Що змінилося?» У результаті моніторингу виявляють недоліки, помилки, узагальнюють позитивний досвід, потенціал певних осіб та приймають рішення щодо подальших кроків. Фахівець у своїй діяльності щодо активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми має визначати формальних, потенційних та неформальних лідерів громади і спиратися на них.

Формальні лідери – люди, котрі обіймають важливі посади в громаді, представляють організації та бізнес-структури, які інвестують у розвиток громади, мають доступ до ЗМІ та до ресурсів.

Потенційні лідери – люди, яких поважають у громаді, котрі здатні працювати на її користь, відверто висловлюють свої думки та спроможні здобувати нові знання і навички щодо функціонування своєї громади, готові виділяти свій вільний час на громадську роботу.

Неформальні лідери – люди, яких щиро непокоять важливі проблеми на рівні громади, котрі готові приєднатися до спільних зусиль; яких поважають знайомі та друзі.

Форми та методи роботи для активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми [26, с. 135–138].

Можна визначити *сім ключових напрямів діяльності фахівця із соціальної роботи для активізації громади на підтримку сімей з дітьми*. Розглянемо детально кожен із них.

1. *Інформування про діяльність фахівця*: висвітлення його ролі у громаді, мети та завдань діяльності, позитивних історій, конкретних досягнень, запитів на допомогу (наприклад: акція «Адресна допомога», коли добирають взуття і одяг певних розмірів для конкретних дітей за умови конфіденційності та непоширення інформації про сім'ю).

Інформування членів громади можливе:

- шляхом розміщення інформаційних матеріалів (оголошення, листівки, плакати) у всіх громадських місцях (але не на огорожах, житлових приміщеннях, деревах); відомості слід друкувати великими літерами, щоб текст легко читався, доступною мовою, в яскравих тонах, без термінів; і оновлювати за потреби щотижнево або щомісячно);
- через прямий контакт віч-на-віч (домашні візити краще здійснювати з допомогою команди неофіційних лідерів, підготовлених до цього);
- під час різноманітних заходів (спортивних, культурних, релігійних тощо);
- під час виступів перед населенням у школах, дитсадках, клубах, будинках творчості дітей та юнацтва, церквах тощо;
- шляхом інформування через засоби масової інформації (газети, соціальні мережі).

Стимулювання, інформування, навчання членів громади доцільно здійснювати під час різноманітних заходів, присвячених певним датам, державним, релігійним та професійним святкам, трагічним подіям тощо. Проведення заходів до певних дат – дуже вдалий інструмент для фахівця із соціальної роботи, адже, об'єднуючи свої зусилля з органами місцевого самоврядування, певними організаціями та структурами, для яких ці дати є значущими, він може надати спеціальну конкретну інформацію з актуальних соціальних проблем, виявити вразливі сім'ї, запобігти можливим негараздам і просто познайомитися з мешканцями своєї громади.

Завжди об'єднує всіх мешканців громади День міста, або День села/селища. Обов'язковим елементом такого свята має стати розповсюдження інформаційних матеріалів про фахівця із соціальної роботи з відповідними контактними даними та переліком соціальних послуг.

2. *Інформування суб'єктів соціальної роботи в громаді, налагодження партнерських стосунків, створення ініціативної групи* (інформування персоналу закладів та установ, членів громадських організацій, релігійних громад, трудових колективів про роль фахівця у консолідації зусиль громади на підтримку сім'ї, мети та завдань його роботи; окреслення умов та форм взаємодії відповідно до чинного законодавства, залучення формальних і неформальних лідерів до

створення ініціативної групи, діяльність якої спрямована на підтримку сімей з дітьми).

Цей напрям реалізується через:

- ✓ зустрічі з керівниками установ, організацій, трудових колективів, бізнес-структур;
- ✓ виступи перед персоналом закладів та установ, членами громадських організацій, релігійних громад, трудових колективів;
- ✓ організацію круглих столів, семінарів з метою обміну думками, досвідом та об'єднання наявних ресурсів громади;
- ✓ розміщення інформаційних матеріалів, життєвих історій (оголошень, листівок, плакатів) у приміщеннях закладів, установ, культових споруд (церкві), а також у місцевих ЗМІ.

Результатами реалізації першого та другого напрямів мають стати: поінформованість членів громади, у тому числі спеціалістів соціальної сфери, про діяльність фахівця із соціальної роботи; звернення членів громади до нього за допомогою і з пропозиціями щодо надання, розвитку чи створення нових соціальних послуг; налагодження партнерських стосунків, визначення оптимальних форм взаємодії; зібрана інформація про потенційних членів ініціативної групи тощо.

3. *Визначення наявних ресурсів громади* (пошук не тільки фінансових та матеріально-технічних ресурсів, а й, насамперед, людського потенціалу: фахівців, волонтерів, інших добровільних помічників для забезпечення необхідної діяльності).

Цей напрям реалізується шляхом:

- ✓ опитування населення загалом та представників органів місцевої державної влади, самоврядування, громадських організацій, бізнес-структур;
- ✓ аналізу зібраної інформації.

Результатом реалізації зазначеного напрямку має бути: складений соціальний паспорт територіальної громади, сформована ініціативна/волонтерська група (список конкретних людей, які у вільний час можуть працювати спільно з фахівцем та сім'єю на волонтерських засадах); зібрана інформація про режим, графік роботи та послуги, що надаються організаціями, установами, окремими громадянами, волонтерами.

4. *Використання наявних послуг у роботі із сім'ями з дітьми* (інформування сімей з дітьми про наявні у громаді послуги та надання таких послуг відповідно до потреб). Цей напрям реалізується через індивідуальну роботу фахівця та групові заходи (консультування, інформування, перегляд плану спільних дій з сім'єю). Як результат, сім'ї отримують доступ до соціальних послуг, наявних у громаді.

5. *Визначення послуг, які потрібні сім'ям з дітьми* (аналіз становища дітей, сімей, визначення проблемних питань, що стосуються

сімей з дітьми, проєктування можливих кроків у вирішенні проблеми). Шляхом діяльності ініціативної групи, залучення представників місцевих органів самоврядування, жіночих, ветеранських, інших громадських організацій, жителів громади слід проаналізувати ситуацію і досягнути згоди щодо послуг, які мають бути створені в громаді задля підтримки сімей з дітьми відповідно до їх потреб.

6. *Залучення ресурсів громади для створення нових соціальних послуг та забезпечення надання послуг за потребою сімей з дітьми* (пошук відповідних ресурсів для створення конкретної послуги; окреслення кола осіб та мережі установ і закладів, які можуть вирішити проблеми, ведення з ними переговорів).

7. *Забезпечення фінансування надання послуг*. Сприяння розбудові громадських організацій, релігійних громад (формальних чи неформальних), представники яких прагнуть і можуть надати фінансову підтримку для здійснення окреслених планів; планування витрат на фінансування програм.

Два останні напрями реалізуються шляхом *індивідуальної та групової роботи представників ініціативної групи* спільно з іншими членами громади. *Результатами їх діяльності мають стати:* запроваджені нові дієві послуги для сімей з дітьми у громаді, створені та зареєстровані громадські організації, розроблені програми та кошториси; при цьому фінансування нових послуг здійснюється за рахунок бюджету сільської чи міської ради, громадських організацій, благодійних фондів, окремих громадян.

Законодавством України визначено, що **соціальні послуги** – це комплекс заходів з надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самотійно їх подолати, з метою розв’язання їхніх життєвих проблем.

Варто зазначити, що 17 січня 2019 року Верховна Рада України ухвалила новий Закон № 2671-VIII «Про соціальні послуги», який визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику, подолання складних життєвих обставин та/або мінімізацію їх наслідків, особам/сім’ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Згідно даного закону, з 1 січня 2020 року **соціальні послуги – власні повноваження громад**. Запровадження базових соціальних послуг, які мають надаватися у громаді, максимально наближено до проживання людини, що їх потребує [9].

Відповідно до наказу Мінсоцполітики від 03.09.2012 р. № 537 «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самотійно їх подолати» (зі змінами від 12.10.2018 р., документ № 1614-12) визначено *види послуг, які можуть надаватися в ОТГ (таблиця 4.3.1)* [17].

Таблиця 4.3.1.

**Перелік базових соціальних послуг для осіб/сімей, які потрапили
в складні життєві обставини**

№	Назва послуги	Стандартизація	Зміст послуги	Отримувачі послуги
1.	Соціальна профілактика	Наказ Мінсоцполітики від 10.09.2015 № 912	організація навчання та просвіти; довідкові послуги; розроблення та розповсюдження рекламно-інформаційних матеріалів щодо надання соціальних послуг	Особи/сім'ї в СЖО; люди, які мають алко/наркозалежність або соціально небезпечні хвороби
2.	Консультування	Наказ Мінсоцполітики від 02.07.2015 № 678	допомога в аналізі життєвої ситуації, визначенні основних проблем, шляхів їх вирішення, складання плану виходу із складної життєвої ситуації; психологічне консультування; сприяння в отриманні правової допомоги	Особи/сім'ї в СЖО
3.	Посередництво (медіація)	Наказ Мінсоцполітики від 17.08.2016 № 892	допомога у врегулюванні конфліктів; ведення переговорів; опрацювання шляхів та умов розв'язання конфлікту	Особи та неповнолітні, які перебувають у конфлікті із законом; постраждалі від конфлікту; звільнені з місць позбавлення волі; сім'ї, члени яких перебувають у конфлікті із законом
4.	Представництво інтересів	Наказ Мінсоцполітики від 30.12.2015 № 1261	ведення переговорів від імені отримувача соціальних послуг; допомога в оформленні або відновленні документів; сприяння в реєстрації місця проживання або перебування; допомога у розшуку рідних та близьких, відновленні родинних та соціальних зв'язків; сприяння у забезпеченні доступу до ресурсів і послуг за місцем проживання/перебування, встановленні зв'язків з іншими фахівцями, службами, організаціями, підприємствами, органами, закладами, установами тощо	Випускники інтернатних закладів, особи/сім'ї в СЖО; люди з інвалідністю
5.	Кризове та екстрене втручання	Наказ Мінсоцполітики від 01.07.2016 № 716	психологічна допомога; надання інформації з питань соціального захисту населення; допомога в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами; представництво інтересів, корекція сімейних стосунків; допомога в отриманні безоплатної правової допомоги; організація надання невідкладної медичної допомоги; організація надання притулку	Сім'ї, особи в період загострення СЖО, виникнення обставин, що загрожують життю, здоров'ю
6.	Соціальний супровід/	Наказ Мінсоцполітики	обстеження, оцінка потреб, визначення шляхів вирішення	Особи/сім'ї в СЖО

	патронаж	від 31.03.2016 № 318	основних проблем; складання індивідуального плану соціального супроводу; залучення отримувача послуги до виконання індивідуального плану; оцінка результатів виконання індивідуального плану; регулярні зустрічі чи відвідування отримувача послуги з метою моніторингу виконання поставлених завдань; сприяння у отриманні інших послуг; допомога в усвідомленні значення дій та/або розвиток вміння керувати ними; навчання і розвиток навичок; психологічне консультування; психологічна підтримка	
7.	Надання притулку	Наказ Мінсоцполітики від 13.08.2013 № 495	надання ліжко-місця з комунально-побутовими послугами; забезпечення твердим, м'яким інвентарем, одягом, взуттям, харчуванням; сприяння у створенні умов для здобуття дітьми освіти; організація збереження особистих речей; допомога в отриманні безоплатної правової допомоги; представництво інтересів; розвиток, формування та підтримка соціальних навичок; організація отримання медичних послуг, медичного обстеження; психологічне консультування; допомога в організації взаємодії з іншими фахівцями, службами	Люди без певного місця проживання; жінки, які зазнали насильства в сім'ї; сім'ї в СЖО
8.	Догляд вдома	Наказ Мінсоцполітики від 13.11.2013 № 760	допомога в самообслуговуванні (дотримання особистої гігієни, рухового режиму, годування), пересуванні в побутових умовах, веденні домашнього господарства (закупівля і доставка продуктів харчування, ліків та інших товарів, приготування їжі, косметичне прибирання житла, оплата комунальних платежів, прання білизни, дрібний ремонт одягу), в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами (виклик лікаря, працівників комунальних служб, транспортних служб тощо); навчання навичок самообслуговування; допомога в забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання навичок користування ними; психологічна підтримка; надання інформації з питань соціального захисту населення; допомога в отриманні безоплатної правової	Люди з інвалідністю; люди похилого віку; одинокі, які не мають родичів

			допомоги; допомога в оформленні документів	
9.	Денний догляд	Наказ Мінсоцполітики від 30.07.2013 № 452	забезпечення умов для денного перебування; забезпечення харчуванням; допомога у самообслуговуванні; спостереження за станом здоров'я, надання реабілітаційних послуг, психологічна підтримка	Люди з інвалідністю; люди похилого віку; самотні люди, які не мають родичів
10.	Підтримане проживання бездомних осіб похилого віку та осіб з інвалідністю	Наказ Мінсоцполітики від 29.01.2016 № 58 Наказ Мінсоцполітики від 03.04.2015 № 372 Наказ Мінсоцполітики від 07.06.2017 № 956	надання місця для проживання; навчання, розвиток та підтримка навичок самостійного проживання; організація медичного патронажу; допомога у веденні домашнього господарства; представництво інтересів; допомога в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами; допомога в отриманні безоплатної правової допомоги	Випускники інтернатних закладів; люди з інвалідністю, особи похилого віку; бездомні
11.	Послуга соціальної адаптації	Наказ Мінсоцполітики від 18.05.2015 № 514	допомога в аналізі життєвої ситуації, визначенні основних проблем, шляхів їх вирішення, складання плану виходу із складної життєвої ситуації; формування та розвиток соціальних навичок, умінь, соціальної компетенції; представництво інтересів; корекція психологічного стану та поведінки в повсякденному житті; допомога в оформленні документів; сприяння працевлаштуванню; допомога у зміцненні/відновленні родинних і суспільно корисних зв'язків	Звільнені з місць позбавлення волі; люди з інвалідністю; люди похилого віку; вимушено переміщені особи, сім'ї; мігранти, жертви торгівлі людьми
12.	Послуга соціальної інтеграції та реінтеграції випускників інтернатних закладів бездомних осіб особам, які постраждали від торгівлі людьми	Наказ Мінсоцполітики від 29.06.2016 № 10 Наказ Мінсоцполітики від 19.09.2013 № 596 Наказ Мінсоцполітики від 30.07.2013 № 458	розвиток, формування та підтримка соціальних навичок; представництво інтересів; допомога в отриманні безоплатної правової допомоги; допомога в оформленні документів; допомога в отриманні реєстрації місця проживання/ перебування; сприяння в отриманні житла, працевлаштуванні тощо; допомога у зміцненні/ відновленні родинних та суспільно корисних зв'язків	Вимушено переміщені особи, сім'ї; мігранти, жертви торгівлі людьми, в т.ч. діти; звільнені з місць позбавлення волі; випускники інтернатних закладів; люди з інвалідністю; повнолітні особи, які перебувають у соціальному становищі бездомності
13.	Послуга фізичного супроводу осіб з інвалідністю із порушенням зору	-----	надання допомоги при переміщенні у громадських місцях і транспорті для відвідування органів державної влади та місцевого самоврядування, установ, організацій та закладів, купівлі товарів, робіт і послуг, у тому	Люди з інвалідністю

			числі заповнення бланків, написання заяв, читання інформації під час такого відвідування та інше	
14.	Послуга перекладу жестовою мовою	-----	переклад жестовою мовою (у тому числі з використанням знакових систем) та словесною мовою під час відвідування особами з інвалідністю із порушеннями слуху органів державної влади та місцевого самоврядування, установ, організацій і закладів, при купівлі товарів, робіт і послуг	Люди з інвалідністю
15.	Натуральна допомога	-----	надання натуральної допомоги (пошиття одягу, ремонт одягу, ремонт взуття, перукарські послуги, прання білизни та одягу, ремонтні роботи, обробіток присадибної ділянки, косіння трави біля будинку, рубання та розпилювання дрів, косметичне, вологе, генеральне прибирання)	Особи/сім'ї в СЖО
16.	Догляд і виховання дітей в умовах, наближених до сімейних	-----	забезпечення умов для проживання, наближених до сімейних (забезпечення харчуванням, одягом, взуттям, твердим і м'яким інвентарем, ведення домашнього господарства, організація дозвілля тощо), формування і підтримка навичок самообслуговування, побутових навичок, необхідних для організації самостійного життя; виховання та розвиток індивідуальних здібностей, сприяння в отриманні освітніх, медичних, реабілітаційних і соціальних послуг у відповідних закладах	Діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування; діти, які перебувають у складних життєвих обставинах
17.	Супровід під час інклюзивного навчання	-----	надання допомоги дітям з особливими освітніми потребами під час перебування в закладах дошкільної та загальної середньої освіти	Діти з інвалідністю
18.	Соціальний супровід сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування	Наказ Мінсоцполітики від 11.08.2017 № 1307	відвідування сім'ї за місцем проживання (перебування), у тому числі без попередження заздалегідь; збір додаткової інформації; проведення оцінки потреб; складання, коригування плану соціального супроводу; консультування; організацію та проведення індивідуальної, групової роботи; надання допомоги в отриманні та організації виконання індивідуальної програми реабілітації; психологічна підтримка; надання допомоги з	Прийомні сім'ї, ДБСТ, сім'ї опікунів/піклувальників, прийомні діти, діти-вихованці, діти під опікою, піклуванням, біологічні діти ПС, ДБСТ

			питань захисту майнових, житлових та інших прав дитини; перенаправлення; розвиток вмінь та навичок щодо підготовки дитини до самостійного життя; інформування; ведення документації	
19.	Соціальний супровід при працевлаштуванні та на робочому місці	Наказ Мінсоцполітики від 21.09.2016 № 1044	регулярні зустрічі з отримувачем послуги; відвідування на робочому місці; сприяння в адаптації особи до виконання робочих функцій, пристосуванні робочого місця для осіб з інвалідністю; сприяння у отриманні інших послуг, організації взаємодії з іншими суб'єктами соціального супроводу; навчання та розвиток трудових і соціальних навичок; психологічне консультування; психологічна підтримка	Люди з інвалідністю, особи в СЖО; люди, які були звільнені з місць позбавлення волі
20.	Послуга з влаштування до сімейних форм виховання	-----	підбір та навчання прийомних батьків, батьків-вихователів, опікунів/піклувальників; підготовка дитини до влаштування; консультування сімей; соціальна підтримка сімей; захист майнових, житлових та інших прав дитини; сприяння навчанню та розвитку дитини; робота, спрямована на повернення дитини до біологічної родини; корекція психологічного стану та поведінки в повсякденному житті	Діти, позбавлені батьківського піклування, діти-сироти; сім'ї опікунів/піклувальників, біологічні сім'ї дітей, влаштованих до сімейних
21.	Послуга соціальної реабілітації	-----	навчання, формування, розвиток та підтримка соціально-побутових навичок; допомога у забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання навичок користування ними; психологічна підтримка; спортивно-оздоровча, технічна та художня діяльність, працетерапія; арт-терапія	люди з інвалідністю; люди похилого віку; діти, які мають інвалідність
22.	Послуга соціально-психологічної реабілітації	-----	надання ліжко-місця з комунально-побутовими послугами; забезпечення твердим, м'яким інвентарем, одягом, взуттям, харчуванням; організація збереження особистих речей; проведення психологічного консультування та психолого-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини; створення умов для здобуття дитьми освіти з урахуванням рівня їх підготовки; здійснення трудової адаптації дітей з урахуванням їх інтересів	Діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування; діти, які перебувають у складних життєвих обставинах; люди, які були звільнені з місць позбавлення волі

			та можливостей; надання безоплатної правової допомоги; представництво інтересів; розвиток, формування і підтримка соціальних навичок; організація отримання медичних послуг, робота, спрямована на повернення дитини до біологічної родини	
23.	Догляд стаціонарний	Наказ Мінсоцполітики від 29.02.2016 № 198	створення умов для проживання; забезпечення харчуванням, твердим, м'яким інвентарем; допомога у самообслуговуванні, організація надання реабілітаційних та медичних послуг; допомога у забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання навичок самообслуговування	Люди з інвалідністю; люди похилого віку; одинокі люди, які не мають родичів
24.	Паліативний/хоспісний догляд	Наказ Мінсоцполітики від 29.01.2016 № 58	допомога у самообслуговуванні; спостереження за станом здоров'я; допомога у забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання членів сім'ї догляду; представництво інтересів; психологічна підтримка особи та членів сім'ї; допомога в отриманні безоплатної правової допомоги; організація та підтримка груп самодопомоги	Люди з інвалідністю; люди похилого віку; одинокі тяжко хворі, які не мають родичів
25.	Послуга абілітації	-----	сприяння наданню медичної допомоги; психологічна підтримка; консультування; допомога у забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання навичок користування ними; представництво інтересів; допомога у самообслуговуванні	Люди з інвалідністю
26.	Тимчасовий відпочинок для батьків або осіб, які їх замінюють, що здійснюють догляд за дітьми з інвалідністю	-----	забезпечення тимчасового догляду та виховання дитини з інвалідністю за місцем її проживання або перебування в сім'ї патронатного вихователя, в закладі на період відсутності батьків або осіб, які їх замінюють, що здійснюють догляд за дітьми з інвалідністю	Сім'ї/особи, які виховують дитину/дітей з інвалідністю
27.	Патронат над дитиною	Підстава: Сімейний кодекс України, ст. 252	тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, батьками СЖО. Під час перебування дитини у сім'ї патронатного вихователя ФСР здійснює кризове втручання/супровід з метою подолання/мінімізації СЖО, відновлення здатності батьків виховувати дитину	Діти, які потрапили в складні життєві обставини, сім'ї з дітьми, які потрапили в СЖО і тимчасово не можуть або незадовільно виконують обов'язки по догляду і вихованню дитини/дітей

Розкриваючи технологію активізації громад і залучення місцевої спільноти до процесу реінтеграції дітей, необхідно зазначити, що вона включає низку операцій і процедур:

1. Створення мобільних інформаційно-діагностичних груп (МІД-групи) з числа фахівців соціальних центрів з укріплення сім'ї, фахівців із соціальної роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ), соціальних педагогів, практичних психологів, вчителів закладів загальної середньої освіти, вихователів закладів дошкільної освіти, медичних працівників, волонтерів, інших активних жителів громади, *метою діяльності яких є налагодження комунікації в межах громади.*

Основними завданнями діяльності МІД-груп є:

1) збирання й аналіз даних про наявність і становище соціально вразливих категорій дітей і сімей у громаді, з метою *створення єдиної бази соціально вразливих категорій сімей та дітей.* Процедури [5, с. 23]:

- ❖ виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах або залишилися без батьківського піклування (хто саме, яким чином);

- ❖ повідомлення про дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах або залишилися без батьківського піклування (хто, яким чином), формування єдиної електронної бази соціально вразливих категорій сімей та дітей громади;

- ❖ реагування на ситуацію (хто відповідальний, хто задіяний, хто організовує та контролює процес, в які терміни, які дії є обов'язковими, врахування думки дитини в цьому процесі тощо);

- ❖ інформування зацікавлених сторін про вжиті заходи (хто, як, у які терміни тощо);

2) діагностика локальних спільнот (мікрорайонів, сусідських громад (жителів багатоквартирних будинків та житлового приватного сектору), інше) *щодо рівня поінформованості членів громади про наявні установи і заклади соціально-підтримуючого типу, що розташовані на території громади та можуть задовольняти запити і потреби дітей та сімей – жителів громади, у соціальних послугах;*

3) визначення потреб цільових груп місцевої громади та формування переліку необхідних соціальних послуг для розв'язання потреб і проблем сімей та дітей, які є учасниками реінтеграційного процесу.

Потреби дітей і сімей у соціальних послугах можна визначати шляхом застосування різноманітних соціологічних методів, що уможливають збір інформації і пропозицій безпосередньо від цільових груп, тобто дітей та їхніх батьків (опитування, фокус-групи, анкетування).

При плануванні дослідження слід врахувати, що представникам цільових груп може бути складно сформулювати перелік послуг, через те, що вони їх не отримували і не знають, які вони бувають. Для уникнення таких ризиків *доцільно при розробленні методології не давати переліку послуг, а вивчати потреби цільових груп і ступінь їх задоволення*. І вже потім групою дослідників та експертів формулювати перелік послуг [5, с. 24].

Під час визначення потреб цільових груп основними завданнями є:

- визначити головні проблеми, з якими стикаються сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- з'ясувати думки представників цільової групи щодо можливих шляхів вирішення проблем сімей;
- сформулювати перелік послуг, визначити спеціалістів для допомоги сім'ям;
- розробити рекомендації від цільових груп щодо запровадження соціальних послуг.

Дослідження потреб цільових груп сімей та дітей у соціальних послугах включає три етапи [5, с. 23–26]:

I етап – анкетування представників цільової групи шляхом індивідуального інтерв'ю (face to face) за стандартизованим опитувальником;

II етап – поглиблення розуміння окремих аспектів явища та інтерпретація отриманих під час анкетування результатів способом проведення фокус-груп (групові інтерв'ю учасників процесу реінтеграції: біологічних батьків; дітей, які перебувають під альтернативними формами догляду; фахівців соціальної роботи, центрів соціальних служб; представників сімейних форм альтернативного догляду (батьки-вихователі прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, патронатних вихователів, опікунів, піклувальників тощо);

III етап – проведення групової дискусії за методом «світове кафе» із представниками організацій, дотичних до роботи з дітьми та сім'ями (працівники районної служби у справах дітей; управління праці та соціального захисту населення; відділу освіти і науки; районної лікарні; громадських організацій, які працюють з дітьми та сім'ями тощо) з метою розроблення переліку соціальних послуг, рекомендованих до запровадження, за врахування наявних у районі людських та фінансових ресурсів.

МЕТОДИЧНА СКРИНЬКА

Метод «Світового кафе» як інструмент розвитку громади [28].

Світове кафе – сучасна фасилітаційна техніка, альтернативний формат обговорення питань у групі, ефективний метод створення діалогу.

Акцент робиться на спілкуванні між учасниками і на продукуванні нових думок та ідей. Це *розмова про суть справи в неофіційній обстановці*.

Запорука успіху – невимушена атмосфера. Позитивна атмосфера – один із основних факторів, що сприятимуть творчому зростанню та розвитку учасників. В ідеалі для розмови варто вибрати світле затишне приміщення, яке нагадує кав'ярню, можна ввімкнути ненав'язливу музику. Доречно запропонувати учасникам каву.

Зустріч веде фасилітатор. На самому початку розмови варто повідомити гостям, що спілкування відбуватиметься в незвичайному форматі.

Процес. Для того, аби обговорення було ефективним, у групі має бути не менше 12-14 осіб. Учасники розсідаються за окремими столами, як у кафе, по декілька (3-7) людей. За кожним столиком одна людина бере на себе роль «господаря» столу, а решта – «запрошені гості».

Для оптимізації процесу обговорення та фіксації результатів на кожному столі лежать паперові скатертини (аркуші великого формату) та різнокольорові олівці чи маркери. Висловлені ідеї відображаються у зручний спосіб – схема, малюнок, теза.

Через визначений відрізок часу, наприклад, 15 хвилин, «гості» переходять за інші столики, а «господар» залишається на своєму місці і розповідає новоприбулим «гостям» про те, що обговорювала попередня група. Новоприбулі доповнюють уже сказане своїми коментарями. Через 15 хвилин процедура повторюється: «гості» розходяться за інші столики, «господар» залишається, новоприбулі додають щось від себе.

Таким чином, усі «гості» кафе ознайомлюються з пропозиціями та ідеями один одного, кожен може висловитися та дізнатися думки колег. Після цього відбуваються презентації від кожного столика з подальшим обговоренням.

Метод «Світового кафе» доцільно використовувати для:

- вирішення комплексних проблем;
- отримання відповідей на декілька запитань;
- пошуку нестандартних рішень;
- об'єднання кількох точок зору;
- планування групової роботи;
- підбиття підсумків;
- обміну досвідом.

Основні правила Світового кафе, які допоможуть організувати ефективно обговорення.

1. *Створіть контекст* – зрозуміло й чітко опишіть основні цілі та завдання бесіди. Пам'ятайте, що мета обговорення – спільний пошук шляхів і перспектив. Після обговорення люди часто стають впевненішими у власних силах, оскільки їм вдається поговорити про злободенні питання.

2. *Розбирайте справді важливі аспекти проблеми.* Якщо увага учасників буде спрямована на вирішення ключових питань, то й результати будуть вагомішими. Обговорення вийде відкритим і глибоким.

3. *Відзначаєте думки кожного учасника.* Оскільки кількість учасників за столом обмежена, то промовчати і «відсидітися» буде складно. Поважайте кожну думку, у тому числі й нестандартну. Запрошуйте всіх до обговорення та співпраці.

4. *Поєднуйте непоєднуване.* Чудово, коли переплітаються різноманітні ідеї та точки зору. Також позитивно впливає на кінцевий результат, коли разом збираються люди з різних професійних сфер.

5. *Щедро діліться успішним досвідом, інсайтами й уважно слухайте інших.* Сфокусуйте увагу на особистих досягненнях і внесках кожного учасника обговорення.

6. *Наприкінці зберіть разом результати роботи всіх груп, порозв'яжуйте аркуші з напрацюваннями.* Це робиться для того, аби максимально наочно представити всі результати. Іноді корисно продовжити дискусію, утворивши єдине велике коло, активізуючи колективний інтелект.

Отже, аналіз відповідей на запитання анкет, проведених у фокус-групах з різними категоріями сімей надає досить широкий перелік потреб і проблемних питань, з якими стикаються батьки і їхні діти.

2. Оцінка потреб дитини та ресурсів сім'ї [18].

Оцінка потреб дитини та ресурсів сім'ї (далі – оцінка потреб дитини) – це комплексне дослідження стану дитини, її потреб та сімейної ситуації. Проводиться з метою максимально точного визначення потреби кожної дитини у медичній, соціальній, соціально-педагогічній, психологічній допомозі, дозволяє виявити слабкі та сильні сторони її сім'ї і оточення та визначити оптимальну форму влаштування дитини поза межами закладу, що відповідатиме її потребам.

Важливо зазначити, що зосереджуючи свою увагу на проблемах людей, ми накопичуємо базу недоліків, масу негативу, який становить основу для формування потреб. Враховуючи те, що місцеві ресурси обмежені, такий шлях є глухим кутом, бо стає очевидно й зрозуміло, що потреби вирішити неможливо. Передусім варто зосередитися на можливостях створювати товари і послуги, виробляти додану вартість, яка може бути перерозподілена, зокрема й на задоволення потреб громади.

Потреба – це стан живого організму людської особистості, соціальної групи або суспільства загалом, що відображає необхідність у будь-чому, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою активності (потреби у безпеці, спілкуванні, інтелектуальному,

емоційному, естетичному розвитку, у визнанні, самореалізації тощо). *Проблема* – це питання, що має найважливіше життєве значення, потребує якнайшвидшого розв’язання і досить часто виникає тоді, коли потреби людей не задовольняються (залежність від алкоголю, наркотиків; протиправна поведінка; бідність; недосвідченість, неготовність до самостійного життя тощо). Відтак, визначаючи потребу тієї чи іншої особи, сім’ї, громади в соціальних послугах, важливо аналізувати не тільки наявні проблеми, але і причини їх виникнення. А причинами є здебільшого незадоволеність чи нехтування потребами дитини, особи, певних вразливих груп або неефективне планування розвитку послуг для них [15, с. 20].

Визначення потреб проводиться для:

- виявлення соціальних груп, які потребують соціальних послуг; чисельності фактичних та потенційних отримувачів соціальних послуг та їх потреб;
- визначення соціальних проблем, які потребують розв’язання за допомогою соціальних послуг;
- вивчення стану системи надання соціальних послуг, включаючи суб’єктів надання, перелік, обсяг, доступність та якість послуг;
- оцінювання відповідності наявної системи надання соціальних послуг визначеним потребам населення;
- розроблення пропозицій щодо подальшого розвитку та оптимізації системи соціальних послуг;
- планування обсягу і спектру соціальних послуг, пріоритетних для населення певної території, та формування соціального замовлення для їх розвитку;
- визначення кадрових, фінансових ресурсів, необхідних для організації надання соціальних послуг;
- розподілу бюджетних коштів між напрямками діяльності тощо.

Основними інструментами визначення потреб у послугах є [15, с. 20]:

- паспорт громади;
- соціальний профіль, карта громади, або картування послуг громади;
- моніторингові анкети і таблиці визначення потреб у соціальних послугах, затверджені Міністерством соціальної політики України, тощо.

Результати оцінки забезпечують можливість ефективно спланувати роботу з дитиною в закладі, а також підготувати план переміщення дитини до біологічної родини або форми альтернативного догляду дітей.

Оцінка потреб дитини у закладі, що реформується, повинна здійснюватися мультидисциплінарною групою фахівців, до складу якої

входять: лікар-педіатр, психолог, соціальний працівник. За потреби та за урахування особливостей вихованців до складу можуть бути залучені корекційний педагог, лікар-невролог та інші спеціалісти. До команди варто також залучати персонал закладу, наприклад психолога і соціального педагога, вихователя. Члени мультидисциплінарної команди повинні мати відповідну освіту, володіти досвідом і навичками, що необхідні для оцінки потреб і складання індивідуальних планів роботи з дитиною: зокрема методами оцінювання рівня соціального та фізичного розвитку дитини, проведення інтерв'ю, тестування, надання кваліфікованої допомоги вихованцям, мають добре знати специфіку цільової групи. Кожному члену мультидисциплінарної команди слід володіти інформацією про права дітей цільової групи, про державну систему соціальної та медичної допомоги загалом, а також про ресурси недержавних організацій, що працюють у регіоні. Фахівці, які не мають достатніх знань або досвіду, повинні пройти додаткове навчання [5, с. 30].

Проводити оцінку потреб дітей у закладі інтернатного типу необхідно не пізніше, ніж за 10-12 місяців до передбаченого виходу/переведення дітей із закладу. Процес оцінки та складання планів триває близько двох-шести місяців (залежно від кількості дітей у закладі та кількості фахівців мультидисциплінарної команди).

Перед початком роботи слід розробити чи підібрати інструментарій та методологію проведення оцінки. Збір інформації та аналіз даних проводяться за допомогою методів, які застосовуються у професійній медичній, психологічній, педагогічній практиці та практиці соціальної роботи.

Завершальним етапом проведення оцінки потреб є висновки щодо стану дитини, її потреб, рекомендації стосовно влаштування дитини за межами закладу та складання індивідуального плану реінтеграції дитини.

При підготовці дитини до переміщення із закладу до сім'ї, сімейних форм альтернативного догляду, слід враховувати, що:

- ❖ переміщення може бути дуже травматичним, особливо для дітей раннього і молодшого віку;

- ❖ найкращий спосіб підтримати дитину – переконатися, що будь-яка зміна проживання позитивна щодо сімейного догляду і, наскільки це можливо, є останнім кроком у процесі;

- ❖ потенційно травматичний досвід можна перетворити на корисний, якщо ретельно виконувати детальний план підготовки і переміщення дитини, який оснований на її індивідуальних потребах;

- ❖ книга життєвої історії є дуже істотним інструментом, що допомагає дитині розвинути своє самосприйняття і перейти від одного місця проживання до іншого [5, с. 70].

При розробленні планів підготовки до влаштування в сімейні форми виховання необхідно зважати на:

- ❖ вік дитини;
- ❖ її попередній досвід проживання в сімейних умовах: відсутність досвіду проживання у сім'ї; досвід набутий у рідній сім'ї; досвід проживання в сімейних формах виховання, звідки дитина була виведена; досвід проживання у сім'ї усиновителів;
- ❖ індивідуальні особливості дитини: здоров'я, розвиток, психологічні особливості.

План/програма підготовки дитини до влаштування має містити кілька основних блоків:

- ❖ загальна підготовка: проведення заходів (інтерактивні ігри, тренінгові заняття, рольові ігри), що спрямовані загалом на підготовку до влаштування в різні сімейні форми;
- ❖ психологічна підготовка: ігри, тематичні сесії-зустрічі та інші технології в межах групової та індивідуальної роботи;
- ❖ спеціальна підготовка: заходи з підготовки до влаштування в конкретну сім'ю, яка має відповідні документи, що підтверджують право на прийняття дитини [5, с. 72].

3. Аналіз інституційного простору територіальної громади міста (за методом картування громади) **і створення мапи соціальних закладів громади з превенції соціального сирітства**, що відображає мережу державних і громадських установ соціально-підтримуючого характеру, які можуть надавати як превентивні послуги, так і кваліфіковану допомогу в разі життєвої кризи окремої дитини та її сім'ї, під час реінтеграції дитини до біологічної сім'ї, та **розробка мапи соціальних послуг для сімей та дітей вразливих категорій**;

Картування громади (Community Mapping) – це процес мапування (mapping) ресурсів та створення образу громади, який би демонстрував її здатність та потенціал. Це фактично залучення мешканців до виявлення цінних якостей (індивідуальних, суспільних, інституційних) і творення образу свого міста/ регіону, в якому хотілося б жити [12, с. 10].

Кожна громада має свій потенціал: підприємства, соціально-підтримуючі установи, центри громадської активності, освітні та культурні заклади. Але найголовніше – це люди та їхні можливості, як організовані групи мешканців, так й окремі особи, які мають знання, навички і таланти. Всі ці речі мають бути досліджені та відображені задля демонстрації справжнього потенціалу громади. Картування громади можна охарактеризувати як громадське дослідження із залученням широкого кола активних мешканців, які визначають цінні якості свого ареалу проживання, вишукують можливості, діляться своїми відчуттями та ідеями. Картування громади може спонукати людей ставати потужними

захисниками суспільних цінностей та агентами демократичних перетворень. Виходячи з того, ким вони є, небайдужі мешканці можуть у подальшому організовувати соціальні, культурні, освітні, екологічні та правозахисні ініціативи у своїй громаді, базуючись на результатах картування.

Картування громади є створенням карти задля власних потреб. Вона твориться спільнотами для донесення інформації, яка є актуальною та важливою для самої ж громади. Картування громади створює карти, які зображають місцеві знання та інформацію. Ці карти включають у себе назви та символи, шкали та функції, що у сукупності репрезентують місцеву систему знань.

Картування громади – це, насамперед, процес мапування ресурсів та об'єднання мешканців.

4. Проведення інформаційно-просвітницької роботи із населенням громади щодо ознайомлення з картою послуг для сімей з дітьми та мережею установ соціально-підтримуючого характеру шляхом цільових конференцій, соціальної реклами у ЗМІ (листівки, буклети, календарі добрих справ, мапи превенції «На три кроки попереду!», ТВ-ролики, Інтернет-сторінки, тощо), індивідуальної роботи, виїзних інформаційних акцій соціальних закладів допомоги і підтримки на місця (в громаду), в рамках днів мікрорайонів, тематичних свят у громаді, днів превенції «На варті!», «соціальних толоч» у громаді, workshops (воркшопів), громадських молодіжних квестів, зустрічей із головами об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), «квартальних» вулиць, тощо, з метою залучення жителів громади до превентивної діяльності щодо соціального сирітства та активізації їх існуючих і потенційних ресурсів у процесі реінтеграції дітей.

Отже, тільки справжня, спроможна громада може повною мірою забезпечити сприятливі умови для утвердження сімейних цінностей, розвитку потенціалу сімей, задоволення потреб дітей на виховання у сімейному середовищі.

Говорячи про перспективи дослідження, можна зазначити, що організація результативної роботи з розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища, запобігання соціальному сирітству, розвиток альтернативних сімейних форм догляду і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, реабілітація бездоглядних і безпритульних дітей, схильних до бродяжництва, робота з біологічними батьками та реінтеграція дітей до їх біологічних сімей – залишаються ключовими практичними цілями місцевих органів влади територіальних громад задля їх перетворення у громади, дружні до дітей, сімей та молоді.

Література до розділу 4

1. How to Map [Videorecording] : Pt. 1 // Mapping For Rights. – Mode of access: [http://www.mappingforrights.org/ How_To_Video_1](http://www.mappingforrights.org/How_To_Video_1). – The title from the screen.
2. Kal'chenko Larysa Preventive Potential of a Territorial Community of a City Concerning Social Orphanhood Prevention / Kal'chenko Larysa // «EUREKA: Social and Humanities». – Tallinn (Estonia). – Vol. 6 (18). – 2018. – P. 45–57.
3. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді: навч. посібник / О. В. Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
4. Бултон И. Активизация сообщества / И. Бултон. – М. : ТАСИС, 2004. – 52 с.
5. Дорожня карта реформи: міцні сім'ї, захищені діти. Методичні рекомендації щодо реформування системи захисту дітей на рівні району/об'єднаної територіальної громади. [Методичний посібник] / Автори-упорядники : Г. Постолук, Н. Татарчук, О. Мороз, Д. Дошук, Ф. Герасимчук. – К. : БО «Надія і житло для дітей». – 2018. – 104 с.
6. Енциклопедія для фахівців соціальної фери / за заг. ред І. Д. Звереві. – К., Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.
7. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>
8. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
9. Закон України «Про соціальні послуги». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
10. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації / авт.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця [та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрочко. – К. : Фенікс, 2007. – 528 с.
11. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста: соціально-педагогічний аспект [монографія] / Л. В. Кальченко; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. – 460 с.
12. Картування громад в Україні : практичний посібник / автори-укладачі: Я. Мінкін, Ю. Антошук, G. Demel ; редколегія : Я. Сошинська, М. Krasowska-Igras ; Українська бібліотечна асоціація ; Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego. – К. : УБА, 2017. – 111 с.

13. Конвенція ООН про права дитини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
14. Мобілізація співтовариства : керівництво до застосування. – Кишинев, 2009. – 20 с.
15. Навчальні матеріали Всеукраїнського семінару «Підготовка соціальних працівників до розвитку інтегрованих соціальних послуг в ОТГ» розроблені експертами проєкту «ГРОМАДА для ЛЮДИНИ: підвищення компетентності громад для розвитку соціальних послуг», що реалізується Партнерством «Кожній дитині» за підтримки Програми «U-LEAD з Європою». – К. : «U-LEAD with Europe», 2019. – 66 с.
16. Наказ від 19.08.2014 р. № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1105-14#Text>
17. Наказ Мінсоцполітики від 03.09.2012 № 537 «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати». Документ № 1614-12, чинний, поточна редакція від 12.10.2018 р., підстава – z1054-18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1614-12#n13>
18. Оцінка потреб дитини та її сім'ї : від теорії до практики: Навч. посіб. : У 2-х част. / І. Д. Зверєва, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський, Ж. В. Петрочко. – К. : «Кожній дитині», 2011. – Част. І. – 224 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1443102984.pdf>
19. Повноваження об'єднаних громад із питань забезпечення та дотримання прав дитини: розуміння витоків функції : метод. посіб. / Л. Волинець. – К., 2018. – 42 с.
20. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 № 148 «Про деякі питання здійснення патронату над дитиною. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/936-19>
21. Постанова КМУ від 24.09.2008 р. № 866 «Про діяльність органів опіки та піклування щодо соціального захисту дітей». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text>
22. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу». Документ № 526-2017-р, чинний, поточна редакція від 09.08.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80>

23. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року». Документ № 530-2017-р, чинний, поточна редакція від 05.04.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-%D1%80>

24. Руководящие указания по реинтеграции детей. Подготовлено группой по реинтеграции детей, в которую вошли представители 14 организаций во главе с «Семьей для каждого ребенка» и представители следующих организаций : Better Care Network, CESVI, CPC Learning Network, ЕСПАТ, Faith to Action Initiative, Friends International, Juconi Foundation, Maestral, Next Generation Nepal, Retrak, Save the Children, Агентство США по международному развитию, World Vision и ЮНИСЕФ. – 2016. – 60 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.familyforeverychild.org/wp-content/uploads/2016/08/Reintegration-Guidelines-RUSSIAN-Final.pdf>

25. Скалабан И. А. Социальное картирование как метод анализа социально-территориального пространства / И. А. Скалабан // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – Т. 10, № 1. – С. 61–78.

26. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. I. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1513689511.pdf>

27. Технології активізації громади. Методичний посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько. – К. : АТСВ, 2006. – 90 с.

28. Формат «Світового кафе» як інструмент розвитку громади. 11.08.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.gurt.org.ua/articles/40121/>

**ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ
ВІДПОВІДНО ДО ПОСЛУГ ТА ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ,
ЯКІЇХ ПОТРЕБУЮТЬ**

Послуги з підтримки дітей та сімей з дітьми:

- ЗУ «Про охорону дитинства»;
- ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»;
- ЗУ «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»;
- ЗУ «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»;
- ЗУ «Про соціальні послуги»;
- ЗУ «Про зайнятість населення»;
- ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»
- ПКМУ № 800 від 03.10.2018 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю».

Послуги альтернативного догляду дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

- ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»;
- Розпорядження КМУ № 526-р «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу»;
- Розпорядження КМУ № 419-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року»;
- ПКМУ № 866 від 24.09.2008 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»;
- ПКМУ № 564 від 26.04.2002 «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу»;
- ПКМУ № 565 від 26.04.2002 «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю»;
- ПКМУ № 905 від 08.10.2008 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей»;
- ПКМУ № 148 від 16.03.2017 «Про деякі питання здійснення патронату над дитиною»;
- ПКМУ № 465 від 04.07.2017 «Деякі питання здійснення наставництва над дитиною».

Послуги з підтримки та обслуговування осіб похилого віку:

- ЗУ «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»;
- ПКМУ № 1417 від 29.12.2009 «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)».

Послуги з інтеграції та реабілітації осіб з інвалідністю:

- ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»;
- ЗУ «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям інвалідам»;
- ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»;
- ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»;
- ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»;
- ПКМУ № 80 «Про затвердження Порядку надання окремим категоріям осіб послуг із комплексної реабілітації (абілітації)».

Послуги для осіб, які потребують адаптації, інтеграції (реінтеграції):

- ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»;
- ЗУ «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»;
- ЗУ «Про протидію торгівлі людьми»;
- ЗУ «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»;
- ЗУ «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»;
- Наказ Мінсоцполітики від 26.09.2016 № 1067 «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціальної інтеграції випускників інтернатних закладів (установ)».

Послуги для осіб, які потребують екстреного та кризового втручання:

- ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї»;
- ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству»;
- ЗУ «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»;
- Наказ Мінсоцполітики від 01.07.2016 № 716 «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги кризового та екстреного втручання».

ВИТЯГИ ІЗ ДЕЯКИХ ЗАКОНІВ ЩОДО ПОВНОВАЖЕНЬ ОТГ ЩОДО СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ТА ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Конституція України

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні **найвищою соціальною цінністю**. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є **головним обов'язком держави**.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – **самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України**.

...Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи

самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проєктів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби. Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою

Закон України «Про місцеве самоврядування»

Стаття 24. Законодавство про місцеве самоврядування...

3. Органи місцевого самоврядування та їх посадові особи діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України, та керуються у своїй діяльності Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, а в Автономній Республіці

Стаття 27. Повноваження у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:

а) власні (самоврядні) повноваження:

...6) подання до районних, обласних рад необхідних показників та внесення пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно районів і областей, а також до планів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розташованих на відповідній території, з питань, пов'язаних із соціально-економічним та культурним розвитком території, задоволенням потреб населення;

...8) розміщення на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, виконання робіт (послуг), необхідних для територіальної громади, на підприємствах, в установах та організаціях;

9) утворення цільових фондів соціальної допомоги інвалідам, визначення порядку і умов витрачання коштів цих фондів;

б) делеговані повноваження:

...4) **організаційне забезпечення надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг.**

Стаття 30. Повноваження в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку

До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:

а) власні (самоврядні) повноваження:

...2) **облік громадян, які відповідно до законодавства потребують поліпшення житлових умов; розподіл та надання відповідно до законодавства житла, що належить до комунальної власності; вирішення питань щодо використання нежилых приміщень, будинків і споруд, що належать до комунальної власності;**

3) **сприяння розширенню житлового будівництва, подання громадянам, які мають потребу в житлі, допомоги в будівництві житла, в отриманні кредитів, у тому числі пільгових, та субсидій для будівництва чи придбання житла; подання допомоги власникам квартир (будинків) в їх обслуговуванні та ремонті; сприяння створенню об'єднань співвласників багатоквартирних будинків;**

...5) **забезпечення соціально-культурних закладів, які належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, а також населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоносіями; вирішення питань водопостачання, відведення та очищення стічних вод; здійснення контролю за якістю питної води;**

б) делеговані повноваження:

...6) **надання відповідно до закону громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатного житла або за доступну для них плату;**

...9) **облік нежилых приміщень на відповідній території незалежно від форм власності, внесення пропозицій їх власникам щодо використання таких приміщень для задоволення потреб територіальної громади;**

Стаття 32. Повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту.

До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:

а) власні (самоврядні) повноваження:

1) **управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, оздоровчими закладами, які належать територіальним громадам або передані їм, молодіжними підлітковими**

закладами за місцем проживання, організація їх **матеріально-технічного та фінансового забезпечення;**

2) **забезпечення здобуття повної загальної середньої, професійно-технічної освіти у державних і комунальних загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладах, вищої освіти у комунальних вищих навчальних закладах, створення необхідних умов для виховання дітей, молоді, розвитку їх здібностей, трудового навчання, професійної орієнтації, продуктивної праці учнів, сприяння діяльності дошкільних та позашкільних навчально-виховних закладів, дитячих, молодіжних та науково-просвітницьких організацій;**

3) **створення при загальноосвітніх навчальних закладах комунальної власності фонду загальнообов'язкового навчання за рахунок коштів місцевого бюджету, залучених з цією метою на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, а також коштів населення, інших джерел; контроль за використанням коштів цього фонду за призначенням;**

4) **забезпечення пільгового проїзду учнів, вихованців, студентів та педагогічних працівників до місця навчання і додому у порядку та розмірах, визначених органами місцевого самоврядування, за рахунок видатків відповідних місцевих бюджетів;**

...6) **організація медичного обслуговування та харчування у закладах освіти, культури, фізкультури і спорту, оздоровчих закладах, які належать територіальним громадам або передані їм;**

7) **створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел;**

8) **сприяння роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, асоціацій, інших громадських та неприбуткових організацій, які діють у сфері охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, роботи з молоддю;**

9) **створення умов для занять фізичною культурою і спортом за місцем проживання населення та в місцях масового відпочинку;**

б) делеговані повноваження:

1) **забезпечення в межах наданих повноважень доступності і безоплатності освіти і медичного обслуговування на відповідній території, можливості отримання освіти державною мовою, а в межах території, на якій поширена регіональна мова, – цією регіональною мовою або мовою меншини згідно з нормами статті 20 Закону України «Про засади державної мовної політики»;**

2) **забезпечення відповідно до закону розвитку всіх видів освіти і медичного обслуговування, розвитку і вдосконалення мережі освітніх**

і лікувальних закладів усіх форм власності, фізичної культури і спорту, визначення потреби та формування замовлень на кадри для цих закладів, укладення договорів на підготовку спеціалістів, організація роботи щодо удосконалення кваліфікації кадрів, залучення роботодавців до надання місць для проходження виробничої практики учнями професійно-технічних навчальних закладів;

3) забезпечення відповідно до законодавства пільгових категорій населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення;

4) організація обліку дітей дошкільного та шкільного віку;

5) надання допомоги випускникам загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів державної або комунальної форми власності у працевлаштуванні;

6) забезпечення школярів із числа дітей-сиріт, дітей-інвалідів/інвалідів I-III групи, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей із сімей, які отримують допомогу відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», які навчаються в державних і комунальних навчальних закладах, безоплатними підручниками, створення умов для самоосвіти;

7) організація роботи щодо запобігання бездоглядності неповнолітніх;

8) вирішення відповідно до законодавства питань про повне державне утримання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у школах-інтернатах, дитячих будинках, у тому числі сімейного типу, професійно-технічних навчальних закладах та утримання за рахунок держави осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових навчальних закладах, у спеціальних навчальних закладах, про надання громадянам пільг на утримання дітей у школах-інтернатах, інтернатах при школах, а також щодо оплати харчування дітей у школах (групах з подовженим днем);

9) вирішення питань про надання неповнолітнім, учням, студентам, пенсіонерам та інвалідам права на безкоштовне і пільгове користування об'єктами культури, фізкультури і спорту, а також визначення порядку компенсації цим закладам вартості послуг, наданих безкоштовно або на пільгових умовах;

...Стаття 34. Повноваження у сфері соціального захисту населення

1. До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:

а) власні (самоврядні) повноваження:

1) **встановлення за рахунок власних коштів і благодійних надходжень додаткових до встановлених законодавством гарантій щодо соціального захисту населення;**

2) **вирішення відповідно до законодавства питань про подання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих (померлих або визнаних такими, що пропали безвісти) військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас (крім військовослужбовців строкової служби та військової служби за призовом осіб офіцерського складу) або відставку, інвалідам з дитинства, багатодітним сім'ям у будівництві індивідуальних жилих будинків, проведенні капітального ремонту житла, у придбанні будівельних матеріалів; відведення зазначеним особам у першочерговому порядку земельних ділянок для індивідуального будівництва, садівництва та городництва;**

3) **організація для малозабезпечених громадян похилого віку, інвалідів будинків-інтернатів, побутового обслуговування, продажу товарів у спеціальних магазинах і відділах за соціально доступними цінами, а також безоплатного харчування;**

4) **вирішення питань про надання за рахунок коштів місцевих бюджетів ритуальних послуг у зв'язку з похованням самотніх громадян, ветеранів війни та праці, а також інших категорій малозабезпечених громадян; подання допомоги на поховання громадян в інших випадках, передбачених законодавством;**

б) делеговані повноваження:

1) **підготовка і подання на затвердження ради цільових місцевих програм поліпшення стану безпеки і умов праці та виробничого середовища, територіальних програм зайнятості та заходів щодо соціальної захищеності різних груп населення від безробіття, організація їх виконання; участь у розробленні цільових регіональних програм поліпшення стану безпеки і умов праці та виробничого середовища, зайнятості населення, що затверджуються відповідно районними, обласними радами;**

2) **забезпечення здійснення передбачених законодавством заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов інвалідів, ветеранів війни та праці, громадян, реабілітованих як жертви політичних репресій, військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, сімей, які втратили годувальника, багатодітних сімей, громадян похилого віку, які потребують обслуговування вдома, до влаштування в будинки інвалідів і громадян похилого віку, які мають потребу в цьому, дітей, що залишилися без піклування батьків, на виховання в сім'ї громадян;**

2) **вирішення відповідно до законодавства питань надання соціальних послуг особам та сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, забезпечення утримання та виховання дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах;**

3) **вирішення відповідно до законодавства питань про надання пільг і допомоги, пов'язаних з охороною материнства і дитинства;**

4) **вирішення у встановленому законодавством порядку питань опіки і піклування;**

5) **подання відповідно до законодавства одноразової допомоги громадянам, які постраждали від стихійного лиха;**

6) **вирішення відповідно до законодавства питань про надання компенсацій і пільг громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, в інших випадках, передбачених законодавством;**

7) **організація проведення громадських та тимчасових робіт для осіб, зареєстрованих як безробітні, а також учнівської та студентської молоді у вільний від занять час на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до комунальної власності, а також за договорами – на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до інших форм власності;**

8) **здійснення контролю за охороною праці, забезпеченням соціального захисту працівників підприємств, установ та організацій усіх форм власності, у тому числі зайнятих на роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці, за якістю проведення атестації робочих місць щодо їх відповідності нормативно-правовим актам про охорону праці, за наданням працівникам відповідно до законодавства пільг та компенсацій за роботу в шкідливих умовах;**

...10) **встановлення відповідно до законодавства розмірів і порядку виплати щомісячної допомоги особам, які здійснюють догляд за самотніми громадянами, які за висновком медичних закладів потребують постійного стороннього догляду;**

11) **здійснення контролю за поданням відповідно до закону підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності відомостей про наявність вільних робочих місць (посад); організація інформування населення про потребу підприємств, установ та організацій усіх форм власності у працівниках;**

12) **прийняття рішень про створення на підприємствах, в установах та організаціях спеціальних робочих місць для осіб з обмеженою працездатністю, організація їх професійної підготовки, а також погодження ліквідації таких робочих місць;**

14) здійснення згідно із законодавством заходів соціального патронажу щодо осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також осіб, до яких застосовано пробацію;

15) організація надання соціальних послуг бездомним особам;

16) здійснення відповідно до закону заходів, спрямованих на запобігання бездомності осіб;

17) визначення видів безоплатних суспільно корисних робіт для осіб, яким призначено покарання у виді громадських робіт.

2. До відання виконавчих органів сільських, селищних рад, крім повноважень, зазначених у пункті «б» частини першої цієї статті, належить також **вирішення питань щодо надання працівникам освіти, культури, охорони здоров'я, іншим категоріям громадян, які працюють у сільській місцевості, встановлених законодавством пільг, а також щодо додаткового фінансового заохочення та забезпечення службовим житлом і службовим транспортом працівників охорони здоров'я, які працюють у сільській місцевості.**

3. До відання виконавчих органів міських рад міст обласного значення та **об'єднаних територіальних громад**, крім повноважень, визначених пунктом «б» частини першої цієї статті, належать:

1) здійснення на відповідних територіях контролю за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення у порядку, встановленому законодавством;

2) накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення у порядку, встановленому законодавством.

Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»

Стаття 4. Основні умови добровільного об'єднання територіальних громад

1. Добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких умов:

5) **якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.**

Стаття 10. Фінансова підтримка державою добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст та приєднання до об'єднаних територіальних громад

1. Держава здійснює фінансову підтримку добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст та приєднання до об'єднаних територіальних громад шляхом надання об'єднаній територіальній громаді коштів у вигляді **субвенцій на формування відповідної**

інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку такої територіальної громади.

2. Пропозиції щодо надання фінансової підтримки об'єднаній територіальній громаді вносяться Радою міністрів Автономної Республіки Крим, відповідною обласною державною адміністрацією за поданням сільської, селищної, міської ради об'єднаної територіальної громади Кабінету Міністрів України не пізніше 15 липня року, що передуює бюджетному періоду, в якому передбачається надання такої фінансової підтримки.

Закон України «Про соціальні послуги»

Нововведення, що вводяться з 1 січня 2020 року:

1. Соціальні послуги – власні повноваження громад.
2. Запровадження базових соціальних послуг, які мають надаватися у громаді, максимально наближено до проживання людини, що їх потребує.
3. Демонізація ринку. Встановлюються єдині вимоги до надавачів соціальних послуг усіх форм власності: державних, комунальних і недержавних.
4. Обов'язкове надання соціальних послуг для окремих груп отримувачів послуг.
5. Ключова технологія соціальної роботи – це ведення випадку.
6. Створення реєстру (відкритого) надавачів соціальних послуг, які відповідають критеріям.
7. Запровадження нового класифікатора соціальних послуг.
8. Встановлюються нові підходи до оплати соціальних послуг.

Детальніше про нововведення ЗУ «Про соціальні послуги» можна ознайомитися зі статей Онуфрик Маріанни в «Українській правді»: <https://life.pravda.com.ua/columns/2019/05/13/236845/>; <https://life.pravda.com.ua/health/2017/06/6/224562/> та презентації генерального директора Директорату соціальних послуг та інтеграції Мінсоцполітики України Юлії Гайдаржи <http://ipzn.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/Prezentatsiya-YU.-Gajdarzhi.pdf>.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»

Стаття 8. Повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству

...2. До повноважень районних, районних у містах Києві і Севастополі державних адміністрацій та виконавчих органів сільських,

селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать:

1) забезпечення реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

2) **забезпечення надання соціальних послуг** на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, у тому числі шляхом соціального замовлення у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

3) **визначення потреби** у створенні спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб, забезпечення їх створення та функціонування, здійснення контролю за їхньою діяльністю;

4) **участь у підготовці фахівців**, до компетенції яких належать питання запобігання та протидії домашньому насильству, у тому числі фахівців, які реалізують програми для кривдників;

5) прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, забезпечення застосування заходів для його припинення, надання допомоги постраждалим особам;

6) **забезпечення координації діяльності суб'єктів**, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, та їх взаємодії на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

7) **інформування постраждалих осіб про права, заходи та соціальні послуги**, якими вони можуть скористатися;

8) **збір, аналіз і поширення відповідно до законодавства інформації** про домашнє насильство на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

9) **звітування центральному органу виконавчої влади**, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, **про результати здійснення повноважень у цій сфері** у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ ТА ПІДТРИМКИ СІМЕЙ З ДІТЬМИ

Основним гарантом прав дітей є **Конституція України**. Згідно з цим документом, стрижнем забезпечення прав дітей у нашій державі є принцип, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Окрім цього, Конституція гарантує: правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства

і дитинства (стаття 24); охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства державою (стаття 51); переслідування за законом будь-якого насильства над дитиною та її експлуатації; утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (стаття 52); право на освіту (стаття 53) та ін.

Конвенція ООН про права дитини

... Стаття 18

1. Держави-учасниці докладають всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. **Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини.** Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.

2. З метою гарантування і сприяння здійсненню прав, викладених у цій Конвенції, Держави-учасниці **надають батькам і законним опікунам належну допомогу у виконанні ними своїх обов'язків по вихованню дітей та забезпечують розвиток мережі дитячих установ.**

3. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб діти, батьки яких працюють, мали право користуватися призначеними для них службами й установами по догляду за дітьми.

Стаття 19

1. Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

2. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають **ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури.**

Стаття 20

1. **Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою.**

Стаття 23

1. Держави-учасниці визнають, що **неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства...**

Стаття 24

1. Держави-учасниці **визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування** хвороб і відновлення здоров'я. Держави-учасниці намагаються *забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я.*

2. Держави-учасниці домагаються повного здійснення цього права, зокрема, вживають заходів щодо:

- a) **зниження рівня смертності немовлят і дитячої смертності;**
- b) **забезпечення надання необхідної медичної допомоги та охорони здоров'я всіх дітей** з приділенням першочергової уваги розвитку первинної медико-санітарної допомоги;
- c) **боротьби з хворобами і недоїданням**, у тому числі в межах первинної медико-санітарної допомоги, шляхом, поряд з іншим, застосування легкодоступної технології та надання достатньої кількості поживного продовольства та чистої питної води, беручи до уваги небезпеку і ризик забруднення навколишнього середовища;
- d) **надання матерям належних послуг по охороні здоров'я у допологовий і післяпологовий періоди;**
- e) забезпечення інформацією всіх прошарків суспільства, зокрема **батьків і дітей, щодо здоров'я і харчування дітей**, переваги грудного годування, гігієни, санітарії середовища перебування дитини і запобігання нещасним випадкам, а також доступу до освіти та підтримки у використанні цих знань;
- f) **розробки превентивних заходів з охорони здоров'я, керівництва для батьків та навчання і послуг з планування сім'ї.**

3. Держави-учасниці вживають будь-яких ефективних і необхідних заходів з метою скасування традиційної практики, що негативно впливає на здоров'я дітей.

Стаття 27

1. Держави-учасниці визнають **право кожної дитини на рівень життя**, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини.

2. **Батько(-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.**

3. Держави-учасниці відповідно до національних умов і в межах своїх можливостей **вживають необхідних заходів щодо надання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні цього права і у випадку необхідності надають матеріальну допомогу і підтримують програми, особливо щодо забезпечення дитини харчуванням, одягом і житлом.**

4. Держави-учасниці **вживають всіх необхідних заходів щодо забезпечення відновлення утримання дитини батьками або іншими особами, які відповідають за дитину як всередині Держави-учасниці, так і за кордоном.** Зокрема, якщо особа, яка несе фінансову відповідальність за дитину, і дитина проживають в різних державах, Держави-учасниці сприяють приєднанню до міжнародних угод або укладенню таких угод, а також досягненню інших відповідних домовленостей.

Цивільний кодекс України

Стаття 56. Орган опіки та піклування

1. **Органами опіки та піклування є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад.**

2. Права та обов'язки органів, на які покладено здійснення опіки та піклування, щодо забезпечення прав та інтересів фізичних осіб, які потребують опіки та піклування, встановлюються законом та іншими нормативно-правовими актами.

Сімейний кодекс України

Стаття 17 Надання органом опіки та піклування допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків

Орган опіки та піклування надає допомогу особі у здійсненні нею своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків в обсязі та в порядку, встановлених цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами.

Стаття 19 Участь органу опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів

- У випадках, передбачених цим Кодексом, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування.

- Рішення органу опіки та піклування є обов'язком до виконання, якщо протягом 10 днів від часу його винесення заінтересована особа не звернулася за захистом своїх прав або інтересів до суду, крім випадку, передбаченого частиною другою статті 170 цього Кодексу.

- Звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на звернення до суду.

- У разі звернення з позовом до суду орган опіки та піклування припиняє розгляд поданої йому заяви.

- При розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою.

- Орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи.

Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини.

Стаття 246. Контроль органу опіки та піклування за дотриманням прав дитини, над якою встановлено опіку або піклування

1. Орган опіки та піклування контролює умови утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування.

Закон України «Про охорону дитинства»

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше;

дитинство – період розвитку людини до досягнення повноліття;

забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити;

жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування,

передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини;

охорона дитинства – система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав;

дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки;

діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти;

дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, – дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні;

дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, – дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поводженням, зокрема домашнім насильством, ухилянням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини;

дитина, розлучена із сім'єю, – дитина, яка прибуває чи прибула на територію України без супроводу батьків чи одного з них, діда чи баби, повнолітніх брата чи сестри або опікуна чи піклувальника, призначених

відповідно до законодавства країни походження, або інших повнолітніх осіб, які до прибуття в Україну добровільно чи в силу звичаю країни походження взяли на себе відповідальність за виховання дитини;

безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання;

дитина з інвалідністю – дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту;

дитина-біженець – дитина, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань;

дитина, яка потребує додаткового захисту, – дитина, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», але потребує захисту, оскільки вона була змушена прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок виникнення загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження, через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;

діти, які потребують тимчасового захисту, – діти, які є іноземцями та особами без громадянства, які постійно проживають на території країни, що має спільний кордон з Україною, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження;

неповна сім'я – сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей);

багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійнотехнічних та вищих навчальних закладах, – до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років;

прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання;

дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

контакт з дитиною – реалізація матір'ю, батьком, іншими членами сім'ї та родичами, у тому числі тими, з якими дитина не проживає, права на спілкування з дитиною, побачення зазначених осіб з дитиною, а також надання їм інформації про дитину або дитині про таких осіб, якщо це не суперечить інтересам дитини.

Стаття 5. Організація охорони дитинства

Основні засади охорони дитинства та державну політику у цій сфері визначає Верховна Рада України шляхом затвердження відповідних загальнодержавних програм.

Проведення державної політики щодо охорони дитинства, розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища дітей, підтримки сімей з дітьми, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у цій сфері забезпечує Кабінет Міністрів України. Щорічно Кабінет Міністрів України звітує Верховній Раді України про стан демографічної ситуації в Україні, становище дітей та тенденції його змін у ході впроваджених соціально-економічних перетворень.

Місцеві органи виконавчої влади та **органи місцевого самоврядування** відповідно до їх компетенції, визначеної законом, **забезпечують:**

проведення державної політики у сфері охорони дитинства, розроблення і здійснення галузевих та регіональних програм поліпшення становища дітей, підтримки сімей з дітьми, вирішення інших питань у цій сфері;

розвиток мережі навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, а також позашкільних навчальних

закладів, діяльність яких спрямована на організацію дозвілля, відпочинку і оздоровлення дітей, зміцнення їх матеріально-технічної бази;

вирішення питань щодо забезпечення прав дітей, встановлення опіки і піклування, створення інших передбачених законодавством умов для виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей;

організацію безкоштовного харчування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються у спеціальних і інклюзивних класах, та учнів 1-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів із сімей, які отримують допомогу відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»;

можуть забезпечувати пільговий проїзд учнів, вихованців, студентів до місця навчання і додому у порядку та розмірах, визначених органами місцевого самоврядування, та передбачати на це відповідні видатки з місцевих бюджетів;

вирішення питань про надання пільг та державної допомоги дітям та сім'ям з дітьми відповідно до законодавства;

контроль за дотриманням в ігрових залах, комп'ютерних клубах, відеотеках, дискотеках, інших розважальних закладах та громадських місцях правопорядку та етичних норм стосовно дітей;

вжиття інших заходів щодо охорони дитинства, віднесених до їх компетенції законодавством України.

....У порядку, встановленому законодавством, **трудові колективи, благодійні та інші громадські організації, фізичні особи можуть брати участь у забезпеченні реалізації заходів з охорони дитинства, поліпшення становища дітей, створення розвиненої системи сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та патронату над дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, розвитку послуг з підтримки батьків або осіб, які їх замінюють, заходів, спрямованих на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, всебічного гармонійного культурного і фізичного розвитку дитини.**

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»

...Стаття 11. Органи опіки та піклування

Органами опіки та піклування є районні, районні у містах Києві та Севастополі місцеві державні адміністрації, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад.

Органи опіки та піклування забезпечують вирішення питань щодо:
встановлення статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування;

надання опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, та застосування інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

соціального захисту і захисту особистих, майнових, житлових прав та інтересів дітей;

забезпечення пріоритетних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

притягнення до відповідальності осіб, які порушують права дитини;

надання письмової згоди або заперечення на відчуження нерухомого майна (у тому числі житла) та іншого майна, власником якого є дитина;

подання заяв, клопотань, позовів про захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Соціальний захист та захист прав дітей у межах своєї компетенції здійснюють районні, районні у містах Києві та Севастополі місцеві державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

Органи опіки та піклування мають право перевіряти умови влаштування, утримання, виховання, навчання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, можуть переводити дітей, життю та здоров'ю (у тому числі психічному) яких загрожує небезпека, до інших форм влаштування дітей.

Присутність представника органів опіки та піклування на судових засіданнях є обов'язковою в разі, якщо розглядається справа стосовно дитини або з питань, що зачіпають права дитини.

...Стаття 23. Працевлаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа

Місцеві державні адміністрації, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад згідно із законодавством **бронюють робочі місця для працевлаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа, забезпечують їх першочергове працевлаштування на наявні вакантні робочі місця.**

Місцеві державні адміністрації, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад **за участю центрів зайнятості населення для забезпечення тимчасової зайнятості залучають дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх**

числа до оплачуваних громадських робіт на підприємствах, в установах і організаціях комунальної власності та за договорами – на інших підприємствах, в установах і організаціях.

Відповідальність за працевлаштування вихованців закладів для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа покладається на місцеві державні адміністрації і на керівника закладу, де перебувала дитина.

...Стаття 32. Збереження права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа на житло

За дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також особами з їх числа зберігається право на житло, в якому вони проживали з батьками, рідними до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Місцеві державні адміністрації, **органи місцевого самоврядування за місцем знаходження житла дітей несуть відповідальність за збереження зазначеного у частині першій цієї статті житла і повернення його дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування**, а також особам з їх числа після завершення терміну перебування у сім'ї опікуна чи піклувальника, прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Жилі приміщення, в яких проживали діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, до влаштування їх у сім'ї громадян України, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також щодо яких є рішення суду, не можуть бути відчужені без отримання згоди на таке від органів опіки та піклування, яка може надаватися лише в разі гарантування збереження права на житло таких дітей.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають право проживати в дитячих будинках сімейного типу до повернення їм зазначеного житла або надання житла місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. До працевлаштування випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на обліку в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, квартирна плата та плата за комунальні послуги здійснюються місцевими державними адміністраціями за місцезнаходженням житла.

Стаття 33. Забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа житлом

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років, у разі відсутності в таких дітей житла мають право

зараховуватися на квартирний облік та соціальний квартирний облік за місцем їх походження або проживання до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за заявою опікуна чи піклувальника, прийомних батьків, батьків-вихователів, адміністрації закладу, де проживає дитина, або органу опіки та піклування. Після досягнення 18 років такі діти протягом місяця забезпечуються соціальним житлом до надання їм благоустроєного житлового приміщення для постійного проживання.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років і перебувають на обліку внутрішньо переміщених осіб, мають право зараховуватися на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і соціальний квартирний облік за місцем їх обліку як внутрішньо переміщених осіб. Перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які досягли 16 років, на соціальному квартирному обліку не є підставою для відмови їм у взятті на квартирний облік або зняття з квартирного обліку осіб, які потребують поліпшення житлових умов, чи обліку осіб, які мають право на отримання житла (пільгових кредитів на будівництво і придбання житла) за державними житловими програмами для окремих категорій громадян, визначених законодавством.

Після завершення перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у відповідних закладах для таких дітей, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї або завершення терміну піклування над такими дітьми та в разі відсутності в таких дітей права на житло обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації, органи місцевого самоврядування забезпечують дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа протягом місяця у позачерговому порядку впорядкованим соціальним житлом.

Порядок забезпечення соціальним житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа затверджується Кабінетом Міністрів України.

Соціальне житло, що надається дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, особам з їх числа для проживання, має відповідати санітарним і технічним вимогам.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»

Стаття 8. Повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого

самоврядування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству

10) виконання повноважень органу опіки та піклування.

3. Особливості здійснення районними державними адміністраціями та виконавчими органами сільських, селищних, міських (міст районного підпорядкування) рад повноважень, передбачених частиною другою цієї статті, визначаються Кабінетом Міністрів України.

Особливості здійснення виконавчими органами районних у місті рад повноважень, передбачених частиною другою цієї статті, визначаються міською радою відповідного міста...

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є виконавчі органи з питань сім'ї.

Стаття 9. Повноваження органів опіки та піклування, служб у справах дітей у сфері запобігання та протидії домашньому насильству

1. До повноважень органів опіки та піклування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дитини та за участю дитини належать:

1) **захист прав та інтересів постраждалої дитини, дитини-кривдника**, у тому числі шляхом звернення до суду, представництва прав та інтересів дитини у суді при розгляді питань, пов'язаних із здійсненням актів домашнього насильства, зокрема про видачу обмежувального припису;

2) **безпосереднє надання допомоги та захисту постраждалим дітям, дітям-кривдникам**, які мають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

3) **розгляд у порядку, встановленому Сімейним кодексом України, питання про доцільність відібрання дитини або позбавлення батьківських прав стосовно дитини**, якщо кривдниками дитини є батьки (усиновлювачі) або один із них;

4) **розгляд у порядку, встановленому законодавством, питань про доцільність відібрання дитини в опікуна (піклувальника), прийомних батьків, батьків-вихователів**, про звільнення особи від обов'язків опікуна (піклувальника) дитини, розірвання договору про патронат над дитиною, скасування рішення про влаштування дитини до дитячого будинку сімейного типу або до прийомної сім'ї у разі здійснення домашнього насильства стосовно дитини або за участю дитини;

5) **надання згоди на отримання соціальних послуг постраждалою дитиною, дитиною-кривдником**, якщо батьки, інші законні представники дитини є кривдниками або ухиляються від захисту прав та інтересів дитини;

6) надання згоди на внесення персональних даних про дитину, яка повідомила про вчинення насильства або є постраждалою особою, до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, якщо батьки, інші законні представники дитини є кривдниками або ухиляються від захисту прав та інтересів дитини;

7) влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя у разі неможливості проживання дитини із своїми батьками, іншими законними представниками у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно цієї дитини або за її участі.

Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки

Ціль 2. Розвиток ефективної та спроможної системи підтримки зростання дітей у сім'ї

Основними завданнями є забезпечення:

- виявлення сімей з дітьми, які перебувають на ранніх етапах вразливості, підтримки біологічної сім'ї дитини;
- розвитку мережі та забезпечення надання освітніх, медичних, соціальних, реабілітаційних послуг (зокрема раннього втручання, інклюзивного навчання) на рівні територіальної громади з урахуванням її фінансових можливостей і потреб мешканців;
- доступності послуг для дітей з особливими потребами, зокрема дітей з інвалідністю, та сімей, у яких виховуються такі діти;
- сімей, які мають дітей з інвалідністю, послугами з підтримки з урахуванням потреб таких дітей та сімей, зумовлених інвалідністю дитини;
- розвитку послуг з підтримки сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, з метою збереження сім'ї для дитини;
- створення належних умов для участі неурядових організацій у наданні послуг сім'ям з дітьми;
- врахування в процесі стратегічного планування розвитку територіальних громад потреб сімей з дітьми;
- створення ефективних механізмів підтримки сімей з дітьми, що поєднують фінансову, матеріальну допомогу та послуги для сприяння батькам у виконанні своїх обов'язків з догляду та виховання дітей і подолання складних життєвих обставин;
- підвищення професійного рівня фахівців, які надають послуги дітям і сім'ям з дітьми, та рівня спроможності учасників процесу реформування системи інституційного догляду та виховання дітей;

- розроблення та впровадження механізмів моніторингу та оцінювання ситуації у територіальних громадах на забезпечення реалізації права дитини на виховання в сім'ї.

II етап (2019 – 2024 роки) – реалізація реформи – передбачає:

- **забезпечення доступності послуг для дітей та сімей з дітьми відповідно до їх потреб на рівні територіальної громади;**

- **скорочення мережі загальноосвітніх шкіл-інтернатів** для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, шкіл-інтернатів для дітей, які потребують соціальної допомоги, спеціалізованих шкіл-інтернатів, гімназій-інтернатів, ліцеїв-інтернатів, колегіумів-інтернатів, санаторних шкіл-інтернатів, спеціальних шкіл-інтернатів, дитячих будинків-інтернатів, дитячих будинків, будинків дитини, навчально-реабілітаційних центрів із цілодобовим перебуванням дітей та кількості дітей, які в них виховуються та навчаються.

Очікувані результати

Передбачається досягнення таких результатів:

- **збільшення щороку (починаючи з 2018 року) кількості дітей, охоплених інклюзивним навчанням, на 30 відсотків загальної кількості дітей з особливими освітніми потребами;**

- **збільшення щороку (починаючи з 2018 року) чисельності забезпечених житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа на 20 відсотків загальної кількості таких осіб, які перебувають на квартирному обліку;**

- **зменшення щороку (починаючи з 2018 року) кількості дітей, які виховуються в закладах інституційного догляду та виховання дітей, на 10 відсотків кількості таких дітей станом на 1 січня 2018 року;**

- **(крім спеціальних шкіл-інтернатів і навчально-реабілітаційних центрів) на 10 відсотків кількості таких закладів, спеціальних шкіл-інтернатів та навчально-реабілітаційних центрів на 5 відсотків кількості таких закладів станом на 1 січня 2018 року;**

- **скорочення щороку (починаючи з 2019 року) кількості закладів інституційного догляду та виховання дітей, припинення з 2020 року влаштування дітей віком до трьох років до закладів інституційного догляду та виховання дітей;**

- **припинення до 2026 року діяльності всіх типів закладів інституційного догляду та виховання дітей, у яких проживає більше ніж 15 вихованців;**

- **зменшення до 2026 року кількості дітей, які виховуються в системі альтернативного догляду, до 0,5 відсотка загальної кількості дитячого населення;**

- **надання (починаючи з 2026 року) неурядовими організаціями не менше ніж 50 відсотків соціальних послуг дітям і сім'ям з дітьми**

на замовлення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

- забезпечення випускників закладів інституційного догляду та виховання дітей, осіб з числа вихованців прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей піклувальників послугами соціального супроводу з метою їх інтеграції у суспільство, підготовки до самостійного життя;

- забезпечення у кожній територіальній громаді дітям та сім'ям з дітьми доступу до послуг відповідно до їх потреб.

План заходів з реалізації I етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки (розпорядження КМУ від 09.08.2017 № 526-р)

П. 33 Інвентаризація соціальних, освітніх, медичних і реабілітаційних послуг, що фактично надаються дітям та сім'ям з дітьми різних категорій; **визначення потреб територіальних громад у додаткових соціальних, освітніх, медичних і реабілітаційних послугах для дітей та сімей з дітьми, в ресурсах, у тому числі професійних кадрах, необхідних для забезпечення надання таких послуг.**

П. 35 **Забезпечення здійснення навчально-просвітницьких заходів** (семінари, тренінги, конференції тощо) з питань реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, розвитку послуг із соціальної підтримки сімей з дітьми у громаді із залученням до участі в них представників навчальних закладів, закладів охорони здоров'я та соціального захисту, в тому числі закладів інституційного догляду та виховання дітей, інших надавачів соціальних, медичних, освітніх та реабілітаційних послуг, представників засобів масової інформації, випускників закладів інституційного догляду та виховання дітей, представників інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій, бізнесових кіл, волонтерів з метою підвищення рівня їх компетентності щодо забезпечення захисту прав дітей, зокрема на виховання в сім'ї, інформування широких верств населення та формування суспільної думки щодо необхідності здійснення реформування системи інституційного догляду та виховання дітей.

П. 37 **Створення та забезпечення функціонування регіонального та місцевого інформаційного ресурсу (спеціальної веб-сторінки)** з питань реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, **проведення інформаційної кампанії щодо необхідності забезпечення сімейного виховання для кожної дитини, можливостей допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків.**

П. 38 **Запровадження в навчальних закладах, закладах охорони здоров'я та соціального захисту програм, спрямованих на**

формування навичок відповідального батьківства, зокрема з догляду за дітьми з інвалідністю.

П. 41 **Забезпечення тимчасового догляду, виховання та реабілітації дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, шляхом запровадження патронату над дитиною.**

П. 42 **Забезпечення розвитку послуг для дітей і сімей з дітьми (соціально-психологічної реабілітації, соціальної підтримки, денного догляду, реабілітації (абілітації) дітей з особливими освітніми потребами, дітей з інвалідністю, дітей, які належать до групи ризику щодо отримання інвалідності, паліативної допомоги, раннього втручання, підтриманого проживання, центрів соціальної підтримки та інших), у тому числі шляхом реорганізації (злиття, приєднання, виділу, поділу, перетворення) закладів інституційного догляду та виховання дітей, закладів та установ, що надають соціальні послуги дітям і сім'ям з дітьми, з урахуванням потреб територіальної громади.**

П. 43 **Передбачення щороку в місцевих бюджетах видатків для надання адресної допомоги сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі матеріальної, з метою реінтеграції дітей у сім'ю та запобігання їх потраплянню до закладів інституційного догляду та виховання дітей.**

П. 44 **Забезпечення безперервного підвезення дітей до навчальних закладів з метою створення необхідних умов для їх навчання безпосередньо за місцем проживання, у тому числі шкільними автобусами, пристосованими для перевезення дітей, які пересуваються на кріслах колісних.**

П. 45 **Забезпечення утворення служб у справах дітей у структурі виконавчих органів об'єднаних територіальних громад.**

П. 47 **Забезпечення першочергового передання у власність дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та особам з їх числа житлових приміщень, що розташовані на території міста, села чи селища із житлового фонду, який належить до комунальної власності відповідної територіальної громади.**

П. 48 **Забезпечення діяльності фахівців із соціальної роботи для соціальної підтримки сімей з дітьми відповідно до потреб територіальної громади.**

П. 49 **Забезпечення дітей з особливими освітніми потребами інклюзивним навчанням шляхом утворення спеціальних та/або інклюзивних груп/класів у навчальних закладах.**

П. 50 **Забезпечення проведення консультативно-роз'яснювальної роботи, підвищення компетентності фахівців, керівників загальноосвітніх навчальних закладів різних типів, методистів, педагогічних працівників щодо особливостей навчально-пізнавальної**

діяльності дітей з особливими освітніми потребами та створення умов для їх навчання у навчальних закладах за місцем проживання.

П. 51 **Забезпечення безперешкодного доступу до приміщень загальноосвітніх навчальних закладів осіб з інвалідністю** на рівні з іншими особами, облаштування таких закладів за принципом універсального дизайну.

Постановою Кабінету Міністрів України № 800 від 03.10.2018 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю» затверджено Порядок взаємодії органів державної влади, **органів місцевого самоврядування**, закладів та установ (служби у справах дітей, бюро правової допомоги, Нацполіція, заклади освіти, охорони здоров'я тощо), з метою виявлення загроз життю чи здоров'ю дитини з причин: неналежного харчування, ненадання медичної допомоги чи догляду за дитиною відповідного віку; залишення дитини під наглядом осіб з наявними ознаками алкогольного чи наркотичного сп'яніння; коли батьки та їхнє оточення є прямою загрозою життю та здоров'ю дитини.

**Схема стадіального розвитку контактної взаємодії
(за Філоновим Л.)**

Стадії спілкування	Функції стадій спілкування	Зміни психічного стану	Засоби управління психічним станом	Навички, необхідні ініціатору контакту
1.	У партнерів з'являється уявлення про бажаність та можливість спілкуватися один з іншим; з'являються передумови для взаєморозуміння; долаються психологічні перепони.	Початковий стан: невизначеність, напруга, надмірний контроль. Кінцевий стан: зняття напруги, відчуття безпеки, створення первинної зони порозуміння.	Підкреслення порозуміння, запобігання розходжень та суперечок.	Вміння підтримувати невимушену розмову на нейтральну тему.
2.	Спілкування з приводу спільних інтересів, створення фонду спільних позитивних емоцій.	Початковий стан: готовність розмовляти на цікаву тему без надмірної напруги. Кінцевий стан: готовність продовжувати розмову на інші теми.	Пошук та обговорювання теми, що має взаємний інтерес; акцент на рівності позицій, розширення зони спільних інтересів та порозуміння.	Знання інтересів дитини, накопичення запасу тем, що мають цінність для спілкування.
3.	Встановлюються значущі якості, що пропонуються для взаємного прийняття партнерами.	Початковий стан: готовність перейти від обговорювання інтересів до спілкування з приводу якостей особистості. Кінцевий стан: демонстрація особистісних чеснот.	Демонстрація готовності прийняти якості, що пропонуються, запобігання домінування, прояв відвертості та уміння зберігати чужі таємниці	Вміння «розшифровувати» наміри партнера, направляти розвиток спілкування.
4.	Виявлення реальних, в тому числі і негативних, якостей партнерів.	Початковий стан: бажання продовжувати спілкування та побоювання зруйнувати його. Кінцевий стан: прийняття негативних якостей, бажання позбавитися їх.	Обмін та авансування довіри. Обговорення факторів, що можуть перешкодити подальшій взаємодії.	Вміння вести дискусію, коректувати поведінку, долати негативні якості.
5.	Взаємна адаптація, зміна особистих якостей у відповідності із запитам партнера.	Початковий стан: виявлення якостей, потенційно небезпечних для спілкування. Кінцевий стан: компенсація перепон, культивування позитивних якостей.	Взаємна відвертість, домовленість стиль взаємодії, що влаштовує обох, побудова перспективних планів співробітництва.	Вміння прогнозувати та управляти поведінкою партнера, налагоджуватися на нього.
6.	Організація системи відносин, спільної діяльності, повне порозуміння та довіра.	Початковий стан: визначеність системи відносин. Кінцевий стан: розподіл ролей та узгодженість дій.	Вироблення загальних цілей та засобів діяльності; вироблення спільних рішень та спільне їх обговорення.	Вміння розподіляти ролі з урахуванням здібностей дитини та її особистісних якостей.

Бланк оцінки потреб сім'ї

Потреби сім'ї			
Соціальні	Правові	Психолого-педагогічні	Медичні
☐ надання тимчасового житла ☐ надання допомоги в ремонті житла ☐ надання допомоги в оренді житла ☐ сприяння зайнятості ☐ призначення соціальних виплат ☐ призначення пенсії по віку ☐ призначення пенсії по інвалідності ☐ призначення пенсії по втраті годувальника ☐ надання гуманітарної допомоги (продовольча, засоби гігієни, одяг і ін.) ☐ надання матеріальної допомоги ☐ надання допомоги в отриманні мікрокредитів ☐ надання послуг кризових центрів для жертв насильства ☐ надання послуг притулку ☐ надання послуг центрів підтримки сім'ї та дітей ☐ надання послуг прийомних (фостерних) сімей ☐ Надання послуг реабілітаційних центрів ☐ Надання послуг МСЕК ☐ Допомога в забезпеченні паливом в зимовий період (забезпечення вугіллям, дровами) ☐ інше	☐ надання юридичної допомоги в отриманні паспорта ☐ надання підтримки в отриманні прописки ☐ консультування юристом з прав громадян на соціальне обслуговування в державній системі соціального забезпечення ☐ послуги адвокатської допомоги ☐ допомога в зборі необхідних документів для отримання пенсій, виплат, ☐ оформлення опіки / піклування, усиновлення, ☐ надання послуг приймальні (фостерної) сім'ї, допомога в надання матеріалів до суду ☐ Пошук і відновлення родинних зв'язків ☐ захист майнових інтересів неісездатних громадян ☐ надання правової допомоги по захисту і дотриманню прав неповнолітніх ☐ надання допомоги в оформленні документів для влаштування дитини поза сім'ї ☐ інше	☐ надання морально-психологічної підтримки ☐ надання послуг психолога ☐ допомога в відновленні дитячо-батьківських відносин ☐ консультування в ПМПК ☐ надання послуг центру «раннього втручання» ☐ надання послуг денних центрів по питань абілітації і реабілітації дітей ☐ надання підтримки в інтеграції дітей з ОВЗ в освітній процес ☐ надання підтримки щодо інтеграції осіб з важкими або множинними обмеженнями здоров'я в спеціалізовані установи ☐ зміцнення взаємозв'язку між школою і батьками ☐ організація і проведення занять у групах взаємопідтримки, клубів спілкування ☐ соціально- педагогічне консультування ☐ інше	☐ надання послуг ФАПу ☐ надання послуг вузьких фахівців ЦСМ (поліклініка) ☐ надання послуг територіальної лікарні ☐ надання висококваліфікованої медичної допомоги ☐ санаторно-курортне лікування ☐ надання медичної реабілітації для осіб з ОВЗ ☐ надання послуг психотерапевта ☐ консультування з питань надання лікарських засобів згідно з програмою держгарантій ☐ надання матеріальної допомоги на придбання медикаментів ☐ консультування при ризик відмови від дитини в організаціях охорони здоров'я ☐ надання послуг в сімейних ресурсних центрах при будинках дитини ☐ проведення профілактичних бесід про пропаганду здорового способу життя і плануванні сім'ї ☐ інше
Думки і зауваження членів сім'ї (включаючи незгоду):			
П.І.Б. фахівця територіального підрозділу уповноваженого органу по захисту дітей:			
П.І.Б фахівця виконавчого органу місцевого самоврядування:			
П.І.Б. батьків (батько або особа, яка його замінює):			
П.І.Б. батьків (мати або особа, яка її замінює):			
П.І.Б. осіб, які брали участь у оцінці сім'ї:			

Бланк оцінки потреб дитини

Потреби дитини			
Соціальні	Правові	Психолого-педагогічні	Медичні
☐ надання житла ☐ надання допомоги в ремонті житла ☐ надання місця в соціальний готель ☐ сприяння зайнятості ☐ призначення соціальних виплат ☐ призначення виплат / пенсій по втраті годувальника ☐ надання гуманітарної допомоги (продовольча, засоби гігієни, одяг і ін.) ☐ забезпечення вугіллям, дровами ☐ надання матеріальної допомоги ☐ надання допоміжних технічних засобів (Коляски, милиці, ортопедичне взуття і ін.) ☐ надання послуг кризових центрів для жертв насильства ☐ надання послуг центрів для дітей в конфлікті з законом ☐ надання послуг притулку ☐ надання послуг центрів підтримки сім'ї та дітей ☐ влаштування дитини в приймальною (фостерну) родину ☐ надання послуг реабілітаційних центрів ☐ огляд в МСЕК ☐ надання підтримки в інтеграції дитини з важкими або множинними обмеженнями здоров'я в спеціалізовану установу ☐ витяг (фізичне вилучення) дитини з робочого місця ☐ сприяння в працевлаштуванні дитини ☐ інше	☐ надання підтримки для отримання паспорта ☐ надання підтримки для отримання свідоцтва про народження ☐ надання підтримки в отриманні медичної довідки про народження ☐ надання підтримки при реєстрації актового запису в органах РАГС ☐ пошук біологічних батьків / родичів, возз'єднання сім'ї ☐ надання послуг адвоката консультування фахівцями-юристами ☐ представлення інтересів дитини в правоохоронних і судових органах ☐ захист майнових прав і інтересів дитини ☐ сприяння в зверненні в правоохоронні органи, зборі необхідних матеріалів ☐ інше	☐ надання послуг психолога ☐ допомога в відновленні дитячо-батьківських відносин ☐ консультативні послуги ПМПК ☐ організація навчання на дому ☐ надання підтримки в інтеграції дитини з ОВЗ в освітній процес ☐ надання послуг центру дитячої творчості та розвитку ☐ надання послуг денних центрів для дітей ☐ допомога у влаштуванні та відвідуванні дитячого дошкільного закладу ☐ відвідування дитячого садка на пільгових умовах оплати ☐ відвідування школи ☐ надання безкоштовних підручників ☐ надання шкільних приладдя і форми дитині ☐ надання безкоштовного шкільного транспорту ☐ надання дитині допомоги в навчанні ☐ надання соціальних педагогом допомоги дитині і сім'ї в інтеграції дитини в школу ☐ зміцнення взаємовідносин школи з батьками (особами, які їх замінюють) і дитиною ☐ отримання дитиною професійного освіти ☐ відвідування заочної/вечірньої школи ☐ відвідування дитиною позакласних дозвілєвих заходів, що проводяться школою, позашкільної організацією, ☐ призначення наставництва ☐ інше	☐ послуги ФАП ☐ послуги вузьких фахівців ЦСМ (поліклініка) ☐ спеціалізовані медичні послуги (територіальні лікарні) ☐ висококваліфікована спеціалізована меддопомогу ☐ санаторно-курортне лікування ☐ медична реабілітація для осіб з ОВЗ ☐ послуги психотерапевта ☐ консультації щодо питань надання лікарських засобів згідно з програмою держгарантій ☐ надання матеріальної допомоги на придбання медикаментів ☐ консультації при ризику відмови від дитини в організаціях охорони здоров'я ☐ надання послуг в медичних спеціалізованих реабілітаційних центрах для сім'ї та дитини ☐ проведення профілактичних бесід з планування сім'ї ☐ судово-медична експертиза ☐ інше
Думки і зауваження дітей та батьків (осіб, які їх замінюють) про висновки (включаючи незгоду):			
П.І.Б. фахівця територіального підрозділу уповноваженого органу по захисту дітей:			
П.І.Б. фахівця виконавчого органу місцевого самоврядування:			
П.І.Б. батьків (батько або особа, яка його замінює):			
П.І.Б. батьків (мати або особа, яка її замінює):			
П.І.Б. осіб, які брали участь у оцінці сім'ї:			

**Програма тренінгу
РОБОТА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ
БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ НА РІВНІ СІМ'Ї,
НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ТА ГРОМАДИ В ПРОЦЕСІ
РЕІНТЕГРАЦІЇ**

Мета: сформувати у представників ОТГ чітке бачення сутності та змісту процесу реінтеграції дітей до альтернативних сімейних форм догляду, та розуміння основних функцій і повноважень ОТГ щодо соціального захисту і забезпечення прав дитини.

Завдання:

1. Ознайомити учасників тренінгу з технологією реінтеграції дітей до альтернативних форм догляду, розкрити моделі послуг підтримки сім'ї, розвитку сімейних форм виховання.
2. Сформувати розуміння основних функцій і повноважень «громади дружньої до дитини» та відповідальності ОТГ з питань соціального захисту, організації та надання соціальних послуг сім'ям та дітям у громаді.
3. Розробка та відпрацювання механізми реінтеграції дитини до альтернативної форми виховання.

Час	Зміст програми
1-й день	Тема: Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, специфіка, види, рівні, принципи та технологія
10.00 – 10.45	Вступна сесія
	Відкриття тренінгу, вітальні слова організаторів
	Представлення мети і завдань тренінгу
	Знайомство учасників: Вправа Вправа на знайомство «Сімейний фотоальбом» <i>Мета:</i> познайомити учасників, сприяти згуртованості групи; створення комфортної, доброзичливої атмосфери під час подальшої роботи. <i>Час:</i> 35 хв. <i>Ресурси:</i> бланки формату А-4 за кількістю учасників, по два однакових стікера різних найменувань за кількістю пар у групі.
	Вправа «Валіза». Обговорення очікувань учасників Прийняття правил роботи
	Мотивуюча вправа «Чарівна паличка» <i>Мета:</i> підвищити емоційний настрій учасників. <i>Час:</i> 10 хв. <i>Ресурси:</i> «чарівна паличка».
10.45 – 13.10	І сесія. Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених

	батьківського піклування: сутність, специфіка, рівні
	Вправа «Асоціативний ланцюжок». <i>Мета:</i> знайти асоціативні образи щодо базових понять тренінгу «дитина», «батьки», «реінтеграція», «сім'я» та визначити зміст цих понять. <i>Час:</i> 25 хв. <i>Ресурси:</i> аркуш ватману, поділений на 4 колонки, з назвами «дитина», «батьки», «сім'я», «реінтеграція»; конверт з картками 4 видів: «дитина», «батьки», «сім'я», «реінтеграція» (загальна кількість карток відповідає кількості учасників); слайд з визначенням понять.
	Міні-презентація інформаційне повідомлення «Рівні реінтеграційного процесу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»: I. Чуттєво-емоційний; II. Емоційно-соціальний; III. Соціально-інституційний рівень. <i>Час:</i> 10 хв.
	2 сесія. Форми альтернативного догляду дітей та принципи реінтеграції Вправа. Сімейні форми альтернативного догляду дітей <i>Мета:</i> розкрити сутність поняття «альтернативний догляд» та визначити його форми. <i>Час:</i> 40 хв. Робота в міні-групах по визначенню форм альтернативного догляду дітей. Презентація напрацювань міні-груп.
12.00 – 12.10	Перерва
12.10 – 12.40	Вправа «Образ щасливої дитини» <i>Мета:</i> створити образ щасливої дитини. <i>Час:</i> 30 хв. Робота в міні-групах <i>Ресурси:</i> конверт із картками 4 видів, на яких написані рядки з відомих дитячих віршів (загальна кількість карток відповідає кількості учасників); 4 аркуші ватману, тонований папір, маркери, клей, ножиці.
12.40 – 13.10	Групова робота «Класифікація вікових періодів» <i>Мета:</i> визначити основні особливості розвитку дитини на різних вікових етапах та вікові особливості реакції дітей на травматичні події <i>Час:</i> 30 хв Робота в міні-групах <i>Ресурси:</i> ватман по кількості міні груп, маркери
13.10 – 14.00	Перерва на обід
14.00 – 15.30	Тема: Активізація громади в процесі реінтеграції дітей 1 сесія. Громада: критерії успішності та фактори вразливості
	Мозковий штурм: «Асоціація» Що таке громада? <i>Час:</i> 5 хв. <i>Ресурси:</i> ватман, маркер
	Вправа «Громада дружна до людини: критерії успішності»

	Вправа «Громада, дружня до людини» <i>Час:</i> 10 хв. <i>Ресурси:</i> іграшка або м'ячик
	Міні-презентація. Характеристики громади, дружньої до людини (Скот Пек) <i>Час:</i> 15 хв.
	Вправа «Громада: роз'єднувачі об'єднувачі, які можуть впливати на соціальне благополуччя сім'ї» <i>Час:</i> 60 хв. <i>Ресурси:</i> ватман, маркери. Робота в міні-групах, презентація напрацювань. Обговорення факторів вразливості та ресурсів громади.
15.30 – 15.40	Перерва
	Вправа «Веселий масаж». <i>Мета:</i> провести емоційну та м'язову релаксацію учасників. <i>Час:</i> 5 хв.
	Вправа «Активізація громади у сфері надання соціальних послуг дітям та сім'ям». <i>Час:</i> 60 хв. Робота в міні-групах. Аналіз прикладів. Обговорення. Ресурси: ватман, маркери
	Підведення підсумків дня. Обговорення. Вправа «SMS» <i>Час:</i> 15 хв. <i>Ресурси:</i> стікери, ручка.
2-й день	Тема: Травма. Види. Наслідки
10.00 – 11.30	1 сесія.
	Ранкове привітання. <i>Мета:</i> ознайомлення учасників тренінгу із завданнями та регламентом роботи дня. Ранкова рефлексія. <i>Час:</i> 10 хв.
	Лекція Види дитячих травм: <i>Час:</i> 40 хв. <i>Ресурси:</i> слайди презентації.
	Вправа «Навчи дитину рахувати». <i>Мета:</i> формування теоретичного уявлення про психологічні аспекти переживання травми; практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у дітей, що зіткнулися з травматичними подіями. <i>Час:</i> 40 хв.
11.30 – 11.40	Перерва
11.40 – 13.10	2 сесія.
	Вправа «Втрата гаманця» <i>Мета:</i> визнати реальність втрати; пережити біль втрати; відрегулювати відносини з оточенням, в якому більше немає померлого; інтегрувати минуле і йти вперед, щоб жити в сьогоденному і завтрашньому дні.

	<i>Час: 30 хв.</i>
	Вправа «На самоті». <i>Мета:</i> практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у людей, що зіткнулися з травматичними подіями. <i>Час: 30 хв.</i> <i>Ресурси:</i> аркуш А4, ручка
	Робота в міні-групах «Ключові фактори, що впливають на тяжкість психологічної травми» <i>Мета:</i> отримати сучасне уявлення про травму і травматичні переживання; вивчити специфіку їх протікання і можливі негативні наслідки для дитини. <i>Час: 30 хв.</i> <i>Ресурси:</i> ватман, маркери.
13.10 – 14.00	Перерва на обід
	Міні-лекція «Типологія прив'язаності. Вплив типу прив'язаності на стосунки з людьми» <i>Час: 30 хв.</i>
	Вправа в групах «Наслідки безпечної прив'язаності та розладі прив'язаності на розвиток дитини». <i>Мета:</i> отримати знання про те, яким чином у дитини може виникнути емоційний конфлікт під час влаштування до альтернативної сім'ї, що пов'язаний з проблемами вірності до батьків та сприйняття, наче її кинули, від неї відмовились, повторні переживання колишніх розлучень, двояке ставлення до прихильності та постійності. <i>Час: 60 хв.</i> <i>Ресурси:</i> маркери, ватман.
15.30 – 15.40	Перерва
15.40 – 17.00	3 сесія.
	Фільм «Я сюди ніколи не повернуся» <i>Мета:</i> отримати сучасне уявлення про травму і травматичні переживання; вивчити специфіку їх протікання і можливі негативні наслідки для дитини. <i>Час: 20 хв.</i>
	Робота в міні-групах «Наслідки травм у дитини» <i>Час: 45 хв.</i>
	Підведення підсумків дня. <i>Час: 15 хв.</i> Вправа на завершення «Коло компліментів» <i>Мета:</i> провести емоційну релаксацію учасників.
3-й день	Соціальна робота в громаді: ведення випадку дитини та її сім'ї
10.00 – 10.10	Привітання. Самопочуття.
10.10 – 10.15	Акумуляція матеріалу перших двох днів. <i>Час: 5 хв.</i> <i>Ресурси:</i> стікери, ручки.
10.15 – 12.00	Сесія 1. Технологія роботи з дітьми, та громадами в процесі реінтеграції дітей

	Вправа «Дитина. Контакти. Ресурси громади». <i>Мета:</i> Оцінка потреб дитини, її сім'ї та ресурсів середовища. <i>Час:</i> 105 хв. Презентації напрацювань <i>Ресурси:</i> ватман, маркери, стікери, клей, папір А4
12.00 – 12.10	Перерва
12.10 – 14.30	Сесія 2. Планування. Моніторинг. Оцінка у процесі надання послуг Рольова гра «Ідеальні очікування». <i>Мета:</i> Ознайомити із закономірностями адаптації дитини та батьків до нової соціальної ситуації. <i>Час:</i> 20 хв. Робота в міні групах. Розробка плану реінтеграції, надання соціальних послуг. Презентації. <i>Час:</i> 40 хв. <i>Ресурси:</i> ватман, маркери.
13.10 – 14.00	Перерва на обід
14.00 – 14.30	Міні-лекція: Післяреінтеграційний супровід сім'ї з дитиною <i>Час:</i> 10 хв. <i>Ресурси:</i> презентація. Повідомлення: Моніторинг та перегляд впливу наданих соціальних послуг. Закриття випадку. <i>Час:</i> 20 хв. <i>Ресурси:</i> презентація.
14.30 – 17.00	Сесія 3. Форми та методи роботи з сім'єю у процесі реінтеграції Діагностичний інструментарій. Методика «Квіти і каміння, «Лінія життя» Практикум. <i>Час:</i> 60 хв. Робота в міні-групах
	Руховка «Вулиця поцілунків» <i>Час:</i> 5 хв.
	Методика «Книга життя». Практикум <i>Час:</i> 60 хв. Робота в міні-групах
	Підведення підсумків <i>Час:</i> 20 хв. Вправа «Усмішка по колу». Зворотній зв'язок. Анкети.

День 1

Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, специфіка, види, рівні, принципи та технологія

Вступна сесія

Відкриття тренінгу, вітальні слова організаторів. Представлення мети і завдань тренінгу

Мета: сформувати у представників ОТГ чітке бачення сутності та змісту процесу реінтеграції дітей до альтернативних сімейних форм догляду, та розуміння основних функцій і повноважень ОТГ щодо соціального захисту і забезпечення прав дитини.

Завдання:

1. Ознайомити учасників тренінгу з технологією реінтеграції дітей до альтернативних форм догляду, розкрити моделі послуг підтримки сім'ї, розвитку сімейних форм виховання.

2. Сформувати розуміння основних функцій і повноважень «громади дружньої до дитини» та відповідальності ОТГ з питань соціального захисту, організації та надання соціальних послуг сім'ям та дітям у громаді.

3. Розробка та відпрацювання механізми реінтеграції дитини до альтернативної форми виховання.

Знайомство учасників:

Вправа Вправа на знайомство «Сімейний фотоальбом»

Мета: познайомити учасників, сприяти згуртованості групи; створення комфортної, доброзичливої атмосфери під час подальшої роботи.

Час: 35 хв.

Ресурси: бланки формату А-4 за кількістю учасників, по два однакових стікера різних найменувань за кількістю пар у групі

Хід виконання:

Учасники об'єднуються у пари. Кожному учасникові пропонується дізнатись у свого партнера про його:

- 1) прізвище та ім'я;
- 2) місце роботи та посаду;
- 3) випадок з дитинства, який найбільше йому запам'ятався.

Після цього слід «сфотографувати» свого партнера (намалювати його портрет).

По закінченні кожен учасник, розповідає, що він дізнався про свого партнера.

Обговорення очікувань учасників.

Вправа «Валіза».

Мета: формування власної мети діяльності, мотивація та усвідомлення відповідальності за досягнення певних результатів.

Обладнання: ватман із валізи, заготовки стікерів, на яких вони напишуть свої очікування; ручки

Час: 5 хв.

Хід вправи:

Тренер: «Всі люди на щось сподіваються в цьому житті: одні бачать тільки погане, а інші мають позитивні сподівання. А на що сподіваєтесь Ви на сьогоднішньому тренінгу? Пропоную на ваших стікерах продовжити речення «Від цього тренінгу я очікую...», озвучити нам їх і прикріпити на плакаті з валізою».

«Сподіваюсь, що всі наші очікування сьогодні здійсняться і ми отримаємо задоволення від спільного проведення часу»

Мозковий штурм «Правила роботи в групі»

Мета: навчити учасників розробляти та сприймати правила поведінки й роботи в групі, формувати відповідальне ставлення до власної поведінки.

Хід вправи

Правила необхідні для створення такої атмосфери, де б кожний учасник:

- міг відверто висловлюватись і виражати свої почуття й погляди;
- не боявся стати об'єктом глузувань та критики;
- отримував інформацію сам і не заважав отримувати її іншим учасникам.

Учасникам семінару з тренінгу пропонується виробити правила роботи. На плакаті із написом посередині «Правила роботи» один з учасників маркером записує всі запропоновані ідеї.

Орієнтовні правила

1. Піднятої руки та вільної ноги
2. Активність
3. Взаємоповага
4. «Принцип – Я»
5. Критикуючи – Пропонуй
6. Позитив
7. Мобільні на вібро
8. «Без погон»
9. Двомовність
10. Регламент

Мотивуюча вправа «Чарівна паличка»

Мета: підвищити емоційний настрій учасників, зняти емоційне напруження, позитивне налаштування на заняття, подолання труднощів висловлюватись «перед публікою».

Час: 10 хв.

Ресурси: «чарівна паличка».

Хід вправи:

У тренера в руках «чарівна паличка», яку він зі словами привітання і побажань на сьогодні передає будь-кому з учасників тренінгу. Той, у кого «чарівна паличка», теж передає її із словами привітання і побажання наступному учаснику. І так продовжується доти, доки всі учасники не привітаються між собою.

1 сесія. Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: сутність, специфіка, рівні

Вправа «Асоціативний ланцюжок».

Мета: знайти асоціативні образи щодо базових понять тренінгу «дитина», «батьки», «реінтеграція», «сім'я» та визначити зміст цих понять.

Час: 25 хв.

Ресурси: аркуш ватману, поділений на 4 колонки, з назвами «дитина», «батьки», «сім'я», «реінтеграція»; конверт з картками 4 видів: «дитина», «батьки», «сім'я», «реінтеграція» (загальна кількість карток відповідає кількості учасників); слайд з визначенням понять.

1-й етап (10 хв.)

Учасникам пропонують знайти по одному слову-асоціації, пов'язаному з поняттям «дитина», «батьки», «сім'я», «реінтеграція», і записати у своєму робочому зошиті. Далі вони по черзі озвучують свої асоціації до цих понять, а ведучий записує їх у відповідну колонку на ватмані (можна використовувати інтерактивну дошку), створюючи своєрідні асоціативні ланцюжки.

2-й етап (15 хв.)

Ведучий пропонує учасникам узяти наосліп з конверта по одній картці та об'єднатися в групи згідно з написаними на них.

Кожна група протягом 7 хвилин працює над визначенням поняття, зазначеного на картці, спираючись на відповідні асоціативні ланцюжки. Потім групи презентують свої визначення у великому колі.

Питання для обговорення

1. Для чого було необхідно визначити зміст понять «дитина», «батьки», «сім'я», «реінтеграція»?
2. Чи допомогли у визначенні понять асоціативні ланцюжки?
3. Наприкінці вправи ведучий за допомогою електронних слайдів (чи заздалегідь заготовлених плакатів) наводить приклад визначення цих понять із словників, енциклопедій та інших видань.

Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

Батьки – особи (рідні чи прийомні стосовно дитини), які забезпечують її розвиток, навчання та виховання.

Сім'я – динамічна мала група людей, котрі проживають разом і зв'язані родинними відносинами (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення, опіка), спільністю формування і задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю.

Реінтеграція – (від лат., що означає відновлення, набуття цілісності) – це процес повернення людини в суспільство у ролі активного і незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення відповідного рівня емоційного стану тощо.

Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності».

Міні-презентація інформаційне повідомлення «Рівні реінтеграційного процесу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Час: 10 хв.

Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності.

Представники методики з мережевої роботи вважають, що в процесі реінтеграції дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування потрібно враховувати три рівні соціальної взаємодії, характерної саме для цієї категорії дітей:

I. Чуттєво-емоційний характеризується відновленням, розвитком або встановленням прив'язаностей (емоційно теплих, близьких, люблячих, стійких та тривалих стосунків між людьми) дитини з батьком, матір'ю, близькими родичами.

II. Емоційно-соціальний передбачає процес формування та розвитку прив'язаностей, проте помітно вирізняється соціальний компонент взаємодій між дитиною і прийомними батьками (опікунами, батьками-вихователями), дитиною і соціальним працівником. За дитиною зберігається її статус, право на пільги, соціальні виплати та державну допомогу тощо.

III. Соціально-інституційний рівень соціальної взаємодії набуває найвищого і найважливішого виду та змісту – активної соціалізації

(засвоєння і перетворення індивідом соціальних норм і культурних цінностей шляхом активного входження в соціальні інституції суспільства).

Специфічні умови утримання та проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах спричиняють у них:

- брак значущих і неперервних стосунків, прив'язаності та любові, втрату рідних батьків і кровних родичів;
- потребу в збереженні генетичної, культурної історії;
- порушення навколишнього середовища, в якій виросла дитина: будинок, іграшки, речі, домашні тварини, соціум (друзі, вчителі і т.д.);
- недостатній вияв позитивних соціально-рольових орієнтирів; почуття соціальної відчуженості, нехтування соціумом;
- можливість розлучення з сиблінгами;
- втрату місця на родовідному дереві;
- емоційну вразливість і потребу постійної опіки з боку дорослих;
- підвищену агресивність, нівелювання виявів здорової особистості;
- відставання у когнітивному та соціальному розвитку особистості дитини; брак стимулу до активної пізнавальної діяльності; «комплекс неповноцінності»;
- неприйняття соціального оточення поза інтернатом, неуспішну соціалізацію у майбутньому.

Для досягнення благополуччя дитині необхідні:

- сім'я, відчуття любові, емоційного тепла від батьків чи осіб, які їх замінюють; постійність такої турботи;
- позитивне спілкування, стабільні довірливі стосунки з родичами, однолітками та іншими значущими особами;
- повноцінне харчування, відпочинок, оптимальні фізичні навантаження та медичний супровід;
- сформовані духовно-моральні цінності, розвинені соціальні навички, вміння адаптуватися до зміни обставин та суспільних реалій;
- розвинена здатність усвідомлювати себе як особистість та презентувати себе іншим, самостійно вчитися та самореалізовуватися у різноманітних сферах;
- можливість висловлювати свою думку та приймати рішення.

У такому контексті процес реінтеграції певною мірою уподібнюється процесу соціалізації особистості, що передбачає активне входження індивіда в усі соціальні інституції.

2 сесія. Форми альтернативного догляду дітей та принципи реінтеграції

Вправа. Сімейні форми альтернативного догляду дітей

Мета: розкрити сутність поняття «альтернативний догляд» та визначити його форми.

Час: 40 хв.

Робота в міні-групах по визначенню форм альтернативного догляду дітей.

Презентація напрацювань міні-груп.

Вправа «Образ щасливої дитини»

Час: 30 хв.

Тренер об'єднує учасників у чотири групи прийомом «Казкові герої» (імена героям дають учасники) та пропонує їм, використовуючи аркуші ватману, газети, журнали, нитки, тканину, ножиці, кольоровий папір, клей, фломастери, створити колаж «Образ щасливої дитини» і підготувати коментар результату роботи для презентації. Після групових презентацій тренер звертає увагу на те, що однією зі складових щастя дитини в сім'ї є наявність батьків. Він підводить до думки, що батьки щасливі тоді, коли щаслива дитина.

Групова робота «Класифікація вікових періодів»

Мета: визначити основні особливості розвитку дитини на різних вікових етапах та вікові особливості реакції дітей на травматичні події

Час: 30 хв.

Робота в міні-групах

Ресурси: ватман по кількості міні груп, маркери

Інструкція: об'єднатися в 4-и мікрогрупи, визначити психологічні особливості даного віку (норма розвитку) та реакції на стрес дитини цього віку.

1-ша мікрогрупа – діти від 0 до 3-х років;

2-га мікрогрупа – діти від 3-х років до 6 років;

3-ья мікрогрупа – діти від 6-ти до 12 років;

4-та мікрогрупа – підлітки.

Перерва на обід

Тема: Активізація громади в процесі реінтеграції дітей

1 сесія. Громада: критерії успішності та фактори вразливості

Мозковий штурм: «Асоціація» Що таке громада?

Час: 5 хв.

Ресурси: ватман, маркер

Вправа проводиться в кілька етапів.

1-й етап: «мозковий штурм» (5 хв.). Учасникам пропонується назвати свої асоціації до слова «громада». Усі відповіді учасників записуються на фліпчарті або на дошці.

2-й етап (10 хв.). **Вправа «Громада дружня до людини: критерії успішності»** Тренер об'єднує учасників у чотири групи за першими чотирма словами з переліку асоціацій. Кожній підгрупі пропонується сформулювати своє визначення поняття «громада» та намалювати малюнок або схему, які ілюстрували б це визначення та критерії успішності (за бажанням).

***Громада** (лат. *politia* політія – община) – форма соціальної (колективної) організації людей, місцева спільнота, місцева організація та частина суспільства; характерна майже для всіх народів. Іноді – гурт дружніх людей.*

***Територіальна громада в Україні** – «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр». Основними її ознаками є спільна територія існування, наявність спільних інтересів місцевого значення, соціальна взаємодія членів громади в процесі забезпечення цих інтересів, психологічна самоідентифікація кожного члена з громадою, спільна комунальна власність, сплачування комунальних податків.*

Міні-презентація. Характеристики громади, дружньої до людини (Скот Пек)

Час: 15 хв.

У статті 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» подано визначення цього поняття: «територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр». Територіальна громада – жителі, які мають спільні інтереси, обумовлені постійним проживанням у межах відповідної самоврядної адміністративно-територіальної одиниці, власні органи місцевого самоврядування, місцевий бюджет та комунальну власність. Громада, аби бути такою, а не просто нею називатися, повинна мати кілька основних ознак:

- ✓ спільна ситуація (спільні ознаки, що об'єднують людей між собою (місце проживання, етнос, релігія тощо));
- ✓ мережа стосунків і взаємодії в громаді;
- ✓ колективна дія (люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії);

✓ сформована ідентичність (людина в громаді відчуває свою належність до єдиного цілого, емоційно пов'язана з цим утворенням, лояльна стосовно неї).

Відповідно до орієнтирів децентралізації, територіальна громада в Україні передбачатиме об'єднання від 5 до 30 тис. осіб.

Отже, поняття «громада» стосується конкретних людей, певної території, а також досвіду соціальних відносин і прагнень, які визначають її функціональну спроможність, «справжність». Якими є ознаки громади? Характеристики справжньої громади визначив Скотт Пек на підставі свого багаторічного досвіду допомоги та зцілення громад, які вже були на межі розпаду. Він стверджує, що група людей справді живе в умовах спільної єдності або громади, коли наявні вісім перелічених нижче характеристик

1. *Причетність, відданість і консенсус* (члени громади приймають один одного, не зважаючи на расу, національність, стать, вік або вірування. Вони ухвалюють рішення та узгоджують розбіжності в думках і позиціях на основі консенсусу).

2. *Реалізм* (справжня громада) – це громада реалістична, адже вона постійно оцінює умови свого життя й не перестає докладати зусиль, аби їх покращити. При цьому громада укладатиме більш реалістичні плани, якщо братимуться до уваги міркування кожного з її членів).

3. *Споглядання* (члени громади вивчають себе; вони формують індивідуальну і колективну свідомість, активно залучаючись у життєдіяльність оточення).

4. *Безпечне місце*, в якому люди можуть бути самими собою (у справжній громаді люди почуваються цілком безпечно й мають усі можливості зростати та розвиватись як особистості, любити і підтримувати одне одного. Ніхто не намагається змінити іншого; кожна особа дбає про власний розвиток).

5. *Лабораторія взаємоповаги і гідності* (члени громади виявляють миротворчість і гідність; вони відчувають і виражають співчуття та повагу один до одного як до побратимів).

6. *Середовище мудрої взаємодії* (члени громади вирішують конфлікти з мудрістю і витонченістю; вони слухають і розуміють, поважають пропозиції один одного. У такій громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються – навпаки, їх вітають. Щоб навчитися це робити, потрібен час і щире бажання).

7. *Громада лідерів* (лідерство у справжній громаді переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не буває керівником раз і назавжди. Кожен іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на повагу та визнання за свій внесок у спільну справу).

8. *Істинний дух* (істинним духом справжньої громади є дух миру, любові, мудрості і сили, вірності своїм людям і відданості своїй роботі. У такій громаді люди «горнуться» один до одного, навіть коли їм буває дуже нелегко. Якщо виникають перешкоди на шляху до реалізації спільних задумів, члени громади наполегливо шукають спільного виходу з труднощів і підтримують одне одного). Стрижневою ознакою справжньої громади є активна участь її членів у функціонуванні та розвитку спільноти.

Що таке громада, дружня до дитини? Тільки справжня, спроможна громада може повною мірою забезпечити сприятливі умови для утвердження сімейних цінностей, розвитку потенціалу сімей, задоволення потреб дітей. Громада, дружня до дитини, – це громада, в якій:

- ✓ у центрі уваги перебуває дитина, а її благополуччя і безпека визнаються незаперечним пріоритетом;

- ✓ упроваджується сімейно орієнтований підхід до надання соціальних послуг, встановлюються сталі дружні взаємини між людьми з метою вдосконалення самих себе та своєї спільноти (світу, в якому вони живуть);

- ✓ система прийняття рішень ґрунтується на забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Громада, дружня до дитини, – це система добросовісного місцевого управління, орієнтована на реалізацію в повному обсязі положень Конвенції ООН про права дитини. Створення такої громади покликане гарантувати права дитини на: безпеку; участь у житті суспільства й ухваленні рішень стосовно свого села, міста, громади; отримання оптимальних послуг з освіти, культури, охорони здоров'я; нормальні санітарні умови життя та доступ до чистої води; захист від жорстокого поводження; проживання на озелененій і чистій від забруднення території тощо. Відтак, забезпечується комплексний підхід до оцінки та покращення ситуації в громаді, становища дітей, реалізації їх прав, що і є стрижнем ідеї створення території, сприятливої для дитини. У громаді, дружній до дитини, створюється дружнє до дитини середовище через надання послуг усім сім'ям. За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку свого батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом. Батьківство у такій громаді завжди в радість. Органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю ставляться до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості.

Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг. На сучасному етапі необхідність розвитку громад,

дружніх до дитини, зумовлюється міжнародними орієнтирами і стандартами, зокрема положеннями постанови Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010). Окрім цього, міжнародний досвід презентує доцільність й успішність функціонування ряду інституцій (пологових стаціонарів, клінік, шкіл) і територій, дружніх до дитини. Наприклад, рух територій (міст, інших населених пунктів), дружніх до дитини, уже другий десяток років заохочується і підтримується Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ).

Аналізуючи світовий досвід функціонування територій, дружніх до дитини, необхідно зазначити, що їх створення – це усвідомлений і дуже важливий крок, який відображає спільне рішення громади і політичну волю її керівників. Боротись за таке звання можуть громади, які вже досягли певного рівня добробуту для дітей та сімей. Не можна допускати популістських рішень, оголошувати себе громадою, дружньою до дитини, якщо у батьків немає роботи; якщо відсутні послуги з підтримки сім'ї, а діти продовжують виховуватись в інтернаті, думка дітей та молоді не враховується у прийнятті рішень тощо. Визначальним у цьому русі є ставлення органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до забезпечення потреб дітей та благополуччя сімей з дітьми; ефективне використання місцевих ресурсів та потенціалу громади; результативний менеджмент та управління для:

- ✓ створення належної кількості робочих місць та забезпечення зайнятості населення, сімей з дітьми;
- ✓ розвитку соціальної інфраструктури (школи, дитячі садки, позашкільні установи, заклади культури, спорту, магазини, дитячі майданчики, заклади соціального захисту тощо);
- ✓ прийняття бюджету, соціально орієнтованого на потреби дітей та сімей;
- ✓ створення служб, які надають послуги дітям та сім'ям, відповідно до потреб громади;
- ✓ кадрового забезпечення всіх служб, установ і закладів згідно з вимогами законодавства та потребами громади;
- ✓ створення механізмів активізації участі соціально орієнтованого бізнесу, сімей з дітьми, дітей та молоді у вирішенні проблем громади;
- ✓ якісного моніторингу діяльності служб, установ і закладів, що надають послуги дітям та сім'ям.

Завдання фахівця із соціальної роботи – поширювати інформацію про міжнародний рух міст, дружніх до дитини, сприяти усвідомленню громадою, її керівниками принципів цього руху, ініціювати процес поступового перетворення громад на громади, дружні до дитини. Зокрема, на першому етапі громада може обрати своєю метою – створення громади, безпечної для дитини.

Яка роль закладів освіти в розвитку громади? Велику роль у розвитку громади відіграють заклади освіти. В умовах децентралізації саме загальноосвітні школи мають стати ініціаторами змін місцевої громади, освітніми, культурними центрами, а також центрами дозвілля для осіб будь-якого віку. Чому громада має використовувати всі ресурси, можливості і приміщення школи?

- ✓ Приміщення школи розташовані в більшості мікрорайонів, і до них легко дістатися.

- ✓ Школи мають добрі матеріальні й кадрові ресурси.

- ✓ Традиційно шкільний день (І чи ІІ зміна) залишає багато часу для соціально значущої діяльності.

- ✓ Учні вчаться у старших і разом зі старшими, своєю чергою, навчають дорослих.

- ✓ Школи стають місцем, в яких навчання об'єднується з реальним життям.

- ✓ Школи мають можливість активно залучати членів родин учнів до вирішення соціальних та інших проблем, які існують як у навчальному закладі, так і в громаді загалом.

Школи як громадські центри, розширюючи коло партнерів, можуть створювати і надавати великий спектр соціальних послуг для дітей, молоді, сімей та інших членів громади. Найбільш ефективною моделлю для розвитку громади є створення громадсько-активних шкіл (ГАШ), здатних розв'язати завдання перетворення навчальних закладів на громадські інститути, що забезпечують становлення юних громадян як суб'єктів демократії. У цьому контексті відомий діяч руху громадсько-активних шкіл Ал Дісі під час однієї міжнародної конференції зазначив: «Школи – це найлогічніша об'єднувальна ідея для відродження місцевих спільнот. По-перше, вони є всюди. У кожному місті, містечку, селі та мікрорайоні є школи. По-друге, привносячи фундаментальні характеристики громадянського суспільства у зміст і стиль навчання та виховання, школи можуть допомогти формувати у дітей та молоді навички, необхідні для ефективної громадянської участі та активної позиції як сьогодні, так і завтра. По-третє, використовуючи людські та матеріальні ресурси, місцеві зв'язки та репутацію, школи можуть функціонувати як ресурсні центри продовженого дня для громади, які сприяють місцевим ініціативам та спрямовані на широкий спектр місцевих завдань»

Отже, способами участі закладів освіти в активізації громади є:

- ✓ активізація батьківських комітетів, використання батьківських зборів, педагогічних рад тощо;

- ✓ організація закладами освіти концертів, виставок, ярмарків, на які запрошуються у тому числі вразливі сім'ї з дітьми;

- ✓ залучення до активізації громади педагогів, яким довіряє громада, насамперед соціального педагога;
- ✓ створення місцевих громадських організацій;
- ✓ проведення тренінгів на підтримку різних громадських організацій;
- ✓ забезпечення ініціативних членів громади знаннями для того, щоб вони могли робити ефективний внесок в ухвалення рішень;
- ✓ надання громадським організаціям обладнання, приміщення для користування, проведення зустрічей, інших заходів;
- ✓ допомога у проведенні опитування та консультацій через зв'язок із батьками та учнями;
- ✓ допомога державним і неурядовим організаціям у розробленні та впровадженні соціальних проєктів.

Резюмуємо: Характеристики громади, дружньої до людини, Скот Пек:

1. Причетність, відданість і консенсус.
2. Реалізм.
3. Споглядання.
4. Безпечне місце, в якому люди можуть бути самими собою.
5. Лабораторія взаємоповаги і гідності.
6. Середовище мудрої взаємодії.
7. Громада лідерів.
8. Істинний дух.

Стрижневою ознакою справжньої громади є активна участь її членів у функціонуванні та розвитку спільноти.

Вправа «Громада: роз'єднувачі об'єднуючі, які можуть впливати на соціальне благополуччя сім'ї»

Час: 60 хв.

Ресурси: ватман, маркери

Робота в міні-групах, презентація напрацювань. Обговорення факторів вразливості та ресурсів громади.

Повідомлення тренера:

Роз'єднувачі (слабкі сторони) – це... Речі або фактори, які підвищують напруження між людьми чи групами, та можуть призводити до погіршення ситуації

Завдання: «Визначити слабкі сторони, які погіршують ситуацію в громаді».

1. Скласти перелік факторів ризику.
2. Визначити ключові («найнебезпечніші») фактори ризику для вашого випадку.

3. Як ви можете впливати на них? Хто може впливати?

Повідомлення тренера:

Об'єднувачі (сильні сторони) – це... Речі або фактори, які зменшують напруження між людьми чи групами та приводять до конструктивного співробітництва та покращення ситуації

Завдання: «Визначити сильні сторони, які мінімізують фактори ризику та посилюють потенціал громади».

1. Визначити сильні сторони громади.
2. Як ви можете використати їх? Впливати на них? Хто може впливати?
3. Записати на фліпчарті.

Повідомлення тренера:

Розуміння роз'єднувачів та об'єднувачів.

Роз'єднувачі (слабкі сторони) – це те, що ми хочемо зупинити, об'єднувачі (сильні сторони) – є ресурсом клієнта, те, що ми хочемо підтримувати й розвивати.

Беріть до уваги слабкі об'єднувачі.

Роз'єднувачі та об'єднувачі – динамічні категорії, що змінюються з часом.

Розділювачі та об'єднувачі існують у всіх контекстах, навіть якщо вони не мають чітко означеного характеру.

Аналіз роз'єднувачів та об'єднувачів – це інструмент аналізу контексту.

Вправа «Веселий масаж».

Мета: провести емоційну та м'язову релаксацію учасників.

Час: 5 хв.

Ви любите приємності так, як люблю їх я? – Дозвольте запропонувати масаж «Зебра». (Масаж проводиться у колі, учасники тренінгу повторюють рухи з а тренером). Від хвостика до вушка, В зебри смужка, смужка, смужка Не горохи Не клітинки Не малюнок на всю спинку Від хвостика аж по вушка В зебри смужка, смужка, смужка... (прямі рухи долоньками згори донизу).

Тренер:

– Сподобалося ? Уявляєте, як буде приємно отримати такий масаж вашому сусіду! Учасники пропонують масаж «Зебра» своєму сусіду по колу.

Вправа «Активізація громади у сфері надання соціальних послуг дітям та сім'ям».

Час: 60 хв.

Робота в міні-групах. Аналіз прикладів. Обговорення.

Ресурси: ватман, маркери

Цикл активізації громади для вирішення спільних проблем є таким:

Рефлексія «СМС повідомлення».

Час: 15 хв.

Ресурси: стікери, ручка.

Підведення підсумків дня. Пропоную на стікерах-телефончиках відправити СМС повідомлення про враження від тренінгу.

2-й день

Травма. Види. Наслідки

Формування мети дня.

Час: 10 хв.

Зіткнення дитини з травматичними подіями може призводити не тільки до важких переживань, спричинених цими подіями, але і мати тривалі наслідки, які проявляються в серйозних порушеннях фізичного і психологічного здоров'я. Сумним підсумком порушень стає соціальна дезадаптація. Надання своєчасної допомоги значно знижує ризик таких наслідків.

Фахівцям, які надають допомогу в таких ситуаціях, важливо знати особливості переживання дітьми травматичних подій, їх динаміку, завдання допомоги на різних етапах переживання травми. Для успішної

роботи з травмою також необхідне розуміння труднощів і переживань, що виникають у самих фахівців, і можливих способів підтримки.

Міні-лекція «Травми, види, наслідки».

Травма психічна – різноманітні ушкодження психіки, які порушують її нормальний стан і породжують психічний дискомфорт, виступаючи як причина виникнення неврозів та інших захворювань. Переживання, яке призводить за короткий час до такого сильного збільшення подразнення, що звільнення від нього або його нормальне перетворення не вдаються, від чого можуть наступити тривалі порушення у витраті енергії.

Психологічна травма – переживання невідповідності між загрозливими факторами ситуації та індивідуальними можливостями їх подолання, яке супроводжується інтенсивним страхом, гострим відчуттям безпорадності та втрати контролю, когнітивними змінами та змінами у способах регуляції афектів, що спричиняє іноді тривалі фізичні, психічні та особистісні розлади. На фізіологічному рівні змінюється біохімічна рівновага (чим пояснюються такі стани, як знеболення, надмірне збудження, амнезія, зниження імунітету, виснаження тощо); змінюється робота мозку: блокується міжпівкульна синаптична передача, інакше функціонують нейрони кори головного мозку, внаслідок чого страждають насамперед ті його зони, які пов'язані з контролем над агресивністю та циклом сну.

Категорії травмуючих подій

За ступенем впливу травмуючого фактору	• діти, які страждають від домашнього насильства; • діти, які втратили когось із родини, близького оточення; • діти, які відчували чи відчують суттєву зовнішню загрозу втрати безпечного середовища чи життя; • діти, які травмовані втратою стабільності чи безпеки через тривожну поведінку найближчого оточення, брак інформації про те, що відбувається, через необхідність переселення зі звичного середовища.
За особливістю поведінкових, емоційних та когнітивних проявів	• діти, які відмовляються від будь-яких контактів з фахівцями та іншими дорослими чи однолітками, проявляють незвичні поведінкові та емоційні реакції; • діти, які мають складнощі у встановленні контакту з фахівцями, не можуть пояснити те, з яких причин їхнє життя втратило звичний плин, є емоційно пригніченими або розгальмованими; • діти, які охоче ідуть на контакт з фахівцями, можуть розповісти про те, що сталося, емоційно відреагувати ситуацію у прямій чи символічній формі.

Діти, які серед виділених категорій знаходяться на перших позиціях, є найбільш тяжко травмовані і потребують посиленої уваги фахівців.

Дитина специфічно переживають травматичні обставини і на це вказує достатньо широкий спектр ознак. Через відсутність навичок обговорення своїх переживань, вікові особливості, сильне емоційне потрясіння вони не висловлюються відкрито про свої неприємні стани.

Наслідки травматичних подій є помітними у емоційних, поведінкових проявах дітей чи представлені на тілесному рівні

Емоційні прояви	Поведінкові прояви	Когнітивні прояви	Соматичні прояви
➤ загострені страхи – реакція на моторошні події; ➤ нав'язливі моторошні спогади, кошмари вночі; ➤ загальна тривожність (поучиваються незахищеними, надто схвильованими, перебуваючи завжди напготові, аби захистити себе наступного разу й не бути «захопленим зненацька»; ➤ «парентифікація» дитини або відчуття потреби бути «досконалим»; ➤ постійна стурбованість щодо можливих передвісників майбутніх загроз; ➤ депресивний стан, що може виявлятися у раптовій втраті довіри до людей та світу; ➤ відчуття провини, сорому, непотрібності, низька самооцінка, негативний образ – Я; ➤ гнів, відчуття несправедливості, непоступливість, раптові вибухи роздратування, люті, напади агресії; ➤ прояв «травматичного зв'язку» – залежність своєї безпеки від	➤ стратегія уникнення; ➤ заціпеніння; ➤ викривлена міжстатева поведінка (насилник має психологічну чи фізичну владу над об'єктом – дитина може хибно сприймати її як нормальну модель міжстатевих стосунків); ➤ уникання «здорового» спілкування з однолітками, надавання переваги спілкування з тими, хто має емоційні чи поведінкові проблеми; ➤ травмування себе (самоушкодження, самокалічення, суїцидальна поведінка); ➤ порушення сну; ➤ втрата апетиту; ➤ регресивні форми поведінки; ➤ гіперактивність; ➤ пасивність; ➤ замкненість; ➤ посилене прагнення до контакту з дорослими; ➤ відмова від контакту; ➤ заперечення; ➤ зміст рольових ігор із однолітками.	➤ Викривлювання дитячих когніцій щодо себе, насильника, інших людей, соціального середовища та світу; ➤ Нераціональні переконання щодо причин події та можливості її контролювання (звинувачення себе); ➤ погіршення діяльності процесів пам'яті, мислення, уваги; ➤ збіднення мовлення; ➤ підвищена мовна активність тощо	➤ підвищена втомлюваність, сонливість; ➤ загострення хронічних хвороб; ➤ болі у шлунку; ➤ головні болі; ➤ розлади дихання; ➤ розлади у роботі серця; ➤ нудота, блювання; ➤ захворювання верхніх дихальних шляхів.

вчасного підлаштування під поведінку кривдника; ➤ емоційна дизрегуляція – раптові зміни емоційного стану, труднощі подолання негативних емоційних станів.			
---	--	--	--

Вправа «Навчи дитину рахувати».

Мета: формування теоретичного уявлення про психологічні аспекти переживання травми; практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у дітей, що зіткнулися з травматичними подіями.

Інструкція: Для виконання вправи викликаються два добровольця: «Вчитель» і «Учень». Завдання для «вчителя» ж – навчити дитину рахувати до 5-и. Завдання, яке ставиться перед «учнем» не чує ні група, ні вчитель. Цифра «3» пов'язана з травмуючими подіями в житті «учня» і він, не називаючи цифру, повинен показати за допомогою емоційних і поведінкових реакцій, що йому важко виконати завдання. Завдання для групи: спостерігати за процесом «навчання».

Обговорення.

Питання до вчителя:

- Складно/не складно було вчити дитину рахувати?
- На які реакції «учня» звернули увагу?
- Які емоції виникали в процесі проведення вправи?

Питання до «учня»:

- Складно/не складно було виконувати вправу?
- Які емоції виникали в процесі проведення вправи?

Питання до групи:

- Що незвичайного ви помітили при виконанні вправи?
- Як реагував «учень» на завдання «вчителя»?
- Які емоції ви відчували під час проведення вправи?
- Яким чином дії та слова «вчителя» впливали на «учня»?
- Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?
- Чи можна було щось зробити щоб змінити ситуацію та підтримати дитину?

Визначення «втрати».

«Коли приходить втрата, дитина відчуває той же ряд емоцій, що і дорослі, від почуттів потрясіння і невіри до оніміння, відчаю, гніву і провини».

Сміт, 1999 р., с. 12

Об'єктивність **втрати** супроводжується суб'єктивною переробкою отриманої трагічної інформації.

Думки, почуття і переживання дітей, які перенесли втрату, індивідуальні, унікальні і неповторні. Психогенез розвитку стану залежить як від сили стресора (суб'єктивна близькість втрати), так і від адаптаційних механізмів і копінг-стратегій суб'єкта, який переніс втрату. При його дезадаптації виникають патологічні (хворобливі) стану, які вимагають кваліфікованої медичної допомоги.

Існуючі сьогодні теорії про дітей, їх переживання і реакцію на втрату в цілому сходяться в тому, що діти сумують незалежно від віку. Однак, такі фактори впливають на те, як люди переносять важку втрату: вік, емоційний розвиток, індивідуальні обставини, значні факти сімейної історії.

Існують ряд **моделей**, пов'язаних з процесом скорботи, які були спеціально розроблені для роботи з людьми, які переживають втрату близької.

Моделі втрати можуть відповідати реаліям життєвого досвіду дорослих, але їх не можна з легкістю переносити на досвід дитячої скорботи.

Поетапна модель втрати – ґрунтується на дослідженнях, які свідчать про те, що «люди проходять через різні етапи, включаючи наступні:

- ✓ Потрясіння.
- ✓ Заперечення.
- ✓ Гнів.
- ✓ Комплекс провини.
- ✓ Депресія.
- ✓ Дозвіл.

Функціональна модель втрати – щодо дітей головні принципи цієї моделі були засновані на уявленні, що діти проходять через чотири психологічні функції:

- ✓ Розуміння.
- ✓ Скорбота.
- ✓ Поминання.
- ✓ Рух вперед.

ЧЬОГО ПОТРЕБУЮТЬ ДІТИ?

- ✓ Інформація.
- ✓ Пояснення.
- ✓ Допомога у вираженні своїх почуттів.
- ✓ Участь у прощанні.
- ✓ Підбадьорення.

Вправа «Втрата гаманця».

Мета: визнати реальність втрати; пережити біль втрати; відрегулювати відносини з оточенням, в якому більше немає померлого; інтегрувати минуле і йти вперед, щоб жити в сьогоденному і завтрашньому дні.

Інструкція: Уявіть, що ви отримали зарплату, на яку у вас було дуже багато очікувань. Ви прийшли в супермаркет, придбали важливі для вашої життєдіяльності продукти і предмети. Підійшовши до каси, ви виявили, що гаманець з грошима зник. Відстежуйте ваші думки і емоції поетапно.

Вправа «Відновлення серця»

Мета: показати шляхи щоденної психологічної підтримки дитини.

Інструкція: Тренер пропонує учасникам подумати, яким чином можна підтримати дитину або дорослу людину в складній для неї ситуації (всі відповіді фіксуються на ватмані). Після того як учасники групи назвуть свої варіанти аналізується ситуація в яку потрапив хлопчик з попередньої вправи та поетапно проговорюються, як можна змінити дії людей, які його оточували, щоб полегшити його переживання. Всі рекомендації записуються на «клаптиках», які відривалися від його «серця» та збираються до купи ніби відновлюючи його. Після того як «серце хлопчика» буде відновлено і вправа завершена, тренер пропонує поглянути чи виглядає воно так само, як на початку першої вправи?

Питання для обговорення:

1. Які емоції ви відчували під час проведення вправи?
2. Яким чином дії та слова людей впливали на головного героя?
3. Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?
4. Яку вправу вам було виконувати легше і чому?

«Етапи проживання втрати» (11:50-13:00).

Вправа «Мотузочки»

Мета: показати напрямки діяльності фахівців по роботі з дітьми, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах.

Інструкція: Учасники тренінгу сідають півколом. Тренер вибирає 7 осіб, які отримують картки зі словами. Обрані учасники стають до аудиторії спиною, а інший тренер прикріплює їм картки зі словами – *Дитина, сім'я, дім, освіта, любов, права, надія*. У центрі півкола стає учасник з написом *дитина*).

Текст тренера. Зараз я розповім вам реальну історію. Отже, жила собі Дитина, яка була найщасливішою в світі. У неї були мама й тато, дідусь, бабуся і навіть старший брат. У Дитини була Сім'я (тренер вводить учасника, в якого є картка з написом «сім'я», і з'єднує його ниткою з «дитиною» так необхідно з'єднати всіх учасників, які отримали

ролі в даній вправі). Усі члени сім'ї ставилися до дитини з повагою та розумінням. Дитина знала, що таке справжня Любов (виводить учасника з карткою «любов»). Сім'я дитини була доволі забезпеченою й жила в великому і світлому Домі. Дитина вчилася в школі-гімназії, одній з найкращих у місті, вона отримала якісну освіту. Так дотримувалися Права дитини. Дитина з Надією дивилась у майбутнє. Але сталося так, що майже в один рік батько і старший брат дитини загинули в автокатастрофі. Мама не впоравшись із нестерпним горем, почала дедалі частіше заглядати в чарку, шукаючи там порятунку, а бабуся й дідусь, не витримавши нещастя, померли одне за одним. Так у дитини не стало сім'ї (тренер входить у коло і перерізає ножицями ниточку «дитина – сім'я»), а разом з рідними поступово зникла любов (тренер розрізає нитку «дитина – любов»). Згодом не стало в дитини й Дому, оскільки мати змушена була його продати, щоб розрахуватися з боргами. Дитина разом з мамою опинилася на вулиці. Вона перестала ходити до школи (тренер перерізає ниточку «дитина – освіта»). Права дитини не дотримувалися, тому що дорослі перестали про неї піклуватися (перерізається нитка «дитина – право»). Лише світлий промінчик Надії давав дитині сили та сподівання. Та час минав, і одного разу дитину привели небайдужі люди до притулку. Фахівці притулку знайшли дитині прийомну сім'ю, де вже виховували двох хлопчиків і двох дівчаток. Поряд з дитиною з'явилися чоловік і жінка, яких дитина називає мамою і татом, у неї з'явилися брати і сестри (тренер зв'язує нитку «дитина – сім'я»). Дитина відчуває, що її люблять (тренер зв'язує нитку «дитина – любов»). У Дитини з'явився дід, в якому вона почувалася затишно і комфортно (зв'язується нитка). Дитина знову почала вчитися (зв'язується нитка «дитина – освіта»). Дитина знову могла сказати: «Я – людина, нехай маленька, але я маю права (пов'язується нитка «дитина – право»). Як чудово, коли на світі є добрі люди, і як важливо, щоб у серці залишалася «Надія»!

Питання для обговорення:

Запитання до виконавця ролі «Дитини»:

1. Які емоції у вас були коли всі ваші права були повністю захищені?
2. Які емоції ви переживали коли всі ниточки було розірвано та які – коли зв'язки почали поновлюватися?
3. В якій ситуації вам було комфортніше?

Запитання до групи:

1. Які почуття виникли у вас, коли дитина була повністю захищена?
2. Які емоції у вас виникали під час подальшого виконання вправи та як вони змінювалися?
3. Що ж необхідно дитині щоб вижити в сучасному світі?

Робота в міні-групах «Ключові фактори, що впливають на тяжкість психологічної травми».

Мета: отримати сучасне уявлення про травму і травматичні переживання; вивчити специфіку їх протікання і можливі негативні наслідки для дитини.

Інструкція: Психологічна травма виникає в результаті порушення цілісності функціонування психіки. Зазначено, що складовими цієї цілісності є чотири виміри буття особистості. Зокрема, тілесний, емоційний, когнітивний і духовний вимір. Дані вимірювання особистості поступово розвиваються в онтогенезі, є визначальними, взаємопов'язаними і такими, які утворюють цілісну систему – особистість. Об'єднайтеся, будь ласка, в групи і припишіть «Ключові фактори, що впливають на тяжкість психологічної травми».

Фільм «Я сюди ніколи не повернуся».

Про десятихвилину стрічку Ролана Бикова «Люба», або «Я більше сюди ніколи не повернуся», майже ніхто не знав. 20 років тому її купили кінопрокатники багатьох країн. Але до вітчизняного глядача цей коротенький кіношедевр прийшов лише завдяки інтернету, де посилання на ролик передається «з рук в руки».

Питання для обговорення:

1. Яка на ваш погляд основна думка фільму?
2. Які почуття ви відчували під час перегляду фільму?
3. Про що ви думали під час перегляду фільму?
4. Продовжіть фразу: «Подивившись фільм, я усвідомив (-а)».

Після коментаря до фільму тренер пропонує для обговорення в малих групах тему:

«Що таке насильство? Яким може бути насильство в прийомній сім'ї?».

Далі пропонується кожній групі виробити основні прийоми допомоги дитині («Я як батько/мати, в цій ситуації, можу зробити наступне»). Обговорення пропонується з усіма слухачами.

Робота в міні-групах «Наслідки травм у дитини»

Мета: вивчити особливості дитячого реагування на травму, посттравматичний стресовий розлад у дітей.

Інструкція: об'єднайтеся, будь ласка, в групи і припишіть «Наслідки травм у дитини».

Емоційні прояви	Поведінкові прояви	Когнітивні прояви	Соматичні прояви
➤ загострені страхи – реакція на моторошні події; ➤ нав'язливі моторошні спогади,	➤ стратегія уникнення; ➤ заціпеніння; ➤ викривлена міжстатева	➤ Викривлювання дитячих когніцій щодо себе, насильника, інших людей, соціального	➤ підвищена втомлюваність, сонливість; ➤ загострення хронічних хвороб;

➤ кошмари вночі; ➤ загальна тривожність (поучиваються незахищеними, надто схвилюваними, перебуваючи завжди напготові, аби захистити себе наступного разу й не бути «захопленим зненацька»; ➤ «парентифікація» дитини або відчуття потреби бути «досконалим»; ➤ постійна стурбованість щодо можливих передвісників майбутніх загроз; ➤ депресивний стан, що може виявлятися у раптовій втраті довіри до людей та світу; ➤ відчуття провини, сорому, непотрібності, низька самооцінка, негативний образ – Я; ➤ гнів, відчуття несправедливості, непоступливість, раптові вибухи роздратування, лють, напади агресії; ➤ прояв «травматичного зв'язку» - залежність своєї безпеки від вчасного підлаштування під поведінку кривдника; ➤ емоційна дизрегуляція - раптові зміни емоційного стану, труднощі подолання негативних емоційних станів.	поведінка (насилник має психологічну чи фізичну владу над об'єктом – дитина може хибно сприймати її як нормальну модель міжстатевих стосунків); ➤ уникання «здорового» спілкування з однолітками, надавання переваги спілкування з тими, хто має емоційні чи поведінкові проблеми; ➤ травмування себе (самоушкодження, самокалічення, суїцидальна поведінка); ➤ порушення сну; ➤ втрата апетиту; ➤ регресивні форми поведінки; ➤ гіперактивність; ➤ пасивність; ➤ замкненість; ➤ посилене прагнення до контакту з дорослими; ➤ відмова від контакту; ➤ заперечення; ➤ зміст рольових ігор із однолітками.	середовища та світу; ➤ Нераціональні переконання щодо причин події та можливості її контролювання (звинувачення себе); ➤ погіршення діяльності процесів пам'яті, мислення, уваги; ➤ збіднення мовлення; ➤ підвищена мовна активність тощо	➤ болі у шлунку; ➤ головні болі; ➤ розлади дихання; ➤ розлади у роботі серця; ➤ нудота, блювання; ➤ захворювання верхніх дихальних шляхів.
---	---	---	---

Вправа «На самоті»

Мета: практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у людей, що зіткнулися з травматичними подіями.

Інструкція: візьміть аркуш А4 і заповніть його наступним чином:

Найважливіша для вас людина (її ім'я)	Ваше безпечне місце
Ваше хобі	Намалюйте себе чи свій образ

Уявіть, що склалася складна ситуація і по черзі відривайте один прямокутник за іншим. Залишиться останній, той квадрат, на якому ви зобразили себе.

Питання для обговорення:

1. Які емоції ви відчували під час проведення вправи?
2. Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?
3. Як відчуває себе дитина в подібній ситуації?

Міні-лекція «Типологія прив'язаності. Вплив типу прив'язаності на стосунки з людьми» (16.10-16.40).

Прив'язаність – вітальна потреба, рівень значущості – максимальний. Без неї не живуть».

Діти не можуть нормально розвиватися, якщо між ними і дорослими, які про них піклуються, не існує прив'язаності. Від прив'язаності залежить не тільки здатність знаходити майбутніх друзів, але і розвиток совісті, здатності логічно мислити та справлятися з розчаруванням, страхом і стресом, одним словом, порушується процес соціалізації. Теорія прив'язаності є основою оцінки потреб дитини та її сім'ї, підґрунтям для її здійснення, формування її індикаторів, що свідчать про потреби для розвитку дитини, батьківський потенціал й фактори сім'ї та середовища.

Види порушення прив'язаності:

✓ **невротична прив'язаність** – при нехтуванні або гіперопіці з боку батьків зазвичай розвивається негативна (невротична) прив'язаність. Така дитина постійно «чіпляється» за батьків, шукає «негативної» уваги, провокуючи батьків на покарання і намагаючись роздратувати їх;

✓ **амбівалентна прив'язаність** – якщо батьки були непослідовні і істеричні: то пестили, то вибухали і били дитину – кожен раз бурхливо і без об'єктивних причин, позбавляючи тим самим дитину можливості зрозуміти їх поведінку і пристосуватися до неї (типово для алко- та наркозалежних батьків), у дитини може розвинути амбівалентна прихильність; цьому випадку дитина постійно демонструє двоїсте ставлення до близького дорослого: «прихильність-відкидання», то лащить, то грубіянить і уникає, при цьому перепади в зверненні є частими, півтони і компроміси відсутні, а сама дитина не може пояснити своєї поведінки і явно страждає від неї;

✓ **уникаюча привязаність** – якщо мав місце хворобливий розрив відносин з близьким дорослим, і дитина «застрягла» в стані горя; або якщо розрив сприймається дитиною як «зрада», а дорослі – як ті, які «зловживають» дитячою довірою і своєю силою, то дитина може проявити уникаючу прихильність (дитина з цим типом порушеної прихильності похмура, замкнута, не допускає довірчих відносин з дорослими і дітьми, хоча може любити тварин, основний мотив – «нікому не можна довіряти»);

✓ **дезорганізована прив'язаність** – у дітей, що піддавалися систематичному жорстокому поводженню і насильству, і ніколи не мали досвіду прихильності, розвивається дезорганізована прихильність. Справа в тому, що життя навчило таких дітей виживати, порушуючи всі правила і межі людських відносин, відмовляючись від прихильності на користь сили: їм не треба, щоб їх любили, вони вважають за краще, щоб їх боялися. Це особливо важкий тип порушення прихильності з точки зору можливої корекції.

Вправа в групах «Наслідки безпечної прив'язаності та розладі прив'язаності на розвиток дитини».

Мета: отримати знання про те, яким чином у дитини може виникнути емоційний конфлікт під час влаштування до альтернативної сім'ї, що пов'язаний з проблемами вірності до батьків та сприйняття, наче її кинули, від неї відмовились, повторні переживання колишніх розлук, двояке ставлення до прихильності та постійності.

Інструкція: об'єднавшись в групи, заповніть та презентуйте таблицю.

Порівняння наслідків безпечної прив'язаності та розладів прив'язаності на розвиток дитини

<i>У дітей з безпечною прив'язаністю</i>	<i>У дітей з розладами прив'язаності</i>

День 3

Соціальна робота в громаді: ведення випадку дитини та її сім'ї

Сесія 1. Технологія роботи з дітьми, та громадами в процесі реінтеграції дітей

Привітання. Самопочуття.

Акумуляція матеріалу перших двох днів.

Час: 10 хв.

Учасники об'єднуються в 2 групи.

Тренер: подумайте і на стікерах напишіть по 3 питання іншій групі з двох попередніх днів.

Вправа: «Дитина. Контакти. Ресурси громади».

Мета: Оцінка потреб дитини, її сім'ї та ресурсів середовища.

Час: 105 хв.

Ресурси: ватман, маркери, стікери, клей, папір А4

1. Уважно прочитати та проаналізувати запропонований кейс – 5хв.
2. Описати соціально-демографічні характеристики членів сім'ї: вік, стать, місцевість проживання, освіта, стан здоров'я, психоемоційний стан, зайнятість/дохід, забезпеченість житлом – 20 хв.
3. Визначити контакти особи та розмістити їх навколо фігури членів сім'ї – 20хв.
4. Охарактеризувати ресурси та інституції, з якими стикається сім'я – 20 хв.
5. Визначити сильні сторони сім'ї та ризики – 15 хв.
6. Презентації напрацювань з обговоренням – 25 хв.

12.00 – 12.10 Перерва

Сесія 2. Планування. Моніторинг. Оцінка у процесі надання послуг

Рольова гра «Ідеальні очікування».

Мета: Ознайомити із закономірностями адаптації дитини та батьків до нової соціальної ситуації.

Час: 20 хв.

Тренер вибирає учасників, які гратимуть ролі «батьків» та «дитини». «Дитину» ставлять напроти батьків. Потім тренер просить «батьків» по черзі розповісти про те, якою вони уявляють свою майбутню прийому дитину. Далі вибирають людей, які беруть на себе ролі «очікувань» батьків. Ці люди стають перед «дитиною», загороджуючи її від «батьків».

«Шановні батьки, ми врахували ваші побажання і знайшли вам дитину, яка найбільше відповідає вашим вимогам. Після проведення переговорів стосовно даної дитини, ви дали згоду про те, що ця дитина житиме у вашій родині».

Після слів тренера, «дитина» також проговорює свої очікування стосовно мами і тата. Учасники, які виконують роль «Очікувань» дитини, загороджують батьків від дитини.

Тренер з'ясовує, як відчуває себе кожен із батьків та дитина, що вони відчувають. Після цього тренер підводить дитину з «очікуваннями» до батьків. Намагається з'єднати їх. Запитує учасників рольової гри, чи можливо щось зробити в цій ситуації. Тренер пропонує групі (учасникам, які виконують ролі) допомогти об'єднанню родини.

Хтось з учасників тренінгу може допомогти, тоді він бере на себе роль соціального працівника (психолога), який примирює сім'ю та дитину і міняє очікування на реальність.

По закінченню – підведення підсумків та групове обговорення.

Обговорення:

- Що ви змінили, доповнили?
- Чому?
- Завдяки якій інформації?

Робота в міні групах. Розробка плану реінтеграції, надання соціальних послуг. Презентації.

Час: 30 хв.

Ресурси: ватман, маркери

Завдання: складіть план індивідуального розвитку дитини із урахуванням попередньо отриманої інформації.

План:

- ✓ потреба;
- ✓ дія;
- ✓ ресурси;
- ✓ очікуваний результат;
- ✓ терміни.

13.10 – 14.00 Перерва на обід

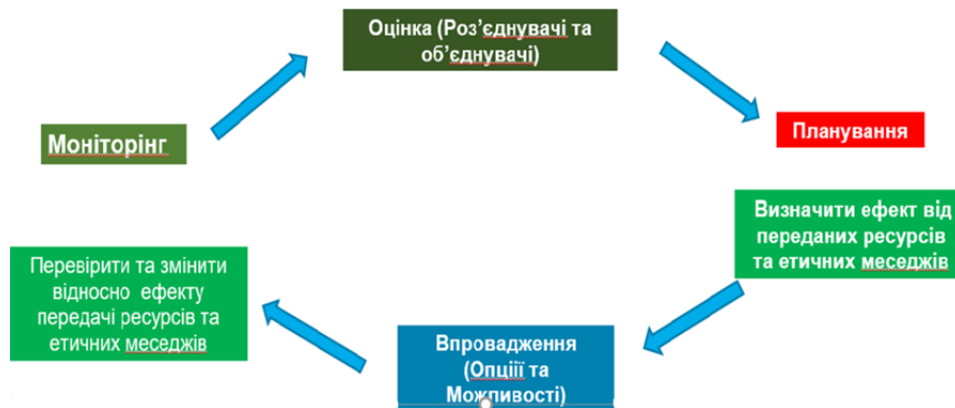
Міні-лекція: Післяреінтеграційний супровід сім'ї з дитиною

Час: 10 хв.

Ресурси: презентація.

Повідомлення: Моніторинг та перегляд впливу наданих соціальних послуг. Закриття випадку.

Стадії кейс-менеджменту

Моніторинг випадку – один із етапів реалізації плану втручання.

Для проведення оцінки якості соціальних послуг застосовуються наступні показники якості цих послуг: адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність та відкритість, зручність, повага до одержувача соціальної послуги, професійність.

Вносимо зміни:

1. Якщо з'ясувалось, що будь-який компонент або елемент призводить до негативних наслідків, сприяє напруженості і посилює роз'єднувачі.

2. Якщо з'ясувалось, що будь-який компонент або елемент призводить до негативного впливу, послаблює об'єднувачі.

Та розробляємо нові підходи до вирішення проблеми (опції)

Сесія 3. Форми та методи роботи з сім'єю у процесі реінтеграції

Методика «Книга життя». Практикум

Робота в міні-групах Час: 60 хв.

Інформація для тренера:

«Книга життя» - це інструмент, за допомогою якої спеціаліст (соціальний педагог, психолог) допомагає дитині реконструювати власний життєвий досвід і сформувати цілісне сприйняття самого себе.

Метою роботи над «книгою» є усвідомлення дитиною цілісної картини свого життя.

Завданням роботи над «Книгою життя» є:

1. Реконструювання подій життя дитини до потрапляння в установу.
2. Допомога дитині в усвідомленні та прийнятті свого справжнього.
3. Допомога дитині в плануванні свого майбутнього.
3. Сприяння дитині в розвитку навичок саморефлексії.
4. Психологічна підтримка і пошук внутрішніх ресурсів.

«Книга життя», створена разом з дитиною, містить ключову інформацію про її минуле. Вона допомагає дитині зрозуміти і примиритися з тим, що з нею сталося; чому, коли і як дитині довелося розлучитися з батьками, і що відбулось далі. Книга також допомагає дитині розвинути сильне почуття ідентичності, оскільки вона містить важливі дані про її розвиток та життєвий досвід (коли дитина вперше пішла, сказала перше слово, які її улюблені страви та ігри; опис особливих для дитини подій чи спогадів).

Зазвичай, це батьківські спогади, і саме батьки розповідають про це дитині, коли вона виростає. Однак, що стосується багатьох дітей, які тривалий час знаходилися в інституціях, то уся необхідна документація рідко зберігається в повному обсязі. Змісту записів більшості дітей зазвичай недостатньо для розвитку почуття власної історії та

ідентичності. Багато дітей старшого віку, які мешкають в інституціях, абсолютно нічого не знають про те, що сталося з ними протягом перших трьох років життя. Надзвичайно важливо допомогти цим дітям реконструювати історію власного життя.

«Книга життя», допоможе вихованцю інтернатного закладу зрозуміти та психологічно прийняти події, що відбулися чи відбуваються (чому, коли та де їх розлучили з біологічними батьками, що сталося потім). Після вилучення із сім'ї, дитина фактично позбавляється права «суспільно схвалено» говорити про своє минуле. Соціальне оточення нерідко демонструє негативне ставлення до батьків і кровних родичів вихованців інституційних закладів. Інша крайність, коли навіть спеціалісти, шкодуючи почуття дитини, можуть не говорити з ним про його минуле, побоюючись вдруге травмувати. Частіше відбувається замовчування важливих для формування ідентичності дитини тем – сім'я, древо роду, родина, дім, сімейна реліквія.

Фактична відсутність батьків і родичів поруч з дітьми, призводить до інформаційно-смысловому вакууму і підвищує значущість психолога, який може стати для дитини справжнім провідником в його особисту історію. Проте при цьому не можна негативно висловлюватися про біологічних батьків дитини.

Також для соціального працівника, який супроводжує сім'ю, спільна робота над «Книгою життя» дитини, надає можливість проаналізувати життєвий досвід, причини, чому дитина потрапила до інтернатного закладу.

«Книга життя» складається з чотирьох розділів: «Мое минуле», «Мое теперішнє», «Мое майбутнє», а випереджає роботу над цими основними розділами Вступна частина. В кінці кожного з основних розділів («Мое минуле», «Мое теперішнє», «Мое майбутнє») закріплено вільні 2 листа, справедливо припускаючи, що у кожної дитини є щось особливе в своє минуле, сьогодення і майбутньому, чого не охопити загальними для всіх завданнями. Над чим ще попрацювати тут з дитиною і про що поміркувати, може стати зрозумілим в ході роботи над іншими розділами.

Починати потрібно саме з вступної частини. Після того як вона пройдена, дитині пропонується самостійно вибрати, з чим йому працювати далі. Іноді дітям буває більш безпечно почати з теперішнього (або навіть майбутнього) і тільки в процесі – коли довіра до ситуації (і до дорослого) встановлено – підійти до теми минулого. Робота один на один з фахівцем, спілкування один на один з зацікавленим дорослим несе в собі важливий зміст і додаткову користь для дитини.

Не рекомендовано віддавати дитині пропоновану «Книгу життя» для самостійної роботи. Участь дорослого при роботі над «Книгою життя» створює ту саму «зону найближчого розвитку», коли в дитини виходить зробити щось краще і більше, ніж у нього б вийшло на самоті. Дорослий

мотивує дитину до роботи, підбадьорює, підтримує, дає додаткові роз'яснення до завдань. Крім цього, робота над деякими завданнями «Книги життя» передбачає попередню роботу дорослого: збір інформації, пошук фотографій, виготовлення ксерокопій з документів.

«Книга життя» повинна містити наступні деталі:

❖ Ім'я (включаючи, якщо це можливо, детальну інформацію про те, чому було обране саме це ім'я, хто запропонував, чи є родичі з таким ім'ям. Потрібно зібрати додаткову інформацію про значення імені дитини і про те, яких відомих людей звать так само. Для дитини може бути важливо дізнатися, що таке ж ім'я, як у нього, було (є) у відомих полководців, поетів, мандрівників, святих. Розказати йому про цих людей.

❖ Дата та місце народження (з деталями). Дуже важливо знайти і заздалегідь зняти копію свідоцтва про народження дитини. Цей документ містить багато важливої інформації, яку можна і потрібно знати кожній дитині. Крім того, наявність цього документа може підтримати дитину, вселивши йому почуття впевненості і давши відчуття стабільності: він існує, він важливий, у нього, як у дорослого, є справжні документи.

❖ Перші фотографії. Якщо таких фотографій немає, дитині варто запропонувати зобразити себе немовлям. Можливо, це стане першим випадком, коли дитину заохочуватимуть уявити себе у дуже ранньому віці. І навіть якщо отримати точної картини не вдасться, той факт, що дитина почне думати про те, що колись вона була маленькою, є першим важливим кроком до реконструювання її історії. Роботу над цією сторінкою можна розпочати з недавньої фотографії дитини, спеціально її зробити в ході першого заняття, потім роздрукувати і вклеїти в відведене місце.

❖ Детальна інформація та (якщо можливо) фотографії її батьків, братів, сестер, інших родичів. На кого найбільше схожа дитина? Навіть якщо фотографій немає, доцільно детально описати зовнішність, таланти, інтереси батьків, родичів, бо все це може стати невід'ємною складовою формування у дитини прив'язаності до них. Інформація про те, як звать / звали батьків, є в свідоцтві про народження. Більш розгорнута інформація повинна міститися в особовій справі. Дитині буде цікаво дізнатися, скільки років було його мамі/ батькові, коли він народився. Нехай дитина напише, що ще йому відомо про батьків (це можуть бути якісь особисті його спогади або інформація від соціального педагога).

❖ Ключові віхи розвитку дитини. Коли дитина почала сидіти, зробила перші кроки, сказала перше слово, навчилася їсти ложкою?

❖ Особливі події в житті дитини. Перший день в яслах чи в школі, та інші важливі деталі щодо освіти – імена перших вчителів, найулюбленіші та найуспішніші предмети в школі, які гуртки відвідувала. Свята: куди ходила дитина, з ким, що там відбувалося? На цій сторінці дитині пропонується пригадати значущих людей, які відігравали велику

роль в його житті. Окремо зверніть увагу дитини, що тут можна згадувати не тільки родичів. На етапі, що передує вилученню дитини з родини, у дітей можуть складатися якісь особливо довірчі відносини з кимось із сусідів, зі шкільною вчителькою, з друзями, з батьками когось із однокласників, хрещеними батьками дитини. Згодом соціальному педагогу варто розшукати цих людей. Можливо, вони зможуть підтримувати дитину в процесі реінтеграції до біологічної сім'ї чи в сімейні форми виховання

❖ Малюнки та картинки дитини у різному віці, особливо ті, що пов'язані з особливими подіями в житті дитини, а також ті, що відображають її ідентичність: відбитки рук та ніг, автопортрети, зображення родини, будинку, друзів тощо.

Заповнення «Книги життя» має проходити у формі набуття інтерактивного досвіду взаємодії між дитиною та соціальним працівником/ психологом. Та варто пам'ятати: реконструювати минуле підлітка, зазвичай, трохи складніше: відтоді минуло більше часу, а самі діти пережили більше змін у своєму житті. Однак відновлення історії життя може стати надзвичайно корисним і благотворним досвідом, який зближить підлітка з його піклувальником/ соціальним працівником/ психологом. Крім того, більш старша дитина може налагодити контакти зі своїми батьками, родичами, братами, сестрами, колишніми вчителями та старими шкільними друзями.

Інформація для тренера:

«Лінія життя». Це хронологічний перелік всіх самих важливих подій із минулого дитини (клієнта). Перед початком створення інструменту, щоб допомогти дитині заповнити свою «лінію», спеціаліст має підготуватися: зібрати основні факти з життя дитини. Іноді спеціаліст не має ґрунтовної інформації щодо дитини, тоді він може вислухати клієнта і зафіксувати розповідь в процесі проведення методики. Створення «Лінії життя» допомагає структурувати минуле, проаналізувати отриманий життєвий досвід, записати всі важливі на думку дитини події, які можуть бути як позитивними, так і травматичними спогадами.

Діти, які мають досвід сімейного неблагополуччя, вилученням із сім'ї, **капсулюються в минулих травматичних подіях**. Вони, ніби стають відокремленими від реальності. Повернути їх у «теперішнє» можна діагностико-терапевтичною методикою «Лінія життя».

Її можна проводити тільки індивідуально, коли є **запас часу і ресурсу**. Один з варіантів цієї методики припускає наступну інструкцію: «Намалюйте на аркуші паперу, відступивши від краю 2 сантиметри, лінію зверху вниз, довжиною майже у весь лист. З одного краю лінії напишіть 0,

з іншого – 100. Це буде ваша лінія життя. О – це ваше народження, 100 – це, напевно, щось близьке до завершення життя.

Тепер (після того, як лінія намальована) позначте ризикою на лінії то місце свого життя, де ви зараз перебуваєте. Який шматок життя ви вже прожили, де ви зараз?

А тепер позначте ризиками і коротко підпишіть всі самі значущі для вас події, які у вас були в житті. Це могли бути події, які відбувалися з вами, або події, свідками яких ви були. Але це самі значущі для вас події в минулому.

Наступним кроком спробуйте відзначити ризиками і коротко підписати всі самі значущі події вашого життя, які, як ви думаєте або навіть очікуєте, сподіваєтеся, з вами ще тільки відбудуться».

Надалі по малюнку проводиться бесіда з клієнтом. Хоча на лінії життя клієнт малює своє життя, а не історію сім'ї, досвід використання методики говорить, що спеціаліст вже отримує важливу інформацію про сімейне життя клієнта.

Інструкція другого варіанту методики наступна: ниточкою або довгою стрічкою викладаємо рівну лінію. (Ідеально використовувати гірлянду з вогниками, які світяться). **Залежно від того, скільки дитині років – ставимо на лінії яскраві предмети** через декілька кроків один від одного. Кількість відміток дорівнює кількості років + 1 (через рік від реального віку) і +1 через 5 років від реального віку.

Лінія з ниток повинна бути набагато довшою, ніж позначки віку. Дитина стає на першу «зарубку» – ми їй нагадуємо, що це точка, де їй всього рік. На цьому місці малюк тільки починає ходити (дитина може присісти, попроситися на ручки, обов'язково обіймаємо її, якщо вона попросить. Можна навіть дати попити води з трубочки). У міру просування по лінії, дитина розпрямляється.

На кожній зупинці – говоримо позитивні слова. «О! Ще один рік! Як я тобі радий. Цього року ти стала/в... (говоримо про якесь досягнення)».

Обов'язково варто трохи довше постояти на позначці **реального віку.**

А потім дитина робить **крок у «майбутнє»** – дорослий говорить – «О! Ти будеш таким щасливим дорослим! ». **Можна поцікавитись про думки та почуття дитини, разом пофантазувати. Можна розкласти на позначках, де вказаний вік папірці з написаними побажаннями або ресурсними словами.**

Таким чином, реінтеграцію можна вважати глибинним і складним процесом управління змінами у житті дітей, їхніх родин і піклувальників (теперішніх і майбутніх). Переміщення може виявитися для дітей дуже травматичним процесом. Використання розглянутих форм та методів

роботи з сім'єю у процесі реінтеграції сприятиме системній підготовці сім'ї до створення турботливого сімейного середовища, подоланню складних життєвих обставин, вироблення внутрішніх механізмів вирішення проблем, підвищення батьківських компетенцій, мінімізації дитячої травми і повернення додому дитини.

Підведення підсумків тренінгового дня.

Вправа «Усмішка по колу».

Час: 20 хв.

Усі беруться за руки і «передають» усмішку по колу: кожна дитина повертається до свого сусіда праворуч і, побажавши йому чогось приємного, усміхається, а той передає усмішку далі.

Тренер цікавиться враженнями учнів, дякує за співпрацю

Зворотній зв'язок. Анкети

**Катерина Олександрівна ДУВАНСЬКА
Лариса Володимирівна КАЛЬЧЕНКО
Наталія Анатоліївна ЛИТВИНОВА
Тетяна Володимирівна ФЕДОТОВА
Ярослава Ігорівна ЮРКІВ**

**РЕІНТЕГРАЦІЯ ДІТЕЙ З АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ
ДОГЛЯДУ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ**

(методичний посібник для фахівців соціальної сфери, соціальних працівників і педагогів, спеціалістів інтернатних закладів, батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, представників територіальних громад, які працюють з дітьми та сім'ями у складних життєвих обставинах)

Здано до склад. 26.05.2020 р. Підп. до друку 26.06.2020 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 33,95. Наклад 300 прим. Зам. № 241.

**Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
93115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс: (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013 р.**